

Het Kromme-Rijngebied 1996 : tijdschrift van de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek"

<https://hdl.handle.net/1874/9981>

oed 6965

A.B. - ms

Van notarishuis tot huishoudschool

rancis van Hekelen

Opvallende villa's

En om de oude stad van Wijk bij Duurstede vallen enkele zeer grote witte woonhuizen op, die door hun kleur, vorm en omvang sterk contrasteren met de overige bebouwing. Deze huizen zijn produkten van de negentiende eeuw, tot stand gekomen in opdracht van twee Wijkse patriciërsfamilies: de Van Mariënhoffs en de Van Heysts. Het laat zich raden dat een telg uit het eerstgenoemde geslacht verantwoordelijk is geweest voor de bouw van het huis aan de Singel dat thans nog Mariënhove wordt genoemd¹. Dezelfde familie had eerder (1844) een complex van herenhuizen in empirestijl in de Muntstraat laten bouwen (de huidige nummers 21 tot 25; zie afb. 18). Schuin daartegenover in de Muntstraat op

1. Foto van bouwheer B.G. van Heyst (1821-1890) uit maart 1878

nummer 36 ligt een derde voorbeeld van dit type architectuur, een zeer grote villa, bij de Wijkse bevolking beter bekend als de 'Huishoudschool'. Dit nogal verwaarloosde patriciërs huis, thans in bezit van de Stichting De Nieuwe Schakel, vormt het onderwerp van deze bijdrage.

De opdrachtgever en zijn nakomelingen

De opdracht tot de bouw van deze grote witte stadsvilla was afkomstig van notaris Bernardus Gertrudes van Heyst (1821-1890). Van Heyst stamde uit een respectabele Culemborgse familie, die al enkele generaties haar sporen in stedelijke en provinciale ambten verdiend had. In augustus 1851 had hij zich in Wijk bij Duurstede gevestigd, waar hij aanvankelijk als kandidaat-notaris werkzaam was bij de Wijkse burgemeester en notaris Henricus Jacobus van Mariënhoff. Daarnaast bekleedde hij ook de functie van stadssecretaris. Drie jaar later trad hij op drieëndertigjarige leeftijd in het huwelijk met Johanna Clasina van Mariënhoff (1826-1891), de dochter van zijn werkgever. Toen de oude notaris in 1858 het besluit nam om terug te treden, volgde Van Heyst hem op. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat de zoon van de burgemeester, Jacobus van Mariënhoff, het ambt van zijn vader zou overnemen. Deze vertoonde echter zo weinig affiniteit met het notariaat, dat zijn vader zich genoodzaakt voelde naar een andere opvolger uit te kijken. Voor de benoeming van Van Heyst tot notaris in 1859 heeft Van Mariënhoff overigens heel wat in het werk moeten stellen. In een brief uit 1861, gericht aan een vriend, maakte hij kenbaar dat het hem 'onbeschrijflijke moeiten en zorgen gekost' heeft om zijn schoonzoon op deze post benoemd te krijgen². Van Heyst bleef zijn gehele verdere leven werkzaam als notaris in de stad Wijk bij Duurstede. Op het moment dat hij als zodanig aantrad, had hij reeds zitting in enkele besturen

binnen de stad. In 1855 was hij gekozen tot gemeenteraadslid en vanaf 1857 was hij ook wethouder. Daarnaast maakte hij deel uit van het bestuur van het Ewoud- en Elisabethgasthuis. Vanaf 1865 was hij tevens plaatsvervangend kantonrechter³. Na zijn dood in 1890 ging het notariaat over op zijn enige zoon Mr. Henricus Jacobus van Heyst (1856-1949). Deze bekleedde evenals zijn vader enkele belangrijke ambten. Zo was hij hoogheemraad van het Hoogheemraadschap Lekdijk-Bovendams en regent-voorzitter van het Ewoud- en Elisabethgasthuis. Tevens was hij ook gemeenteraadslid en plaatsvervangend kantonrechter. In 1881 werd zijn huwelijk met de jonkvrouw Caroline Louise van Styrum beklonken, waarmee hij zich toegang verschafte tot de kringen van de lage adel.

Het ambt van notaris oefende hij bijna veertig jaar, tot 1929, uit. De fakkel werd daarna echter niet overgegeven aan zijn oudste zoon Bernardus Gertrudes (1882-1962), die beroepsmatig actief was als directeur van de Wijksche Fruitmaatschappij. Wel bekleedde deze derde Van Heyst nog enkele bestuurlijke functies binnen de stad. Hij combineerde, zoals zijn vader dat ook al had gedaan, het lidmaatschap van de gemeenteraad met dat van het bestuur van het Hoogheemraadschap Lekdijk-Bovendams. In 1927 verliet hij Wijk bij Duurstede om zich met zijn gezin in Utrecht te vestigen. Zijn vader, Mr. Henricus Jacobus, bleef tot aan zijn dood in 1949 in de notarisvilla in de Muntstraat wonen. Na zijn overlijden werd het huis verkocht aan de rooms-katholieke kerk Johannes de Doper in Wijk bij Duurstede die er na een grootscheepse verbouwing in 1950 de Huishoudschool in vestigde.

Hoewel er over de beweegredenen voor de bouw van het notarishuis geen correspondentie is overgeleverd, lijkt het weinig twijfel dat de eerste Wijkse Van Heyst, die door zijn huwelijk in 1854 met Johanna Clasina van Marienhoff tot de notabele en invloedrijke families van de stad was gaan behoren, zijn aanzien gestalte wenste te geven door de bouw van een imposante moderne villa met kantoor. De bouwopdracht werd gegeven aan een architect die al naam en faam gemaakt had in het

Utrechtse. Deze architect was Samuel Adrianus van Lunteren (1813-1877).

Het geslacht Van Lunteren

Ondanks het feit dat Van Lunteren een respectabele hoeveelheid bouwwerken en bijna even zoveel landschapsparken op zijn naam heeft staan, is aan deze bouwmeester en tuinarchitect tot op heden geen enkele afzonderlijke publicatie gewijd. Van een totaal overzicht van zijn werken is evenmin sprake. Voor zijn vader Hendrik (1780-1848) en zijn zoon Isaac, beiden vakgenoten, geldt hetzelfde⁴. Werkend in de schaduw van grote architecten als Zocher en Springer hebben de leden van de familie Van Lunteren niettemin in de negentiende eeuw aanzienlijke projecten binnen en buiten de provincie Utrecht in de wacht kunnen slepen⁵.

Uit de schaarse biografische gegevens die van het geslacht overgeleverd zijn, blijkt het volgende. Hendrik van Lunteren, de vader van Samuel, werd op 3 september 1780 te Doorn geboren als zoon van Gijsbert van Lunteren en Lammetje van Deventer. Aanvankelijk werkte hij als tuinjongen op het Doornse landgoed Schoonoord. Door de eigenaar van het landgoed, Mr. H. Swellengrebel, werd hij in de gelegenheid gesteld om zich te bekwamen in de tuinarchitectuur⁶. Verdere specialisatie volgde na een kort verblijf in Engeland. Daar leerde Hendrik van Lunteren de landschapsstijl⁷ kennen die op het eiland al aan het einde van de achttiende eeuw in zwang geraakt was. In 1806 vestigde Hendrik zich in Utrecht waar hij in hetzelfde jaar trouwde met de in Houten geboren Maria Estoppey. Uit dit huwelijk werden vier kinderen geboren: drie zonen en één dochter. Het gezin Van Lunteren woonde in de Servetsteeg (thans de Servetstraat), aan de voet van de Utrechtse Dom.

Bij de geboorte van zijn oudste zoon Samuel Adrianus op 17 mei 1813 noemde Hendrik van Lunteren zich bloemist. Ten tijde van koning Lodewijk Napoleon had hij zelfs de eer genoten om zich 'Fleuriste du roi' te noemen⁸. Achter zijn huis in de Servetsteeg had hij een eigen kwekerij ingericht. Deze kwekerij, Flora's Hof geheten, gelegen op het voormalige bisschops-

hof aan de Donkere Gaard, moet volgens een tijdgenoot een lust voor het oog zijn geweest: 'De schoone bloemen en het welige groen in dien hof gekweekt, strelen alleraangenaamst het oog van den overbuur en voorbijganger, welk gezigt deze levendige straat, die ter zelfder tijd (1842) merklijk verbreed werd, tot groote sieraad strekt⁹. Aan de Donkere Gaard bouwde hij in 1842 ook zijn eigen kwekerswoning, thans Donkere Gaard nr. 4. Hij stierf in 1848 op achtenzestigjarige leeftijd.

Samuel Adrianus van Lunteren, de oudste zoon van Hendrik van Lunteren, trouwde op 29 augustus 1839 met de Utrechtse gruttersdochter Maria Elisabeth Campagne. Het echtpaar kreeg zes kinderen, waarvan opnieuw de oudste zoon, Isaac Hendrik Jacobus, eveneens een bekend Utrechts architect zou worden. Wat zijn beroep betreft, trad Samuel van Lunteren in de voetsporen van zijn vader, maar zijn opleidingsniveau was al wat hoger. Hij volgde in Utrecht de Bouwkundige School en maakte daarna enkele studiereizen naar België, Frankrijk, Duitsland en Engeland¹⁰. Nadat zijn vader gestorven was, bleef hij waarschijnlijk samen met zijn jongere broers Hendrik en Esaïe betrokken bij de kwekerij Flora's Hof. In elk geval woonde Samuel van Lunteren tot zijn dood (1877) in de kwekerswoning aan de Donkere Gaard. Ook hij noemde zich aanvankelijk bloemist en boomkweker, maar vanaf de jaren vijftig liet hij zich als architect en bouwmeester registreren.

Werken van S.A. van Lunteren

Van Lunteren was niet alleen werkzaam in de stad Utrecht, waar nog enkele bouwwerken van zijn hand kunnen worden aangetroffen, maar ook ver daarbuiten. Eén van zijn vroegst gedateerde werken is de aanleg in 1849 van een gedeelte van het park van kasteel Gunterstein te Breukelen. Hoogstwaarschijnlijk was Van Lunteren al eerder, te zamen met zijn vader betrokken bij het ontwerpen van tuinen en parken. Aangezien een groot aantal van de door hem aangelegde tuinen niet gedateerd is, valt hierover weinig met zekerheid te zeggen. Wel weten we dat hij in de jaren vijftig steeds meer betrokken raakte bij het verbouwen van

landgoederen. Zo nam koningin Anna Paulowna hem in 1851 in dienst om verbeteringen aan de ijskelder en het paviljoen van het paleis Soestdijk aan te brengen¹¹. Enkele jaren later werd hij ingeschakeld bij de verbouwing van kasteel Nijenrode te Breukelen, en ook bij die van het Huis Scherpenzeel te Scherpenzeel en kasteel Sandenburg in Nederlangbroek. Deze drie in oorsprong middeleeuwse kastelen waar aan Van Lunteren tegelijkertijd in 1859-1860 werkte, werden alle in neo-gotische stijl ingrijpend verbouwd. Korte tijd daarna nam hij in opdracht van jonkheer Bosch van Drakestein de interne en externe verbouwing van het classicistische huis Nieuw Amelisweerd ter hand¹².

Zijn grote zelfstandige bouwwerken ontstonden vanaf het begin van de jaren zestig. Aanvankelijk was de stad Utrecht, waar hij naast enkele stadsvilla's ook een hofje, de Stevensfundatie neerzette, zijn voornaamste werkterrein als woonhuisarchitect. Maar geleidelijk aan breidde hij in dit opzicht het gebied waarin hij actief was uit. Het landgoed De Schothorst in Amersfoort (1861) waarvan het huis in neo-renaïssancestijl is gebouwd, behoort tot de eerste landgoederen die hij geheel uit het niets ontwierp en waarvoor hij tevens de parkaanleg verzorgde. In de jaren zestig was hij op talrijke andere plaatsen in de provincie Utrecht actief, maar tegen het eind van zijn leven richtte hij zich steeds meer op de stad Utrecht. Zo ontwierp hij kort voor zijn dood in 1877, een rij huizen aan het Lucasbolwerk aan de rand van de oude stad¹³.

Zijn bouwactiviteiten in Wijk bij Duurstede betreffen ten dele ook zelfstandige bouwwerken. Dat geldt zeker voor de notarisvilla met de grote tuin in de Muntstraat, en voor de villa Mariënhove (1869) die aan Van Lunteren wordt toegeschreven.

In zijn functie van regent van het Ewoud- en Elisabethgasthuis bezorgde notaris Van Heyst hem de opdracht tot de aanbouw van een nieuwe vleugel voor het uit 1400 daterende gasthuis, die in de jaren 1870 - 1871 opgetrokken werd¹⁴.

Het is niet helemaal duidelijk hoe Van Heyst en de architect met elkaar in contact zijn getre-

AANBESTEDING.

Op Donderdag den 2 Juli 1868, des namiddags ten 1 ure, zal ten kantore van den Heer B. G. VAN HEIJST, Notaris te Wijk bij Duurstede, worden aanbesteed:

Het bouwen van een Heerenhuis en bijgebouwen aldaar.

Bestek en teekeningen zijn ter inzage ten kantore bovengenoemd, alwaar de bestekken à f 1.00, als ook bij den Architect S. A. VAN LUNTEREN te Utrecht, op *franco* aanvraag verkrijgbaar zijn.

Aanwijzing *in loco* zal gegeven worden op Dingsdag 30 Juni a. s., des voormiddags ten elf ure.

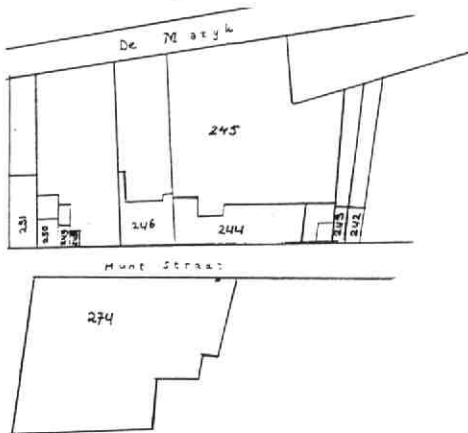
2. Advertentie van de aanbesteding van de bouw in *De Opmerker*, 20 juni 1868

den, maar aangenomen kan worden dat Van Lunteren bij de Utrechtse sociale bovenlaag geen onbekende was en al een flinke hoeveelheid prestige genoot.

Aanbesteding en bouw van de villa

Nadat de architect en de bouwheer tot overeenstemming over het ontwerp van het herenhuus waren gekomen, werd op 20 juni 1868 een advertentie ter aanbesteding van het werk geplaatst in het weekblad voor architecten *De Opmerker*¹⁵. Voor de aanbesteding meldden zich acht aannemers, waaruit de Arnhemse G. van Berkum werd gekozen die een bedrag van f 31.791,= begrootte voor de bouw van de villa. Bij de oplevering van het huis op 2 oktober 1869 bleken de totale bouwkosten te zijn opgelopen tot f 35.811,90¹⁶.

3. Detail van de kadastrale kaart van Wijk bij Duurstede ca. 1820 (natekening auteur)

Het terrein

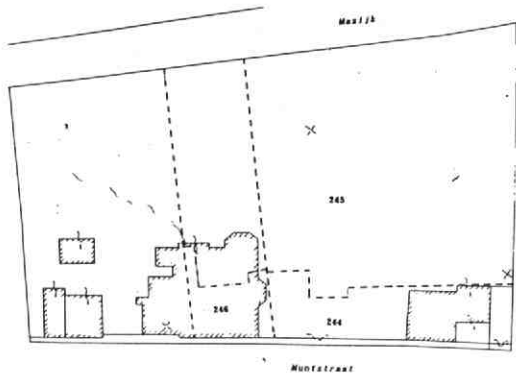
Met behulp van de kadastrale kaarten uit de negentiende eeuw is het mogelijk een reconstructie te maken van de percelen waarop de villa van notaris Van Heyst in 1868 werd neergezet. De bouw van het notarishuis en de aanleg van de tuin en overtuin vereisten namelijk de samenvoeging van meerdere percelen. De percelen die op de kadastrale kaart van ca.

1820 zijn aangemerkt met de sectienummers B 244, B 245 en B 246 vormden daarvan het hoofdbestanddeel (Zie afb. 3). B 245 was een tuin die verbonden was met het daarvoor gelegen huisperceel B 244; B 246 besloeg huis en erf. Uit de koopcontracten van het laatstgenoemde perceel weten we dat Jacobus van Mariënhoff, de schoonvader van Van Heyst, dit grondstuk met bebouwing op 3 oktober 1828 van de in Wijk bij Duurstede wonende Reinerus van Ewijk had gekocht¹⁷. Van Mariënhoff was toen in gemeenschap van goederen getrouwd met zijn eerste echtgenote Maria Isabella van Bern. Volgens de gegevens uit de kadastrale leggers was het perceel (930 m²) aanvankelijk in het gezamenlijke bezit van de burgemeester en zijn kinderen. In 1838 kwam het bezit volgens een akte van scheiding en verdeling enkel op naam van Van Mariënhoff¹⁸. Het pand deed in de daarop volgende decennia dienst als kostschool. Uit een volkstelling die in 1840 is gehouden, blijkt dat in dit huis de kostschool gevestigd was van Gerth van Wijk; er woonden toen 24 personen¹⁹. Het bevolkingsregister van 1850-1860 vermeldt dat op dit adres maar liefst eenendertig personen ingeschreven waren, waarvan 24 schoolleerlingen. De hoofdbewoonster was toen Elisabeth Meijnhardt. Het huis werd in de gehele onderhavige periode kennelijk door Van Mariënhoff verhuurd. Op 16 januari 1856 verkocht hij dit pand aan Isaac Korver die er vervolgens op zijn beurt weer een kostschool inrichtte²⁰. De school van Korver was echter geen lang leven beschoren, want op 29 september 1859²¹ werd het huis gekocht door de schoonzoon van de vorige eigenaar, Bernardus Gertrudes van Heyst, die het tussen 1861 en 1863 liet slopen²².

Was B 246 kennelijk al ruim genoeg om er een

kostschool te huisvesten, het complex B 244/B 245 was nog imposanter. B 244 was 570 m² groot, hoewel het slechts bebouwing omvatte, terwijl de aangrenzende tuin (B 245) maar liefst 2130 m² besloeg. Het complex behoorde daarmee tot de allergrootste van de gehele stad. Uit een inventarislijst die in december 1837, enige maanden voor de eerder genoemde scheidingsakte werd opgemaakt, valt af te leiden dat de eerste echtgenote van Van Mariënhoff, Maria Isabella van Bern, dit buitengewoon grote pand in 1820 via vererving had verworven van haar vader Nicolaas van Bern²³. Deze Van Bern was van 1787 tot 1814 burgemeester van Wijk bij Duurstede. Het ligt voor de hand dat Van Mariënhoff na zijn huwelijk in 1824 met zijn echtgenote dit huis heeft betrokken. Deze vooronderstelling wordt bevestigd door de volkstelling van 1830; daaruit blijkt dat het gezin Van Mariënhoff in de Muntstraat Wijk A, nr. 207 woonde²⁴. Ook de inventarislijst van 1837 vermeldt nummer 207 in de Muntstraat als het woonadres van het echtpaar, terwijl uit de akte van scheiding die een jaar later werd opgemaakt, duidelijk wordt dat dit nummer in de Muntstraat overeenkomt met de kadastrale aanduiding B 244. Ook Van

4. Detail van de kaart van Jacob van Deventer ca. 1563, met daarop het omcirkelde pand in de Muntstraat dat hoogstwaarschijnlijk de Munt voorstelt. Ongeveer op die plaats stond in de negentiende eeuw het perceel B 244

5. Detail van de kadastrale kaart van Wijk bij Duurstede uit 1972, met daarin in stippellijn de oude percelering en nummering van ca. 1820. De villa en de bijgebouwen van na 1868 zijn gearceerd weergegeven

Heyst nam, toen hij nog kandidaat-notaris was, zijn intrek in dit grote huis en na het huwelijk met de burgemeestersdochter Johanna Clasina van Mariënhoff in 1854 bleef hij samen met zijn echtgenote op dit adres ingeschreven²⁵.

De geschiedenis van dit bijzondere huis kan op deze plaats niet verder worden behandeld, maar het is verre van denkbeeldig dat het oorspronkelijk de Munt geweest is, waarnaar de straat genoemd is. Eerder is aangetoond dat het iets dichterbij het bisschoppelijk kasteel gelegen, thans nog aanwezige aanzienlijke huis Amstelwijk daarvoor niet in aanmerking komt²⁶. Dat wordt bevestigd door de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1563) waar ter plaatse van Amstelwijk geen opvallende bebouwing wordt aangegeven. Juist ter hoogte van B 244 bevindt zich echter het enige belangrijke bouwwerk in dit stadsdeel. Bij gebrek aan afbeeldingen is op dit moment nog niet te zeggen of het burgemeestershuis uit de eerste helft van de negentiende eeuw in opstand nog min of meer identiek was aan de bebouwing uit de zestiende eeuw of vroeger.

Helaas beschikken we over sloop- noch over bouwvergunningen zodat niet meer kon worden nagegaan wanneer het pand op perceel B 246 precies is afgebroken. Duidelijk is wel dat dit voor 1868 moet zijn gebeurd. De witte villa in de Muntstraat, die door notaris Van Heyst werd gebouwd, kwam uiteindelijk op de plaats waar het perceel B 246 stond (Zie afb. 5). De-

ze situering werd ongetwijfeld bepaald door de ligging van een tuin aan de zuidzijde van de Muntstraat. Tegenover perceel B 244 lagen immers ten dele de eerder genoemde huizen in empirestijl, die Van Mariënhoff had laten bouwen. Vanuit B 246 was een vrij uitzicht mogelijk op de siertuin die zich bevond op B 274 aan de overkant van de straat. Het oude burgermeestershuis werd met uitzondering van de rechterzijgevel gesloopt. Hoogstwaarschijnlijk bleef daarmee de oude toegang tot het perceel gehandhaafd. Tegen de rechterzijgevel werd een stal met koetshuis opgetrokken. De totale omvang van het nieuwe complex aan deze zijde van de Muntstraat bedroeg ca. 3630 m² waarop het huis met kantoor, het koetshuis, de stal, de koetsierswoning en de orangerie een plaats kregen.

Het huis Muntstraat 36

Exterieur

Wanneer we het aangebouwde kantoor wegdenken (zie afb. 6), dan is de voorgevel aan de straatzijde van het notarishuis volstrekt symmetrisch. Daarmee werd voldaan aan de klas-

sieke maatstaven die toen nog voor vele architecten en opdrachtgevers doorslaggevend waren²⁷. Het huis bestaat uit twee bouwlagen en een mezzanino. De gevel, die 16,20 meter lang is, wordt aan de voorzijde verticaal geaccentueerd door een terugspringend portaal dat op de eerste verdieping wordt voortgezet in een balkonpartij. Aan weerszijden van de opening zijn blokvormige pilasters aangebracht die tot aan de zolderverdieping reiken en die worden afgesloten door een zeer flauwe segmentboog. Deze flauwe boogvorm is terug te vinden in de acht ramen die zich paarsgewijze aan beide kanten van de middenpartij bevinden. De boog van de ramen wordt doorbroken door in de witte kleur van de gevel gesauste terracotta ornamenten²⁸, terwijl aan de onderzijde de beide vensters met elkaar verbonden zijn door hardstenen vensterbanken. Tussen de verdieping en de mezzanino bevindt zich een geprofileerde cordonlijst. De gevel wordt tenslotte bekroond door een dakkapel met een ovale venster, gevat in zijvleugels met kuif. Maakt de voorgevel van het woonhuis op de toeschouwer een streng klassieke indruk, van deze strakheid blijft weinig over wanneer men

6. De voorgevel van het huis Muntstraat 36

7. De achterzijde van de villa

het aangebouwde kantoor en de zij- en achtergevels erbij betreft. Dan blijkt de dwingende symmetrie plaats te hebben gemaakt voor een grillig geheel van aan- en uitbouwen²⁹, zoals ook uit de plattegrond van de benedenverdieping kan worden afgeleid (zie afb. 9). Om te beginnen wordt aan het totaalbeeld van de voorgevel afbreuk gedaan door het aan de linkerkant aangebouwde kantoor dat maar één bouwlaag kent. Dit asymmetrisch element wordt aan de westelijke zijgevel nog eens benadrukt door de gang die weer links in het kantoor geplaatst is en die slechts driekwart van de totale lengte daarvan beslaat terwijl aan het uiteinde, eveneens ter linkerkant, een vierkant privaat was toegevoegd. Aan de achterzijde van het kantoor bevond zich een open plaatsje dat met een hek kon worden afgesloten³⁰. Een uitgebouwde bijkeuken kwam hier direct op uit³¹. Opvallend is dat de keuken en de daarboven gelegen kamer slechts twee bouwlagen hoog zijn: één verdieping lager dan het hoofdgebouw en één hoger dan het kantoor. Het levendige effect van elkaar ontmoetende uitbouwen van diverse hoogten wordt nog eens extra geaccentueerd door een uitstekend gedeelte van de gang aan de rechterzijde van de kamer boven de bijkeuken. Onder de gang en aan de open plaats bevond zich een privaat, waarschijnlijk bestemd voor het (keuken)personeel.

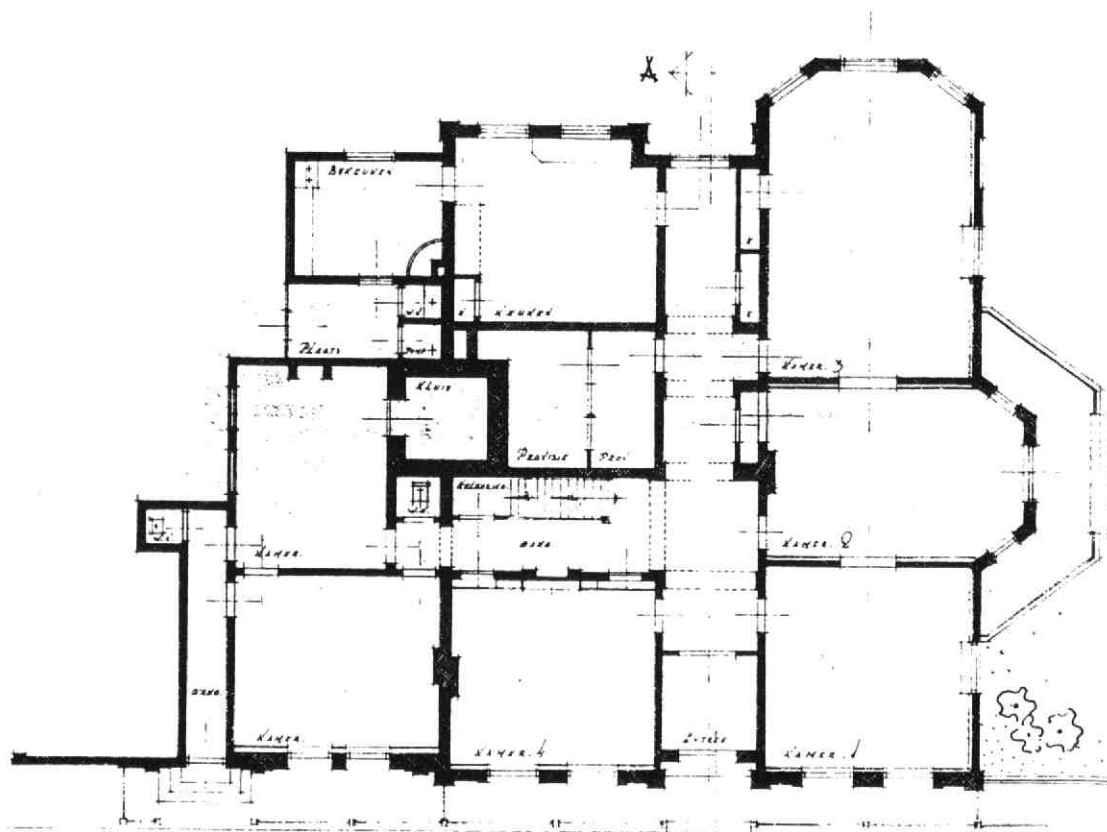
De achterzijde is, zoals gebruikelijk, soberder afgewerkt. Hier hebben de geprofileerde ramen van de voorzijde plaats moeten maken voor een eenvoudiger rechthoekige soort. De balkonopening vertoont enige gelijkenis met

die aan de voorzijde, zij het dat de blokvormige pilasters ontbreken. Aan de ene zijde is een gladde pilaster aangebracht, die doorloopt van het basement tot onder de daklijst en aan de andere zijde bevindt zich een driekantige uitbouw van de begane grond en de eerste verdieping. In deze uitbouw waren op de benedenverdieping twee ramen en een openslaande deur naar de tuin aangebracht; de bovenverdieping kende daarentegen drie ramen. Ook aan de achterzijde werd de balkonpartij afgesloten met een dakkapel, die echter van minder allure was dan die aan de voorkant. De rechterzijde van de villa werd gedomineerd door een serre³² die ruim één derde van de ondergevel besloeg. Evenals aan de achterzijde gaven openslaande deuren toegang tot de tuin. Op de serre was een balkon geplaatst, in dit geval met stenen balusters. Twee afzonderlijke deuren van

8. De rechterzijgevel met serre (foto ca. 1909)

verschillende kamers kwamen hier direct op uit. Opvallend aan deze zijde van de gevel was de asymmetrische opstelling van de ramen. Op de benedenverdieping waren twee vensters aangebracht, die zich aan beide kanten van de serre bevonden. Door de aanwezigheid van twee blindramen werd de suggestie van een derde en vierde venster gewekt³³. In de uitbouw van de benedenverdieping, op de hoek van de achter- en zijgevel, bevond zich smal raam en daarnaast een openslaande deur die naar de tuin leidde. De bovenetage kende slechts twee ramen die in de achterkamer waren aangebracht. Eén smal venster bevond zich in de uitbouw en een ander links daarvan.

9. Plattegrond van het huis Muntstraat 36 uit 1950, gemaakt door het architectenbureau Dionisius te Drumpt (Tiel)-Culemborg. Situatie van de begane grond voor de verbouwing van 1950

Ook op deze verdieping waren twee blind-ramen aangebracht, niet boven die van de parterre maar juist boven de geopende vensters, wat afbreuk deed aan de harmonische orde van de gevel. De zolderverdieping tenslotte had als voltooiing een tamelijk eenvoudige dakkapel.

Het interieur

De benedenverdieping

Door de nogal drastische metamorfose die de villa in de jaren vijftig van deze eeuw heeft ondergaan, is het moeilijk geworden om zich de luxueuze aankleding van het oude notaris-huis voor de geest te halen. De gestucte pla-

fonds, die volgens het bestek bestonden uit plinten, kroon- en perklijsten en verder nog versierd waren met 'agraphen, hoek- en middenstukken'³⁴, zijn nog slechts in drie kamers in het zicht. Elders bevinden zich wellicht nog restanten van het stucwerk achter de thans aanwezige gipsplaten. Ook van de oorspronkelijke muren van de kamers, die bij de oplevering in 1869 voorzien waren van houten lambrizeringen en halverwege bespannen waren met behanglinnen is weinig over³⁵. Alleen met behulp van de foto's die rond 1935 zijn gemaakt, kunnen we ons nog een beeld vormen van het aanzien van de kamers. Hoewel de ontwerptekeningen uit de bouwtijd van het huis niet zijn overgeleverd, beschikken

we nog wel over interieurplattegronden die vóór de verbouwing van het notarishuis tot huishoudschool in 1950 zijn gemaakt³⁶ (Zie afb. 9 en 12). Deze plattegronden geven inzicht in de indeling van het huis. Het huis bevatte in totaal 15 kamers, en daarnaast een kelder, keuken, bijkeuken en provisiekamer. De kamers waren als volgt gesitueerd. Op de begane grond (Zie afb. 9) kwam men bij het betreden van de villa in een vestibule terecht, die werd afgesloten door een glazen drielichtpui. Deze vestibule maakte bouwkundig gezien deel uit van een gang die zich van het front van het huis tot aan de achterzijde uitstrekt. De lange met marmer betegelde rechte gang werd door de aanwezigheid van geprofileerde pilasters verlevendigd. Door middel van een segmentboog die als detail ook terug te vinden is in de voorgevel waren de pilasters aan beide zijden van de gang met elkaar verbonden. De levendigheid werd

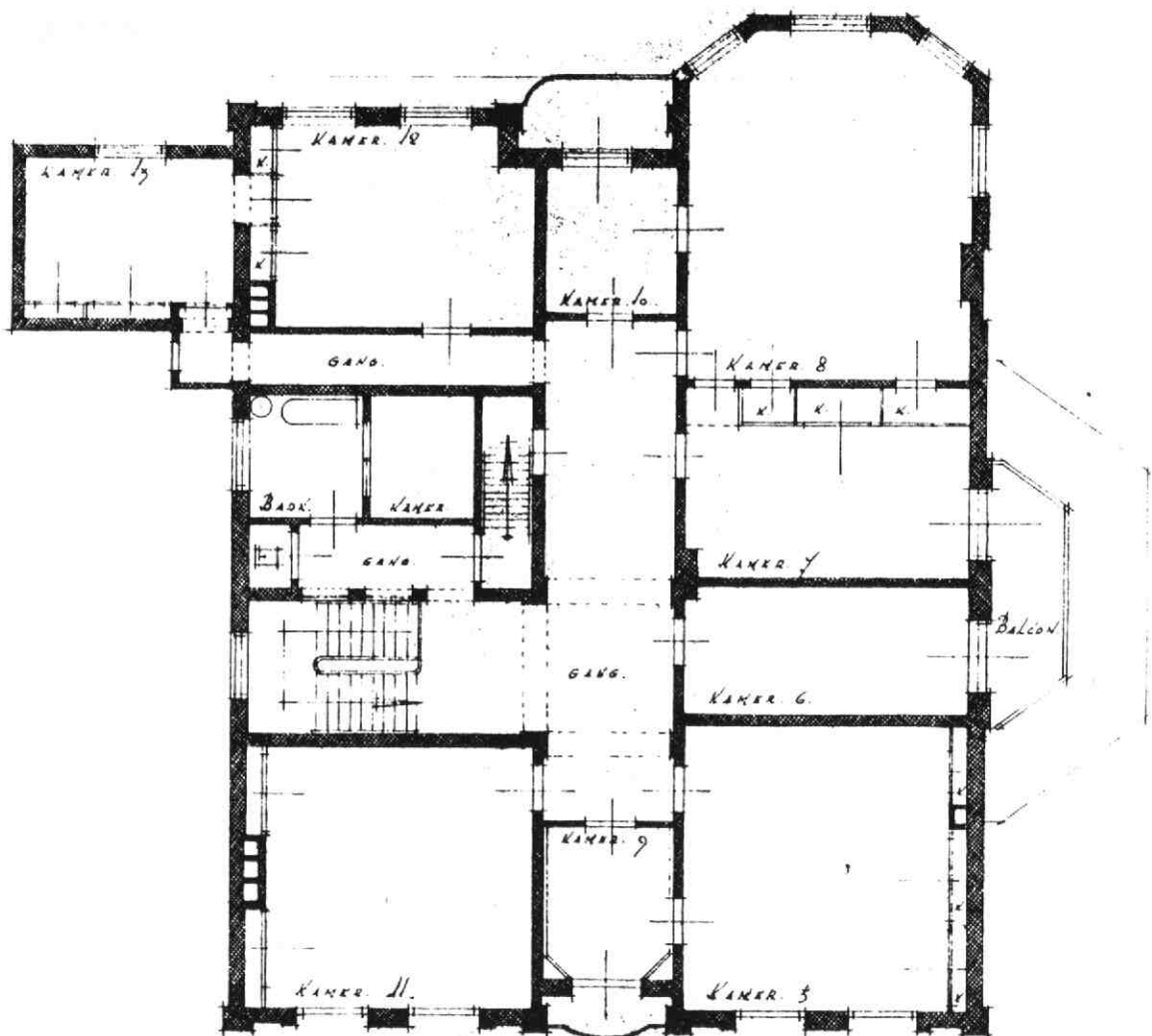
10. De gang die van de voorzijde tot de achterzijde van het huis loopt

11. De linkervoorzijkamer

versterkt door plafonds die eveneens van profielen waren voorzien.

Aan de voorzijde van het huis bevonden zich links en rechts van de hal en de gang twee grote 'voorzijkamers', waarvan de functie in het bestek niet wordt beschreven. Wellicht werd één van deze beide ruimten als ontvangstkamer gebruikt. Het bestek vermeldt ook niet de oorspronkelijke functie van de serrekamer (middenkamer) achter de rechtervoorkamer maar wel die van de zeer grote achterraimte aan de rechterzijde. Dit vertrek werd aangeduid als de salon. De serrekamer fungeerde in de eerste decennia van deze eeuw als de kamer voor de informele ontmoetingen: hier dronk de familie thee of verzamelde zij zich in afwachting van het diner dat in één van de andere kamers door het personeel in gereedheid werd gebracht³⁷. Een vierde kamer, waarvan de functie in het bestek niet ter sprake kwam, bevond zich links van de hal en gang.

12. Plattegrond van het huis Muntstraat 36 uit 1950, gemaakt door het architectenbureau Dionisius te Drumpt (Tiel)-Culemborg. Situatie van de eerste verdieping voor de verbouwing van 1950

In een latere periode werd deze ruimte afwisselend als zomereetkamer, ontbijtkamer en huiskamer gebruikt.

De linkerachterzijde van de parterre werd geheel in beslag genomen door dienstvertrekken. Hier bevonden zich de keuken, de bijkeuken en de provisiekamer. De provisiekamer bestond in feite uit twee gedeelten die door middel van een glazen drielichtpui van elkaar gescheiden waren; het meest rechtse stuk fungeerde als de eigenlijke voorraadkamer³⁸. Haaks op de gang leidde een smalle corridor enerzijds via een smalle trap naar de kelder en

anderzijds naar het kantoor van de notaris. Het kantoor bestond uit twee kamers (de notaris-kamer en een kamer voor de klerken), een smalle gang en een privaat.

Vanuit de klerkenkamer kon men zich toegang verschaffen tot de brandkamer of kluis, waarvan de constructie tijdens de bouw van de villa overigens een punt van discussie vormde tussen notaris Van Heyst en zijn broer Hendrik Paulus, die er blijk van gaf goed op de hoogte te zijn met bepaalde bouwkundige principes³⁹.

13. De overloop

De eerste verdieping

De eerste verdieping was, zoals gebruikelijk, gereserveerd voor de slaapvertrekken. Deze etage was te bereiken via een ruime trap waarboven een traplicht, dat een roedeverdeling had, die deels uit gegalvaniseerd ijzer en deels uit eikenhout bestond. Een waar pronkstuk

14. De slaapkamer van Mr. H.J. van Heyst

vormde een opengewerkte bogenrij die op de overloop van de verdieping was geplaatst en een doorkijk gaf op de daarachter liggende badkamer en kleedkamer. De aanleg van de badkamer, inclusief ligbad, was niet in het oorspronkelijke bestek opgenomen. Van Heyst had tijdens de bouw van de villa de opdracht hiertoe echter reeds gegeven. Dankzij de pomp die zich op de binnenplaats bevond, was het mogelijk om het water van beneden naar boven te transporteren, waar het tenslotte verwarmd kon worden. Naast de badkamer was een inpandige kamer die slechts vanuit de badkamer bereikt kon worden. Het ligt voor de hand dat deze kamer als kleedkamer dan wel als kamer voor het wasgoed werd gebruikt. Hoogstwaarschijnlijk werd bij de indeling van de kamers rekening gehouden met aparte slaapvertrekken voor de heer des huizes en voor zijn echtgenote. Hoe deze indeling er precies heeft uit gezien, viel helaas door gebrek aan bronnen niet meer te achterhalen. Wel is gebleken dat aan het begin van deze eeuw de grote kamer die direct aan de tuingrensde (nr. 8) de kamer van Mr. Henricus Jacobus van Heyst was. In het bestek van de architect is reeds sprake van 'de kamer van mijnheer'. Het is goed mogelijk dat de zoon Henricus Jacobus de traditie voortgezet heeft en van 'de kamer van mijnheer' later de zijne gemaakt heeft. Vermoedelijk fungeerde kamer nummer 10 als de kleedkamer van mijnheer. Hoewel in het bestek van 1868 niet wordt gesproken van een 'kamer van mevrouw' mogen we er nochtans wel van uit gaan dat er ook voor de vrouw van de notaris aparte vertrekken moeten zijn geweest. Waar de kamers van mevrouw precies hebben gelegen, is niet helemaal duidelijk, maar het is verleidelijk om deze aan de straatzijde van het huis te situeren (nrs. 5 en 9), zodat ze de pendant vormden van de kamer van de notaris. Het is aannemelijk dat tijdens het ontwerp van de villa rekening is gehouden met kamers voor de kinderen⁴⁰ en logeerkamers. De eerste bevonden zich waarschijnlijk tussen de kamers van mijnheer en die van mevrouw: de kamers nummers 6 en 7. De logeerkamers tenslotte zullen zich wel aan de gang achter (nrs. 12 en 13) hebben be-

15. De 'gevangenisgang'

vonden. Dat deze kamers en de daarheen leidende gang door de geringe lichtinval voor veel familieleden niet als aangenaam beschouwd werden, bewijst nog een foto uit het begin van deze eeuw met het onderschrift 'gevangenisgang' (Zie afb. 15).

In de jaren twintig was er ook nog een aparte herenkamer (kamer nr. 11) voorzien van een biljart, die na afloop van het diner vaak gebruikt werd door de aanwezige heren om zich terug te trekken en onder het genot van een sigaar te biljarten. Biljartkamers waren voor 1900 gebruikelijk in grote Nederlandse villa's, om over het algemeen al snel aan het begin van deze eeuw te verdwijnen, aangezien in de hogere kringen biljarten niet langer als een elitaire vorm van vermaak werd gezien. Of dit vertrek al tijdens de bouwfase als biljartkamer was bedoeld, is overigens onzeker omdat daarvan in het bestek geen gewag wordt gemaakt.

Het staat zelfs niet vast of het vanaf het begin überhaupt om een herenkamer gegaan is.

De zolderverdieping

De zolderverdieping, die via een trap op de eerste verdieping te bereiken was, werd geheel in beslag genomen door dienstvertrekken. In het bestek valt te lezen dat hier de meidenkamer, voorzien van bedsteden, was ondergebracht. Voorts werd een gedeelte van deze verdieping als strijkkamer en als opslagruimte gebruikt.

De tuin

De bronnen over de tuin en de tuinaanleg zijn uitermate schaars. Het ligt voor de hand om ervan uit te gaan dat Van Lunteren het ontwerp en de aanleg voor zijn rekening heeft genomen. Hij was immers naast architect tevens tuinarchitect en bovendien had hij eveneens een aandeel in het hoveniersbedrijf van zijn overleden vader Hendrik van Lunteren. De thans nog resterende bomen wijzen op een oorspronkelijke parkachtige aanleg van de tuin.

Uit overgeleverde correspondentie is gebleken dat de befaamde tuinarchitect Leonard Springer (1855-1940) in 1894 voor H.J. van Heyst op diens verzoek enkele veranderingen in de tuin heeft aangebracht. Van Heyst zelf

16. De Muntstraat met links de overtuin

genoot een zekere bekendheid vanwege zijn grote kennis van de botanie, waarover hij zo nu en dan artikelen publiceerde. Ook van de overtuin zijn de bronnen schaars. Wel valt uit de vroegste kadastrale leggers af te leiden dat het perceel B 274 al in de eerste

decennia van de negentiende eeuw tuin was en eerder tot het bezit behoorde van Nicolaas van Bern, de schoonvader van Jacobus van Mariënhoff. Het perceel werd aangeduid als pleziertuin en besloeg 2480 m². Door de overtuin bij het aan overzijde gelegen huis te betrekken verkreeg het geheel de status van een stadsvilla, die in het groen gelegen was.

Overige bebouwing op het perceel

Zoals reeds eerder opgemerkt, bevonden zich op het perceel dat na de bouw van de villa kadastraal werd aangeduid met het nummer B 1464, stallen, een oranjerie en een koetsierswoning. Over deze bebouwing wordt nergens in het bestek gesproken. Het is aannemelijk dat voor de dienstgebouwen reeds bestaande panden werden gebruikt. Links van de villa lagen, voor de bouw van het huis, vijf percelen die de nummers B 247 (een tuin), 248, 249, 250 en 251 droegen. Deze percelen waren door koop in het bezit van notaris B.G. van Heyst geraakt. Hij liet daarna een deel van bebouwing slopen, terwijl een ander deel intact bleef om als koetsierswoning (B 250)⁴¹ dienst te doen. Aan de rechterzijde van het huis bevonden zich de stal en de oranjerie (B 243). Dit was ook al in de tijd van Van Mariënhoff het geval. Bij de ontmanteling van het perceel B 244 werd de toegangspoort in tact gelaten, zodat ook van die zijde voor het personeel toegang tot de tuin mogelijk was.

Rond de eeuwwisseling stond er achter in de tuin ook nog een oude kas, waarvan Jacobus, de zoon van notaris Van Mariënhoff de eerste steen in 1838 had gelegd. Deze kas stond er ook nog aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Wanneer de kas precies is afgebroken, is niet duidelijk.

De 'R.K. Huishoudschool'

Interne en externe veranderingen

Toen notaris Mr. Henricus Jacobus van Heyst in 1949 stierf, werd het grootste deel van zijn onroerende goederen in Wijk bij Duurstede een jaar later door zijn verwanten verkocht. Als koper voor het huis in de Muntstraat meldde zich de Utrechtse 'koopman' Johan van Lan-

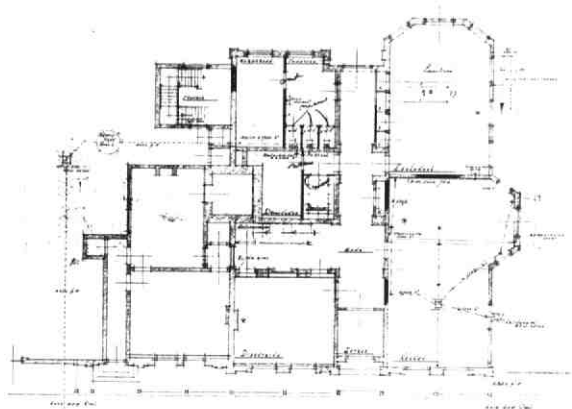
keren⁴². Deze verkocht op zijn beurt de panden in 1950 aan het bestuur van de parochie van de katholieke kerk te Wijk bij Duurstede. Het kerkbestuur kocht de inmiddels kadastraal hernummerde percelen B 741 (tuin), B 757 (stal, erf), B 758 (tuin), B 759 (huis, schuur, tuin), B 1062 (tuin) en B 1454 (overtuin). B 243 werd gedeeltelijk verkocht. Het andere deel van dit pand, dat dienst deed als opslagplaats, bleef in het bezit van de familie Van Heyst. Uit een verbouwingsaanvraag uit 1949 weten we dat één van de kleinzonen van de oude notaris de voorgevel van het pand liet veranderen. Het oude koetshuis werd daarmee garage⁴³. In 1950 werd door het kerkbestuur het besluit genomen om, na een grondige verbouwing, de katholieke Huishoudschool⁴⁴ in het notarishuis te huisvesten. Dit besluit had ingrijpende gevolgen voor het ruim tachtig jaar oude pand, waar, voor zover bekend, tot dan toe de oorspronkelijke situatie niet wezenlijk veranderd was. De omzetting van woonhuis tot schoolgebouw leidde tot de verwijdering van allerlei niet langer bruikbare elementen en tot het aanbrengen van nieuwe voorzieningen. Zo moest de bijkeuken wijken voor een trappenhuis, omdat in de achtergevel ter hoogte van dit vertrek een nieuwe toegang tot de bovenverdiepingen moest komen. De serre aan de rechterzijgevel werd gesloopt. Voor de openslaande deuren aan die zijde van de villa werd een gemetselde stoep aangebracht, terwijl de beide blindramen open vensters werden. Op zowel de boven- als de benedenverdieping werd aan de achterzijde van deze gevel een raam toegevoegd.

Bij de interne verbouwing van de villa was het uitgangspunt dat de aanwezige kamers geschikt moesten worden gemaakt om te voldoen aan de eisen die de huishoudschool stelde. De plattegronden die voor dit doel gemaakt zijn, geven daarvan een duidelijk beeld. Op de benedenverdieping werden tussen de voorzijkamer en de middelkamer de muren weggebroken terwijl de toegang in de tussenwand naar de salon werd dicht gemetseld. De nieuw ontstane grote ruimte aan de voorzijde werd tot keuken omgebouwd, waarin meerdere geisers werden geplaatst. De voormalige salon kreeg

de functie van leslokaal, maar veranderde inwendig verder nauwelijks. De dienstvertrekken die zich links achter in het huis bevonden, kregen eveneens ten dele andere bestemmingen. Van de voormalige provisiekamer, die zoals eerder gezegd, bestond uit twee aparte ruimten gescheiden door een glazen drielichtpui, behield het voorste gedeelte zijn oude functie. De glazen scheidingswand werd evenwel vervangen door een stenen. In de achterliggende ruimte werd een droogkamer geïnstalleerd. Ingrijpend veranderden ook de keuken en bijkeuken. De oude keuken werd door een muur in tweeën gedeeld, waarbij in de voorste ruimte toiletten en wastafels werden aangebracht. De daarachter ontstane smalle ruimte werd garderobe, aansluitend op het nieuwe trappenhuis. Voor het overige deel van de begane grond bleef de bouwkundige structuur gehandhaafd, al wijzigden natuurlijk de bestemmingen. Zo werd bijvoorbeeld de linkervoorzijkamer tot directeurskamer ingericht. Op de verdieping werd hetzelfde principe toegepast als op de begane grond. De kleine kamers gingen op in de grotere om vervolgens dienst te doen als leslokaal, strijkkamer dan wel reserveleslokaal. Ook op deze verdieping werden toiletten en wastafels voor leerlingen aangebracht. Deze werden in de ruimte geplaatst waar zich eerder de badkamer en de ruimte voor het wasgoed bevonden. In het voorportaal hiervan werd een aparte ruimte voor een docententoilet gecreëerd. De zolderverdieping tenslotte bleef onveranderd.

De tuin

Het is vanzelfsprekend dat de aangelegde siertuin voor de Huishoudschool zijn functie goeddeels verloren had. In de tuin werd een fietsenstalling geplaatst. Het gedeelte direct achter het huis, waar eerder een grintpad was aangelegd, werd betegeld met gewone straattegels. Vervolgens trad geleidelijk aan het verval op. Het lot van de overtuin was nog schrijnender. In 1955 kocht de gemeente het toen nog 1278 m² grote perceel B 1468 van het rooms-katholieke kerkbestuur, dat het als fruituin in gebruik had. Hoewel in strijd met het geldende uitbreidingsplan, maakte de Weder-

17. Plattegrond van het huis Muntstraat 36 uit 1950, gemaakt door het architectenbureau Dionisius te Drumpt (Tiel)-Culemborg. Situatie van de begane grond en de verdieping na de verbouwing van 1950

opbouw wet het mogelijk om op het terrein acht woningwoningen neer te zetten voor de tijdelijke opvang van bewoners uit slooppanden. De in 1956 door de Rotterdamse architect A.J.M. Buys gebouwde huizen zonder enige allure maakten voorgoed een einde aan het parkachtige uiterlijk van het totale complex⁴⁵. Aan de oorspronkelijke tuinaanleg herinneren nu alleen nog de monumentale bomen die aan de zijde van de witte villa het straatbeeld in de Muntstraat mede bepalen.

Het einde van de Huishoudschool

Al in het midden van de jaren vijftig koesterde de inspectie van het onderwijs grote bezwaren

tegen de huisvesting van de Huishoudschool in het pand aan de Muntstraat, omdat het niet voldeed aan de 'normale eisen' die aan een schoolgebouw gesteld werden. De toenmalige inspectrice I. Schrale weigerde dan ook toestemming te geven voor verdere veranderingen aan het gebouw. Zij adviseerde het bestuur van de Huishoudschool om bij de staatssecretaris van onderwijs een plan in te dienen voor een nieuw te bouwen school op een ander terrein. De plannen voor de nieuwbouw hebben vanaf het begin van de jaren zestig een stroom aan brieven opgeleverd, maar een definitief besluit hierover liet steeds op zich wachten. Uiteindelijk was het dalende leerlingenaantal funest voor het zelfstandig voortbestaan van de school. In het schooljaar 1977-1978 was het aantal aanmeldingen zo gering dat moest worden afgezien van het vormen van eerste klassen⁴⁶. De opheffing van het katholieke huishoudonderwijs liet toen niet lang meer op zich

wachten. In augustus 1983 sloot de school definitief haar deuren.

Stichting De Nieuwe Schakel

Na het vertrek van de Huishoudschool bleef de villa in de Muntstraat in het bezit van de katholieke kerk. Het voormalige schoolgebouw deed nu enkele jaren dienst als ontmoetingscentrum, totdat het in 1990 door de Stichting De Nieuwe Schakel werd gekocht. De Stichting bood aanvankelijk in het huis ruimte aan niet-gesubsidieerde groepen (zoals een biljartclub, een yogaclub en een schilderclub) die elders in de stad niet konden worden gehuisvest. Inmiddels hebben ook andere instellingen (Vluchtelingenwerk en de Vereniging voor Natuur en Milieu) hier een onderkomen gevonden.

Bouwkundige maatregelen van enige betekenis zijn sinds de komst van de Huishoudschool achterwege gebleven. Herstel van de villa en

18. De Muntstraat met links de nrs. 21-25 en rechts het koetshuis en de monumentale kastanjeboom van nr. 36 (foto door J.R. van Nijendaal ca. 1900, Topografische Atlas Rijksarchief in Utrecht)

de tuin zal ongetwijfeld een aanzienlijke investering vergen, maar daarmee zou wel een voor de Wijkse geschiedenis belangrijk bouwkundig monument behouden blijven.

Drs. F.E. van Hekelen is historica, werkzaam in het onderwijs en redacteur van dit tijdschrift.

Tenzij anders vermeld, zijn de afbeeldingen van rond 1935 en afkomstig uit het Familie-archief Van Heyst en uit het Archief van het Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1852-1970, beide berustend op het Gemeentearchief Wijk bij Duurstede.

Noten

1. F. Gaasbeek, M. Kooiman en B. Olde Meierink, *Wijk bij Duurstede. Geschiedenis en architectuur*. Zeist, 1991, 237. Oorspronkelijk heette deze villa 'Onze Verwachting'. Het ontwerp wordt wel toegeschreven aan de architect Samuel van Lunteren die later uitvoerig aan bod komt. Het huis zelf zou uit 1896 dateren.
2. Gemeentearchief Wijk bij Duurstede (GAW), Familiearchief Van Heyst (Van Heyst), ongeinventariseerd.
3. *Nederland's Patriciaat*, 1938 en mededelingen M.A. van der Eerden-Vonk.
4. Een van de weinige uitzonderingen vormen de artikelen van U.M. Mehrrens. 'Randenbroek en de tuinarchitect Hendrik van Lunteren'. *De Woonstede door de eeuwen heen*, 59 (1983), 16-24 en dat van Heimerick Tromp, 'Hendrik van Lunteren en het park van Brakel' in: idem, 24-26.
5. Zo werd voorheen aangenomen dat het park Randenbroek in Amersfoort aan Jan David Zocher jr. moest worden toegeschreven, maar recentelijk is aangetoond dat het om een ontwerp van Hendrik van Lunteren gaat. Zie: Mehrrens, 18.
6. H.M.W. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*. Alphen aan de Rijn, 1982, 317.
7. Kenmerkend voor de landsschapsstijl was het imiteren van de 'natuurlijke stijl' van het landschap. Daarbij werden slingerende lanen, vergezichten, solitaire en exotische bomen, waterpartijen, stromende beken, weiden en kunstmatige niveauverschillen toegepast. Zie: C.S. Oldenburger-Ebbers, *De tuinengids van Nederland. Bezoekersgids en vademecum voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland*. Rotterdam, 1989, 27-29.
8. Van der Wijck, 317.
9. N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht bevattende een overzicht van de oude plaatselijke gesteldheid der stad, hare bewaking, verlichting en verdere maatregelen tot veiligheid en gemak der ingezetenen op de openbare wegen genomen meerendeels uit oorspronkelijke stukken*, dl. I. Utrecht, 1844, 346.
10. M.A. Prins-Schimmel, *Huize Scherpenzeel. De geschiedenis van een versterkt huis tot gemeentehuis*. Scherpenzeel, 1983, 57.
11. C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tot op onzen tijd*, dl. IV. Amsterdam, 1860, 1023-1024.
12. R.J.H. Haaksma, 'Nieuw Amelisweerd'. *De Woonstede door de eeuwen heen*, 106 (1995), 26.
13. M.J. Dolfijn, E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de Singels. Overzicht dl. II 's-Gravenhage*, 1989, 71. Waarschijnlijk zijn de huizen die van na 1877 dateren en waarvan het ontwerp aan S.A. van Lunteren wordt toegeschreven door zijn zoon Isaac gebouwd.
14. GAW, Archief van het Ewoud- en Elisabethgasthuis

- 1400-1880 (Ewoud), 1, (1864-1872), 61^v.
15. *De Opmerker. Weekblad voor architecten, ingenieurs, fabrikanten, aannemers en werkbazen*, 20 juni 1868.
 16. GAW, Van Heyst, *Bestek*. Zie: tegenover bladzijde vier waar Van Heyst een met de hand geschreven begroting heeft opgemaakt. Hieruit blijkt dat de aannemer een bedrag van 979,55^s ten onrechte geïncasseerd had.
 17. Rijksarchief in Utrecht (RAU), Notariële archieven (NA), 2604, aktenr. 1828.
 18. RAU, NA, 690, aktenr. 1033, 23 april 1838.
 19. GAW, Archief van het Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1811-1851 (GWD 1811-1851), 236.
 20. RAU, NA, 2642, aktenr. 2725.
 21. RAU, NA, 2752, aktenr. 2423.
 22. GAW, Archief van het Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1852-1970 (GWD 1852-1970), ongeinventariseerd: Kadastrale leggers, art. 797.
 23. RAU, NA, 690, aktenr. 1014, 8 december 1837.
 24. GAW, GWD 1811-1851, 235.
 25. GAW, GWD 1852-1970: Bevolkingsregister 1850-1860.
 26. R. Butterman, 'De plaats van het muntatelier in Wijk bij Duurstede'. *Tussen Rijn en Lek*, 22 (1988-3), 16-24.
 27. Jannes de Haan, *Villaparken in Nederland. Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1897-1940*. Haarlem, 1986. De Haan merkt op dat huizen die in de jaren 1860-1880 op geslechte bolwerken werden gebouwd meestal vierkant en rechthoekig waren. De dominerende stijl van deze vroege villa's was neo-classicistisch. De villa van Van Heyst voldeed tot op zekere hoogte ook aan deze normen (108 noot 32).
 28. GAW, Van Heyst. *Bestek en voorwaarden tot het bouwen van een heren huis en bijgebouwen te Wijk bij Duurstede 1868 (Bestek)*. (Uitgegeven door: L.E. Bosch & zoon), 32.
 29. Ook dit contrast tussen voor- en achterzijde voldeed aan de toen heersende opvattingen over villabouw. Zie: De Haan, 120.
 30. In de gevelwand zijn nog altijd de sporen te zien van de plaats waar het hekwerk in de muur bevestigd was.
 31. Het werd in die tijd gebruikelijk om de keukens en bijkeukens uit te bouwen zodat de bovenliggende kamers zo min mogelijk last zouden ondervinden van de warmte en geuren die zich verspreidden. Zie: De Haan, 83.
 32. In het bestek wordt deze serre 'de veranda van de eetkamer' genoemd. Het plan tot het aanbrengen van een serre moet na het ontwerp ontstaan zijn, want Van Heyst heeft dit in het bestek zelf met de hand bijgeschreven. GAW, Van Heyst, *Bestek*, 30.
 33. Uit de overgeleverde correspondentie tussen Van Heyst en zijn jongere broer Hendrik Paulus is gebleken dat de notaris zich bij de gemaakte ontwerptekeningen door zijn broer liet adviseren. Deze was niet erg positief over de aangebrachte blindramen omdat daarmee het uitzicht op de tuin verloren ging: 'in tuinkamer F zou ik bepaald het blinde raam open willen hebben, anders mist ge het gezicht op den vijver'. GAW, Van Heyst.
 34. GAW, Van Heyst, *Bestek*, art. 17 § 43, 31.
 35. *idem*, art. 18, 32.
 36. Deze plattegronden zijn in 1950 gemaakt door het architectenbureau Dionisius te Drumpt (Tiel)-Culemborg. GAW, Bouwvergunningen, 1950-23.
 37. Mondelinge mededeling B.G. van Heyst.
 38. *idem*.
 39. GAW, Van Heyst.
 40. Uit de rekeningen van het schilderwerk dat in 1873 door het schildersbedrijf Van Dijk te Doorn werd uitgevoerd, wordt dit bevestigd. GAW, Van Heyst, Nota van het schilderwerk van de gebr. Van Dijk (Doorn, 10 januari 1873).
 41. Dit huis behield totdat het in 1950 verkocht werd het oude kadastrale nummer B 250.
 42. GAW, GWD 1852-1970: Kadastrale Leggers, art.nr. 2533.
 43. GAW, Bouwvergunningen, 1949-16.
 44. De Stichting voor Katholiek Huishoudonderwijs was in 1947 opgericht. GAW, Archief van de Stichting Katholiek huishoudonderwijs etc./R.K. Huishoudschool etc. (Huishoudschool), ongeinventariseerd.
 45. GAW, GWD 1852-1970, voorlopig inventarisnummer 307 en Bouwvergunningen, 1955-18. Het kerkbestuur bedong bij de verkoop dat het het ijzeren tuinhek aan de straatkant en de beplanting, bestaande uit een groot aantal bessestruiken en zo'n dertig vruchtbomen, mocht houden.
 46. GAW, Huishoudschool.

Jaarverslagen van de Historische Kring over 1995

Verslag van de algemene ledenvergadering op 24 januari 1995 te Werkhoven

Opening. De voorzitter, de heer P.S.A. de Wit, opende de vergadering en heette een ieder welkom. In een korte terugblik liet hij de activiteiten van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' in 1994 de revue passeren. Hij memoreerde eveneens dat de groei van de vereniging zich voortzette van 334 leden op 1 januari 1994 tot 382 leden op 31 december van dat jaar. Aangezien volgens de statuten de vereniging op 30 maart 1995 zou ophouden te bestaan, dienden nieuwe statuten te worden opgesteld die aan de leden ter goedkeuring zouden worden voorgelegd.

Verslag van de kascommissie. De kascommissie bestond dit jaar uit de heren H. Touw en J.J. Klaversteijn. Zij verklaarden namens de verenigingsleden de financiële stukken akkoord en dankten de penningmeester, de heer W. Donselaar, voor zijn accurate werkzaamheden. De kascommissie zal in 1996 bestaan uit de heren Klaversteijn en H.J. Mensink.

Verkiezing bestuursleden. Ook dit jaar waren er geen namen van tegenkandidaten ingediend zodat het aftredende bestuurslid, de heer De Wit, werd herkozen. De door het bestuur voorgedragen heren Donselaar en A.P. van der Houwen werden als bestuursleden gekozen.

Rondvraag. Enkele leden van de vereniging stelden voor om de vergadering over de statutenwijziging te combineren met een verenigingsactiviteit. De voorzitter deelde mee dat in verband met de spoedige vervaldatum van de statuten en de gebruikelijke bezwaartermijnen er reeds aparte data voor ledenvergaderingen waren gereserveerd.

Sluiting. De voorzitter bedankte de vergadering voor het in het bestuur gestelde vertrouwen. Ook dankte hij de redactie van het tijdschrift, de leden van de archeologische werk-

groep, de kascommissie, zijn medebestuurssleden en natuurlijk de bezorgers van convocaat en tijdschrift voor hun inzet voor de historische vereniging.

Verslag van de secretaris over 1995

Het ledenbestand. De vereniging startte op 1 januari 1995 met 382 leden. In de loop van het jaar groeide het ledental gestaag verder: 46 nieuwe leden meldden zich aan. 17 Leden beëindigden hun lidmaatschap, ondermeer door overlijden. Op 1 januari 1996 telde de vereniging derhalve 411 leden.

De geografische herkomst van de leden is nu als volgt:

Bunnik 53, Cothen 14, 't Goy 10, Houten 105, Langbroek 5, Odijk 48, Schalkwijk 19, Tull en 't Waal 5, Werkhoven 23, Wijk bij Duurstede 45, Utrecht 17. De overige 67 leden zijn woonachtig buiten het Kromme-Rijngebied.

Bestuur. Op de jaarvergadering van 24 januari 1995 te Werkhoven vond de jaarlijkse verkiezing van bestuursleden plaats. Er waren geen tegenkandidaten, zodat het bestuur als volgt is samengesteld:

Ir. P.S.A. de Wit,	Odijk	voorzitter
O.J. Wttewaall,	't Goy	vice-voorzitter
H.J.J. Steenman,	Houten	secretaris
W. Donselaar,	Wijk bij Duurstede	penningmeester
Mw. K. v.d. Wiele-Pasterkamp,	Werkhoven	2e secretaris p.r. en lezingen
A.P. van der Houwen,	Houten	lid
Mr. C. van Schaik,	Houten	lid

Het bestuur kwam dit jaar drie keer bijeen waarvan één keer in een gecombineerde vergadering met de redactie van het tijdschrift. Er waren drie ledenvergaderingen, waarvan twee ten behoeve van de statutenwijziging, die op 23 maart 1995 notariëel werd vastgelegd. Het bestuur sprak dit jaar ondermeer over de statuten van de vereniging, het tijdschrift, de boekjes in de 'Historische Reeks Kromme-Rijngebied', de archeologische werkgroep, de lange termijnvisie van de vereniging en de ontwikkeling aangaande Houten-Zuid. Door het overlijden van de heer L.M.J. de Keijzer op

19 september 1995 heeft de vereniging afscheid moeten nemen van een van haar meest prominente leden, actief in bestuur, redactie en als leider van de archeologische werkgroep van de vereniging. De archeologische werkgroep wordt thans geleid door de heren J. van Herwijnen en drs. A.S.M. van Schip.

Het tijdschrift 'Het Kromme-Rijngebied'. Na achtentwintig jaar heeft het verenigingstijdschrift 'Tussen Rijn en Lek' een nieuw, professioneler uiterlijk en een nieuwe naam gekregen ('Het Kromme-Rijngebied'), die duidelijker aangeeft met welk geografisch gebied de vereniging zich bezighoudt. Bestuur en redactie ontvingen veel positieve reacties over de nieuwe vormgeving. Het tijdschrift verscheen dit jaar weer vier keer. Tevens verscheen in november 1995 als derde boekje in de 'Historische Reeks Kromme-Rijngebied': *De kerk van Herlulf als middelpunt van het Oude Dorp Houten* door L.M.J. de Keijzer.

Met ingang van april 1995 verliet de heer mr drs H. Reinders uit Bunnik de redactie. Na het overlijden van de heer De Keijzer bestond de redactie van het tijdschrift en de historische reeks uit: mw dr Y.M. Donkersloot-de Vrij uit Odijk, mw drs M.A. van Eerden-Vonk uit Wijk bij Duurstede, mw drs F.E. van Hekelen uit Wijk bij Duurstede en de heer O.J. Wtewaall uit 't Goy.

De archeologische werkgroep. De leden van de archeologische werkgroep van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' hebben besloten na het overlijden van hun leider de werkgroep de naam te geven: 'Archeologische werkgroep Leen de Keijzer, Houten' (zie het jaarverslag hierna).

Het bestuur wil langs deze weg iedereen nogmaals bedanken voor zijn of haar inzet voor de vereniging.

Lezingen en excursies in 1995

* Op 24 januari sprak in 'Het Wapen van Werkhoven' de heer G.M.J. de Ree over 'De Nederlandse wandtegel door de eeuwen heen'. Voorafgaande aan de lezing was de spreker al

enkele malen samen met ons verenigingslid de heer F.H. Landzaat langs percelen met tegelplateau's in het Kromme-Rijngebied geweest, zodat daar op deze avond dia's van konden worden vertoond. De lezing over de geschiedenis van de Nederlandse wandtegel vond een gehoor van 63 aanwezigen. Vele leden namen de gelegenheid te baat om hun eigen tegels te laten determineren.

* 'Nering en Vermaak' heette de tentoonstelling in museum Flehite te Amersfoort die op 18 februari werd bezocht door 50 leden van de vereniging. De heer G. Rave heette ons welkom en toonde een dia/klankbeeld over de geschiedenis van Amersfoort. Daarna werd de expositie bezocht. Aanleiding voor deze excursie vormden de archeologische opgravingen op de Hof te Amersfoort, waarbij vele voorwerpen uit de veertiende eeuw werden gevonden. Het toeval wil dat deze voorwerpen zeer nauwkeurig te dateren zijn, omdat zij werden aangetroffen in een drenkplaats voor vee die in 1370 in één keer dicht werd gestort.

* 'Dit jaar is Nederland 50 jaar bevrijd', was de aanhef op de uitnodiging voor een lezing op 10 april. Hier sprak de heer dr. P. Romijn te Houten voor een gehoor van 85 aanwezigen. De heer Romijn, verbonden aan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, sprak over de geschiedenis en het ontstaan van dit instituut en de taken die het uitvoert. De lezing bestond uit twee delen te weten: 50 jaar oorlogsdocumentatie en aspecten van de bevrijding. Aan het einde van de lezing bleek ondermeer tijdens het vragen stellen maar weer eens dat 50 jaar na dato het wetenschappelijk onderzoek van het RIOD nog steeds actueel is.

* Grote belangstelling was er voor de excursie op 13 mei naar Tongeren, de oudste stad van België, zodat wij met 54 personen in een touringcar die dag vertrokken. Twee gidsen van de stedelijke V.V.V. Tongeren begeleidden ons de gehele dag ter plaatse met hun vakkundige kennis. We bezochten onder andere het Gallo-Romeins Museum, de O.L. Vrouwebasieliek, het Begijnhof en de Begijnhofkerk, de

middeleeuwse omwalling en de Moerenpoort. De bus bracht ons vervolgens naar Eersel waar een diner volgde. Aan tafel werden de vele indrukken besproken, waarna de thuisreis volgde.

* Op 7 oktober bezocht de Historische Kring het vernieuwde Rijksarchief in Utrecht aan de Alexander Numankade 201. De heer D. Koen verzorgde de rondleiding langs de depôts waarin ook de de historisch-topografische atlas is ondergebracht. Kaarten, etsen, foto's en prentbriefkaarten van het Kromme-Rijngebied waren speciaal voor ons klaargelegd. De groep van 40 personen werd om organisatorische redenen gesplitst. Terwijl de ene groep een rondleiding kreeg, verzorgde ons bestuurslid de heer mr. C. van Schaik in de collegezaal voor de andere groep een korte lezing getiteld: 'De Bataafse omwenteling te Houten in 1795' (in uitgebreide vorm gepubliceerd in *Het Kromme-Rijngebied*, 1995 (29-4)).

* Voor 49 aanwezigen werd op 8 november in Wijk bij Duurstede een lezing gegeven door drs. C. Staal met als thema 'Een beeld van Willibrord'. Voor aanvang van de lezing was het mogelijk om in 'Museum Dorestad' een kleine tentoonstelling over de aartsbisschop van de Friezen te bezoeken. De heer Staal vertelde niet alleen de geschiedenis van het leven van Willibrord, maar liet tevens aan de hand van dia zien hoe kunstenaars zich hem in de loop der eeuwen hebben voorgesteld, met name in de zeventiende eeuw en later.

*H.J.J. Steenman m.m.v.
K. van der Wiele-Pasterkamp*

Financieel jaaroverzicht over 1995

<i>Ontvangsten</i>	
Contributies	f 13941
Rente bank	- 588
Verkoop losse nummers	- 1815
Advertenties	- 475
Totaal ontvangsten	- 16819

<i>Uitgaven</i>	
Drukken periodiek	f 18008
Porti	- 1623
Bestuurskosten	- 881
Bankkosten	- 836
Statuten	- 783
Folder	- 693
Zaalhuur	- 495
Kosten lezingen	- 463
Convocaties	- 403
Attenties	- 304
Kosten excursies	-/- 38
Totaal uitgaven	- 24451

Per saldo een vermogensafname van f 7632
In de post drukken periodiek zijn de nagekomen kosten van de drukker opgenomen over de jaren 1993 en 1994.

Verloop vermogenspositie

Stand 1-1-1995:	
Rabobank r.c. 32.98.07.498	f 4391
Rabobank excursies 31.23.06.490	- 365
Rabobank spaarrekening 32.98.287.555	-15000
	-19756
Stand 31-12-1995:	
Rabobank r.c. 32.98.07.498	- 1877
Rabobank spaarrekening 32.98.287.555	- 15430
Kas	- 165
	-17472

Per saldo een afname van	- 2285
Vooruitontvangen contributie	- 315
Vooruitontvangen verkopen	- 2269
Te betalen kosten (o.m. drukker)	- 2763
Per saldo een vermogensafname van	f 7632

W. Donselaar

Verslag van de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer' over 1995

Is er leven na de dood? De één weet zeker dat dit zo is, de ander twijfelt er aan, weer anderen interesseert het gewoon (nog) helemaal niet. Als (amateur-)archeologen hebben wij soms sterk het gevoel dat je contact hebt, als je een oud voorwerp in handen neemt. Contact met de eigenaar of de vervaardiger van een voorwerp, ook al is dat honderden of duizenden jaren oud. Ons werkgroepslid Leen de Keijzer, die op 19 september j.l. overleed, had dit gevoel soms heel sterk. Hij zag archeologie dan ook als deel hebben aan het leven van de generaties voor ons. Als hij zijn vinger stak in de afdruk van een vingertop, die als versiering op een stuk van een pot was aangebracht, begon er bij hem een speculeren over de persoon die deze vingerafdruk gemaakt had en over diens bezigheden. Deze vorm van archeologie zat hem in het bloed. Hij streefde er naar om te leren van het verleden.

Als er een leven na de dood is, Leen, zul je ook nu nog archeologisch actief zijn. We weten dat zeker. Als kind leerde ik dat je in de hemel pap van gouden bordjes zou eten. (Over de aard van de pap liet niemand zich uit). Nu vermoed ik dat, als ze daar inderdaad pap serveren, Leen nu al bezig is met het determineren en klassificeren van het hemelse servies en bestek, van de verschillende soorten pap, de gebruikte kooktoestellen, de kokskleding, enzovoorts, door een oneindigheid van tijd heen. Hij zal het dan gewoon niet kunnen laten, daar kennen we hem te goed voor. Daardoor zou hij dan bovendien een tijdspassing krijgen die hem, altijd actief, zou passen: voor *eeuwig* met zijn hobby bezig kunnen zijn.

Door fysieke omstandigheden was het Leen begin dit jaar nog onmogelijk om met ons het veld in te gaan. Als groep beperkten we ons daarom tot bijeenkomsten bij hem thuis, waar we ons bezig hielden met literatuurbespreking en het determineren van vondsten. Later, toen hij zich wat beter en sterker voelde, deden we

veldonderzoek op een bouwterrein aan de Odijkseweg en op verzoek van de assistent van de provinciaal archeoloog, de heer A. van Rooijen, op een perceel boomgaard aan de Houtensewetering.

Toen duidelijk werd dat hij opnieuw kanker had in een niet meer te genezen stadium, bleven we iedere twee weken bij elkaar komen aan zijn ziekbed. Dat stuitte aanvankelijk op bezwaren bij Leen. Vergaderen deed je niet liggend, maar zittend! Tot wij hem voorhielden dat de Romeinen al tweeduizend jaar geleden sommige van hun zaken liggend op hun rustbed regelden. Zijn dood liet een leegte achter in onze werkgroep die niet gemakkelijk te vullen zal zijn.

Op initiatief van Henriëtte de Keijzer vond op 7 oktober 1995 een gesprek plaats met de provinciaal archeoloog, mevrouw S.G. van Dokkum, en de heer Van Rooijen over de continuering van de werkgroep. Deze bespreking heeft geleid tot een aantal concrete afspraken met de ROB. Ook werd binnen de groep een taakverdeling gemaakt ten aanzien van de veelheid van activiteiten die Leen gewoonlijk op zich nam. Door dit alles is het voortbestaan van onze werkgroep voor de toekomst gewaarborgd. Als eerbetoon aan Leen werd bij unaniem besluit op 21 oktober zijn naam aan onze werkgroep verbonden.

We wilden in deze nieuwe opzet zo snel mogelijk weer aan de slag. Tenslotte moet een werkgroep niet te lang blijven praten. In dat stadium waren er, zo bleek in het overleg met de ROB, binnen de gemeente Houten nog geen archeologische opgravingsprojecten voorhanden. Daarom werd door ons, in het kader van de restauratie van de Hervormde kerk te Werkhoven, assistentie verleend. Dit gebeurde in de vorm van graafkracht en archeologische deskundigheid bij het onderzoek naar de funderingsresten van oudere bouwfases van deze kerk. Een verslag daarvan zult u te zijner tijd aan kunnen treffen in dit tijdschrift. Vervolgens werd veldonderzoek verricht op een aantal bij de werkgroep als archeologisch interessant bekend staande terreinen.

Anton van Schip

BOEKBESPREKING

Straatnamenboek gemeente Bunnik

C. Dekker en S.G. van Ginkel-Meester, *Straat- en wegnamen in Bunnik, Odijk en Werkhoven*. [Bunnik, 1995] (100 blz., 125 ill. en een los bijgevoegde kaart, geen ISBN-nummer, prijs f25,-)

Een boek over straatnamen lijkt op het eerste gezicht wellicht saai, maar niets is minder waar. Het lezen van dit boekje is als een gezellige historische zwerftocht door de drie woonkernen en het buitengebied. Na een korte inleiding over de geschiedenis van de naamgeving hebben de twee auteurs, leden van de Commissie Straatnamen van de gemeente Bunnik (respectievelijk sinds 1972 en 1990), de afzonderlijke straatnamen behandeld. Daarbij komt van alles en nog wat ter sprake, stukjes historische geografie wisselen af met sociale geschiedenis, gegevens over personen die een rol speelden in de geschiedenis van Bunnik, Odijk en Werkhoven, enzovoorts. Het boekje is voorzien van zeer veel toepasselijke illustraties. Beelden van vroegere idyllische situaties, die weemoedig stemmen, werden opgenomen naast onder andere recente foto's (waarvan een groot aantal door de auteurs zelfgemaakt), portretten en handtekeningen. Veel lof voor de afbeeldingen, maar het heeft me verbaasd dat er geen afbeelding is opgenomen van de kaart die de Odijkse schout Theodorus Backer in 1717 van Odijk maakte. Op deze kaart staan de namen van de wegen en straten genoemd. Dergelijke vroege, gedetailleerde, kaarten van dorpen bestaan nauwelijks in ons land. Niet alleen om die reden had hij afgebeeld mogen worden, ook vanwege het feit dat de naam van Theodorus Backer er aan verbonden is, naar wie in 1964 een laan in Odijk werd vernoemd. Op de kaart is bijvoorbeeld heel goed te zien dat de toenmalige Boomgaardweg een geheel ander tracé volgde dan de huidige Boomgaardweg. Ook is er op te zien dat de huidige Zeisterweg destijds 'Legen Weg' (lees: Lage Weg) en het oostelijk deel van de huidige Boomgaardweg vanaf de Wethouder Hollaan 'Hogen Weg' heette. Dit is allemaal in de tekst wel verteld, maar de kaart van Backer geeft er een duidelijke visualise-

ring van.

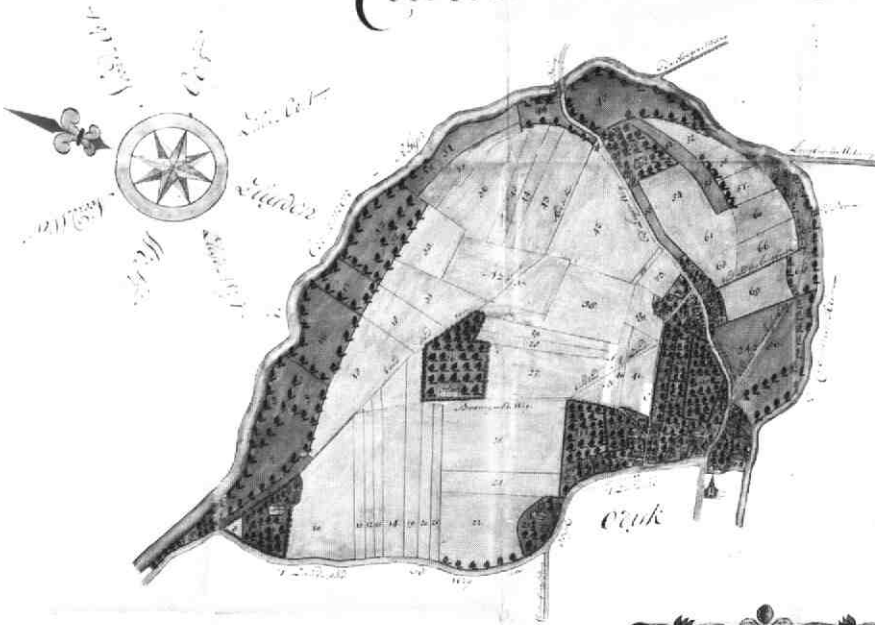
De afbeelding van de autobesteldienst van C. de Ligt uit Werkhoven uit circa 1930 (de laatste afbeelding, nr 125), hoe aardig ook, roept vraagtekens op. Er is toch geen relatie met een straatnaam? Of is dit om aan te geven dat vooral auto's in onze tijd bezit namen van straten en wegen? Zo ja, dan had er wel een minder romantische foto opgenomen kunnen worden.

In de jaren tachtig moet de naamgevingscommissie nogal geworsteld hebben met de plantnamen in de nieuwe wijk Dalen Noord in Odijk. De auteurs wisten er kennelijk nog steeds niet goed raad mee. Het geven van een verklaring door vermelding van de latijnse naam met een afbeelding in zwart-wit, ontleend aan Van Oostrooms flora uit 1956, kan ik niet anders zien dan als een teken van zwakte. De namen verwijzen veelal naar wilde planten (akkeronkruiden en graslandplanten) die van oorsprong op de Dalen Noordse stroomruggen te vinden waren; dat is een aardige relatie met de omgeving die vermeld had kunnen worden. Consequent is men echter niet geweest: de Goudsbloem, niet inheems maar van subtropische oorsprong, is bij ons een siertuinplant geworden. Uitleg over de vroegere vegetatie, de meidoornhagen en de (knot)wilgen was op zijn plaats geweest. Jammer dat er geen straat naar de populier werd genoemd. Oud-Odijkers hebben het beeld van de hoge rij populieren die hier in Dalen Noord stonden nog heel goed op hun netvlies staan. Was deze naam soms niet welluidend genoeg? In Werkhoven dacht men daar vroeger anders over, daar kwam de Pappelenbuurt (pappels = populieren, zo wordt in het boek uitgelegd) voor, die moest wijken voor de Watertorenweg, na 1935.

De kracht van het boekje ligt voornamelijk in de verklaringen die worden gegeven over de oude en nieuwe straatnamen met een historische achtergrond. Het intrigeerde mij dat de Veensteeg, vanaf de Jachtrustlaan vroeger doorlopend naar de Langbroekerdijk, vermeld sinds 1441, zijn naam ontleende aan (ik citeer) 'Ten Vene, een steenhuis (woontoren) omringd door een gracht, waarvan tot voor kort in het landschap nog de restanten zichtbaar waren, vermeld sinds 1352'.

Bij de samenstelling van de tekst konden de

Caerte vanden Hoek Trieno.

auteurs voor een groot deel gebruik maken, zo mogen we aannemen, van hun eigen eerder verschenen publikaties. Maar waarom zijn die niet vermeld, waarom is er geen enkele bronvermelding? Er is ook geen colofon waarin eindredacteur, vormgever, drukker en uitgever zijn genoemd. Wie op de kwaliteit met betrekking tot de produktie van het boekje aangesproken kan worden is onduidelijk. De schrijvers hebben veel, maar toch niet alles zelf gedaan? Niettemin heeft de gemeente Bunnik met deze alleraardigste publikatie een primeur in het Kromme-Rijngebied, eigenlijk zou er van iedere gemeente zo'n boekje moeten zijn.

Marijke Donkersloot-de Vrij

'Caerte van den hoektiend competerende d'hr Jacob Woertman, gelegen onder den geregte van Odijk', oorspronkelijk gekarteerd door de landmeter Justus van Broeckhuysen, verkleind en gekopieerd door Theodorus Backer in 1717 (een ingekleurde manuscriptkaart op perkament, ca 67 x 68 cm, schaal circa 1:4000, het noorden linksboven).

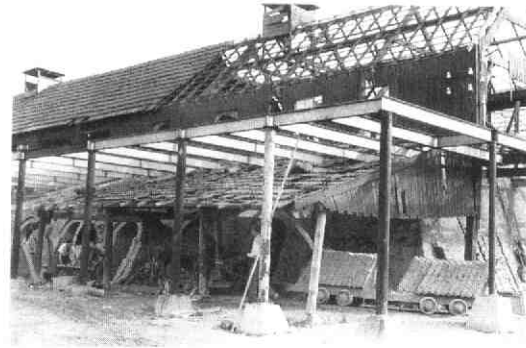
Op deze kaart, gemaakt in verband met de tiendboekhouding, komen de wegen in Odijk met hun namen voor (Rijksarchief in Utrecht, Archief hervormde kerk Odijk, 151 (kaartenverzameling C 23))

VARIA

Sloop ringoven De Bosscherwaarden

Op 30 januari 1996 verleende de gemeente Wijk bij Duurstede aan directeur-eigenaar V.H.A.M. van Hapert een sloopvergunning voor de belangrijkste onderdelen van de steenfabriek De Bosscherwaarden, gelegen in de uiterwaarden aan de Lekdijk West. Gesloopt zullen worden: de oude ringoven met bijbehorende schoorsteen en het golfplatendak boven de oven, alsmede de wanden en het dak van de drogerijkamers. Zij belemmeren het, overigens slechts tijdelijk toegestane, gebruik van de fabriekshallen door het afvalverwerkingsbedrijf Robi van dhr Bielefeldt.

In het zojuist ingeluide Jaar van het Industrieel Erfgoed zal daarmee opnieuw een monument van bedrijf en techniek verdwijnen. Dat is vooral jammer omdat De Bosscherwaarden in de provincie Utrecht de laatste nog bestaande ringoven bezit. Dit type oven, dat tussen 1869 en 1920 veelvuldig in Nederland voorkwam, bestaat uit een trapeziumvormig gebouw van 20 tot 50 meter lengte waarbinnen zich een ringvormige schacht bevindt. Rondom zijn poorten aangebracht die toegang geven tot de schacht. Boven de schacht is de stookzolder en midden in het gebouw of ernaast bevindt zich de schoorsteen. De ringoven was de eerste oven met een continu bakproces, waarbij het vuur het hele seizoen kon blijven branden. De uit 1923 daterende steenfabriek De Bosscherwaarden was al sinds 1991 buiten bedrijf. Datzelfde lot trof tien jaar eerder de tweede Wijkse steenfabriek, De Lunenburgerwaard, gelegen aan de Lekdijk Oost. Ook deze in 1870 opgerichte fabriek bezit nog een oude oven, zij het geen ringoven maar een vlamoven. De vlamoven is een recenter type dat vanaf ongeveer 1915 voorkomt en vergelijkbaar is met de ringoven, maar dan met afzonderlijke kamers. De Lunenburgerwaard, thans in gebruik als opslagplaats voor boten en caravans, is van dezelfde eigenaar als De Bosscherwaarden. Hopelijk leiden de bezwaren die van verschillende kanten zijn en nog zullen worden ingebracht tegen de voorgenomen sloop van De Bosscherwaarden ertoe dat de karakteristieke onderdelen van De Lunenburgerwaard in de toekomst behouden zullen de

steenoven van De Lunenburgerwaard tijdens de vernieuwing van het dak eind jaren vijftig (collectie L. Boonman)

blijven. Het gaat hier immers niet alleen om 'kille' monumenten van bedrijf en techniek, maar ook om de materiële restanten van de 19de- en 20ste-eeuwse sociale en economische geschiedenis van Wijk bij Duurstede. Het verhaal van deze conjunctuurgevoelige bedrijvigheid, van de veelal ongeschoolde en zware arbeid met inzet van vrouwen en kinderen en van de armoede van de sociaal geïsoleerde werknemers met hun eigen subcultuur kan mede door deze gebouwen aan latere generaties worden doorverteld (*RvdE-V*).

Publicatie over het fort Rijnauwen

In de reeks Vestingbouwkundige Bijdragen van de Stichting Menno van Coehoorn is van de hand van D.C. Leegwater verschenen: *Fort Rijnauwen. Van artilleriesteunpunt tot infanteriesteunpunt*, uitgegeven door de Walburg Pers te Zutphen (CIP/ISBN: 906011.954.1). Het boekje bevat 80 pagina's en is rijk geïllustreerd met foto's, plattegronden en tekeningen. De Stichting Menno van Coehoorn is gevestigd op de Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht.

Deze publicatie vormt, met het uitgebreide bronnen- en literatuuronderzoek en de beklemtoning van de militair-technische aspecten van het fort een degelijke en serieuze aanvulling op het eerder in 1990 verschenen boekje van Arie van der Gaag, *Fort bij Rijnauwen* (Recensie *Tussen Rijn en Lek* 25 (1991-1) 31-32, door Marijke Donkersloot-de Vrij)(*FvH*).

Leenkamers in het Kromme-Rijng gebied

Jacob Kort

Ontwikkeling van het leenstelsel

Tijdens Karel de Grote (768-814) kwam een instelling van militaire aard tot ontwikkeling, die wij het leenstelsel noemen. Een man verplichtte zich tot trouw aan een heer, die hij met raad en daad zou bijstaan. In ruil daarvoor werd hem het vruchtgebruik van een goed, het zogenaamde leen, toegewezen, waarmee hij in zijn onderhoud kon voorzien. Deze formule was zo succesvol, dat velen het voorbeeld van de legendarische vorst volgden en een legertje leenmannen op de been brachten. Zo was het leenstelsel in de latere Middeleeuwen in grote delen van de westelijke wereld in zwang tot de Franse revolutie het in 1795 afschafte.

Inmiddels was de feitelijke uitwerking van het leenstelsel sinds de tijd van Karel de Grote aanmerkelijk gewijzigd, al bleef het in theorie hetzelfde. Dit was het gevolg van een ontwikkeling, waardoor de leenman steeds sterker kwam te staan ten opzichte van zijn heer en zijn recht op het goed steeds beter beschermd werd. Voorts werd ook de dienst beperkt. In de dertiende eeuw, wanneer de registratie van de lenen door de graaf van Holland begint, was deze ontwikkeling daar voltooid. In Utrecht begon de geregelde registratie meestal een eeuw later maar was het niet anders. Het leenstelsel, waarbij leenmannen aan een bepaalde heer, die zetelt op een versterkt huis - of zelfs het restant daarvan, dat onbewoond is - wordt dan gereduceerd tot een gerecht, waarvoor leenroerige goederen moeten worden overgedragen of verkregen. In dit laatste opzicht wijkt het leenhof af van het gewone gerecht, dat aankomst bij versterk niet registreert. Bij het leen was het echter noodzakelijk de verwerving binnen 'jaar en dag' na de dood van een verwant - meestal vader of moeder - van het leenhof te verkrijgen, daar het goed anders aan de leenheer verviel. Met een technische term noemen wij dat bezit op bijzondere titel.

Oudste registratie

De leenheer hield aanvankelijk geen registratie van de door hem gedane beleningen bij. Wel kon hij de leenman een akte, voorzien van zijn

zegel, van de rechtshandeling meegeven. In Utrecht gaan de oudste akten over lenen juist over ontslag van de leenband'. Niettemin maken deze stukken duidelijk, dat het leenstelsel bestond en dat het leengerecht functioneerde. De optekening van door een leenheer gedane beleningen in registers begon in Utrecht wat later dan in Holland. Het thans oudst bekende register - in de vorm van een 'manboek' - is afkomstig van het leenhof van Abcoude, gevestigd te Wijk bij Duurstede en het grootste in het Kromme-Rijng gebied. In tegenstelling tot het gebruikelijke register, waarin de akten chronologisch zijn ingeschreven, bestaat dit 'manboek' uit lijsten van

Heer Willem van Abcoude († 1407), detail van een laatzeventiende-eeuws schilderij naar een voorbeeld van een ouder doek (origineel in kleur, formaat 91 x 73 cm, Collectie Ewoud- en Elisabethgasthuis te Wijk bij Duurstede, foto H. Dirksen 1995)

leenmannen met een opsomming van hun lenen met aantekening van latere overgangen. Er werden slechts weinig volledige akten ingeschreven. Het werd ingericht voor Willem van Abcoude, die dit leenhof verkreeg in 1379. Ook een iets ouder kladregister van Zweder van Abcoude bleef bewaard maar biedt niet het totale overzicht van het 'manboek'.

In 1381 begon ook de bisschop van Utrecht een 'manboek'. Pas in 1394 werd hier een chronologisch register in gebruik genomen. Een ouder register met akten van 1367 ging blijkbaar verloren.

Was het register in eerste aanleg bedoeld om de leenheer inzicht te geven in zijn rechten tegenover de leenman, door de akten, die werden opgemaakt bij gelegenheid van de overgang van een leen, geeft het de onderzoeker geheel andere mogelijkheden. In de eerste plaats moest de leenheer een omschrijving van het leen ter beschikking staan, om dit eventueel aan zich te kunnen trekken bij wanprestatie van de leenman. Ook wij kunnen van die gegevens gebruik maken door het perceel - ook met hulp van de kohieren van het oudschuldgeld en dergelijke - op de kaart te tekenen. Wel moet worden bedacht, dat van dit perceel een beschrijvende situering geleverd wordt via belendingen, zoals tot de invoering van het kadaster gebruikelijk was. Een en ander is van belang voor het lokale onderzoek.

Daarnaast vormt de beschrijving van de erfopvolging in het leen een belangrijk aanknopingspunt voor de genealoog. De leenregisters bieden veelal gegevens, die ouder zijn dan de Doop-, Trouw- en Begraafboeken, die meestal in de zeventiende eeuw beginnen. Zoals opgemerkt begint de registratie van de leenhoven al in de veertiende eeuw ².

Repertoria

Om de gegevens van de leenhoven in handzame vorm bijeen te brengen zijn daarvan vooral in het tijdschrift *Ons Voorgeslacht* van de Zuid-Hollandse genealogische vereniging vanaf 1956 met enige regelmaat bewerkingen - zogenaamde repertoria - verschenen. Het repertorium biedt onder een kop, die bestaat uit de omschrijving van het leen, de serie bezitters daarvan met opgave van de vindplaats van hun akten. Omdat het formulier van deze akten gewoonlijk onveranderlijk is, wordt dat in het

repertorium weggelaten; zakelijk gezien pleegt het dan ook niets bijzonders in te houden. Alle in de akte vermelde feiten worden echter in het repertorium opgenomen. Eigenlijk is deze bewerking niets anders dan de methode, die de registratoren tot 1795 zelf toepasten om de toegankelijkheid van de chronologisch ingeschreven akten te waarborgen. Zij plachten zich echter tot uittreksels te beperken, thans wordt alles opgenomen.

De kop wordt als volgt opgebouwd: voorop komt de oudst overgeleverde omschrijving van het goed, waarna wijzigingen tussen haakjes worden toegevoegd met opgave van het jaar, waarin de verandering het eerst optreedt. Zo krijgt men, als het goed is, voor een langere periode de beschikking over omschrijvingen van een perceel uit de periode voordat het kadaster was ingevoerd. Omdat het leenstelsel in 1795 werd opgeheven, blijft echter een gat van dertig jaar bestaan, waarvoor de gegevens van de eigenaren moeilijker te verkrijgen zijn. Ik maakte zojuist een voorbehoud bij de omschrijving van de lenen. Zeker zou het ideaal zijn, wanneer de belendingen van tijd tot tijd werden bijgewerkt, maar dat was lang niet altijd het geval. Wanneer deze bestond uit meerdere straten of andere onveranderlijke zaken, was daar natuurlijk weinig reden toe maar personen, die meestal als belender voorkomen, waren sterfelijk. Hun vernieuwing was dus wenselijk. Helaas waren leenhoven minder goed dan de dorpsrechten in staat de voortschrijdende tijd en hun personen bij te benen. Zij schreven de belenders uit de oude akte, die de nieuwe leenman bij zijn belening mee diende te nemen, eenvoudig over. Dit deed het leenhof van de proost van Oudmunster te Utrecht bijvoorbeeld ten eeuwigen dage: de opgaves van de registratie, die begint in 1438, waren in 1795 nog ongewijzigd! Daarmee kan zeker niet bewezen worden, dat deze belenders het eeuwige leven hadden; onderzoek in andere bronnen moet uitwijzen, bij welke tijd zij in werkelijkheid hoorden.

Maar de meeste leenkamers waren actiever dan deze gezapige proost. Zo vroeg het leenhof van Culemborg in het begin van de zestiende eeuw naar een bijgewerkte omschrijving van de lenen. In de akte werd dan de oude versie gegeven, waarna de leenman daarna op verzoek de nieuwe belenders opgaf. Zeker deed de admini-

stratie dit om greep op de lenen, die anders teloor zouden kunnen gaan - het zogenaamde 'verduisteren' - te houden. De onderzoeker is met die activiteit natuurlijk meer gebaat dan met een klakkeloze overschrijver.

Omdat leenkamers niet gebonden zijn door grenzen van gerechten of zelfs landstreken, konden zij eventueel beschikken over goed, dat ver weg gelegen was. Voor het tijdschrift *Ons Voorgeslacht* was de plaats van vestiging - in Zuid-Holland - aanvankelijk bepalend. Elders gelegen lenen van deze leenkamers werden echter niet weggelaten. Nu is het zo, dat ook instellingen buiten Zuid-Holland over lenen aldaar konden beschikken, en ook deze werden bewerkt. Na verloop van tijd werden tevens leenkamers bewerkt en gepubliceerd, die in het westen van Utrecht gelegen waren. In twee gevallen verscheen in *Ons Voorgeslacht* de bewerking van een leenkamer die in het Kromme-Rijngebied lag en wel die van Goye en van Bloenstein. Door huwelijk was Goye immers deel gaan uitmaken van het leenhof van Vianen, dat in zijn geheel - tot 1666 - is bewerkt.

Vanaf 1995 verschijnen ook in het tijdschrift *De Nederlandsche Leeuw* van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde regelmatig repertoria op leenkamers. Het ligt in de bedoeling met dit werk voort te gaan, wanneer de bewerkingen niet te omvangrijk zullen zijn.

Leenhoven in het Kromme-Rijngebied

Hoeveel leenhoven waren in het Kromme-Rijngebied actief en hoe was de verdeling tussen hoven binnen en buiten dat gebied? Voor de beantwoording van de eerste vraag was gebruik van de gegevens uit mijn werk, genoemd in noot 2, niet voldoende, daar dat zich tot Hollandse leenkamers beperkte. Er moest daarom op korte termijn nader onderzoek verricht worden. De mogelijkheid van nadere vondsten is daarom niet uitgesloten. In totaal werden op deze manier zevenendertig leenkamers gevonden, die meer of minder lenen administreerden. Dat bleek te variëren van bijna honderdvijftig tot één. Het viel mij op, dat de proosten van de Utrechtse kapittels Sint Jan en Sint Marie in ons gebied in het geheel geen lenen uitgaven³.

Het merendeel van de leenhoven was buiten de

streek gevestigd. Ik becijferde de verhouding op twaalf binnen en vijftientig er buiten, dat komt neer op meer dan tweemaal zoveel! Die verdeling is in zekere zin te begrijpen, ervan uitgaande dat deze lenen niet anders zijn dan onder leenverband verkocht domein. Verder afgelegen en niet al te omvangrijk eigendom kwam daarvoor eerder in aanmerking dan goed, dat in de omgeving van de eigenaar lag: dat was eenvoudiger te beheren. Als nevenprodukt kan een leenkamer daarom inzicht geven in voormalig domein van een bepaalde instelling of familie.

Aan het eind van dit artikel vindt u een beknopt overzicht, waaruit de naam van de diverse leenkamers blijkt⁴. De hoeveelheid lenen die in het Kromme-Rijngebied waren gelegen, voorzover ik die heb kunnen becijferen, zijn daaraan toegevoegd. Voor het belang van een bepaald leenhof zegt dit niet alles. Zo kon het leenhof van Cuyk slechts bogen op negen lenen maar daarbij waren wel vele hoge en lage gerechten van de streek. Ook is met alleen cijfers niets gezegd over de grootte van percelen. Niettemin leek het mij nuttig de getallen in het overzicht op te nemen. Bovendien konden de leenhoven zo op omvang worden gesorteerd.

Leenhof van Abcoude te Wijk bij Duurstede

Veruit het grootste leenhof in het Kromme-Rijngebied, tevens in de streek gevestigd, was het zogenaamde leenhof van Abcoude te Wijk bij Duurstede. Het bestond uit meerdere delen, die in personele unie waren verenigd, een situatie die al in het midden van de dertiende eeuw bestond. Een deel van de lenen hing af van het stamhuis van de familie Van Abcoude in de gelijknamige plaats. Het andere deel was afhankelijk van het huis te Wijk bij Duurstede, dat waarschijnlijk via een huwelijk was geërfd. Enig gegeven van vóór de vereniging ontbreekt, zodat er geen bewijzen zijn om beide leenhoven te scheiden. Daar de registratie zelf een geografische verdeling maakte, zal dat in de aanstaande bewerking ook plaats vinden. Het leenhof van Abcoude was groot maar volgens de bezitter nog niet groot genoeg. Hij ging tenminste door met de verwerving van andere - kleinere - leenhoven. Ik noem daar het eerste Zuilenburg, dat Willem van Abcoude overnam van Simon van Haarlem, en het leenhof van Woudenberg, dat Gijsbert van Abcou-

Heer Jacob van Gaasbeek († 1459), detail van een laatzeventiende-eeuws schilderij naar het voorbeeld van een ouder doek (origineel in kleur, formaat 91 x 73 cm, Collectie Ewoud- en Elisabethgasthuis te Wijk bij Duurstede, foto H. Dirksen 1995)

de omstreeks 1350 verkreeg.

Zo was Abcoude het grootste leenhof van Utrecht. Het was daarom niet verwonderlijk, dat de bisschop - een goede tweede op dit gebied - er op uit was om dit leenhof over te nemen. Dit gelukte voor zover Utrecht betrof in 1459, toen de familie Van Abcoude uitstierf met Jacob van Gaasbeek. Van dat moment af kwam de bisschop als leenheer in zijn Sticht en daarmee het Kromme-Rijng gebied op de eerste plaats.

Voor de kennis van de respectieve leenhoven zijn wij afhankelijk van de bewaarde registratie. Daarmee is het wisselend gesteld. Van Abcoude bleef bijvoorbeeld betrekkelijk veel bewaard, van het huis Beverweerd rest thans slechts het laatste register van de vijf, dat uit de achttiende eeuw dateert. Soms is zelfs niets van de registratie bewaard en moeten wij afgaan op verspreid aangetroffen gegevens.

Het zou in dit kader te ver gaan van elk leenhof de staat van de registratie op te geven, hiervoor verwijs ik naar mijn werk, genoemd in noot 2.

In onderstaande lijst is per afkorting aangegeven, of een leenkamer bewerkt is. OV slaat op het tijdschrift *Ons Voorgeslacht* en NL op *De Nederlandsche Leeuw*. De bisschoppelijke lenen zijn - ten dele - bewerkt door A. Johanna Maris in een afzonderlijke publikatie.

1. Abcoude (142).
2. Bisschop van Utrecht (113).
3. Culemborg (90).
4. Goye (OV, 82).
5. Proost ten Dom (ca. 30).
6. Beverweerd (14).
7. Proost van Oudmunster (13).
8. Proost van Sint Pieter (12).
9. Hinderstein (10 à 15).
10. Cuyk (OV, 9).
11. Graaf van Holland (OV ter perse, 8).
- 12-14. Amstel (OV), Meerten en Oostrum (NL ter perse, allen 7).
- 15-18. Deken van de Dom (NL), Hagestein (OV), Montfoort (OV) en IJsselstein (OV, allen 6).
- 19-20. Abt van Sint Paulus en Nijveld (NL ter perse, beiden 6).
- 21-26. Graaf van Gelre (Werken Gelre), Bloemestein (OV), De Eng (NL ter perse), Heukelum, Loenersloot en Mijnden (allen 3).
- 27-33. Neerijnen alias Klingenberg, Roertert, Sterkenburg, Wulven, Zuilen, Zuilenburg (eerste) en Zuilenburg (tweede) (allen 2) en tenslotte
- 34-37. Heulestein (OV), Graaf van Kleef, Nijenrode en Vianen (OV) (allen 1).

Dr J.C. Kort promoveerde in 1981 op het archief van de graven van Holland en is werkzaam bij het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

Noten

1. S. Muller Fz. en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, deel I. Utrecht, 1920, nr. 378 anno 1139.
2. Over het voorgaande uitvoeriger: J.C. Kort, *Overzicht van de leenkamers in Holland*. 's-Gravenhage, 1987², met index op plaatsnamen. Van dit werk staat een derde druk op stapel.
3. Hierover in het algemeen: C. Dekker, *Het Kromme Rijng gebied in de Middeleeuwen*. Zutphen, 1983.
4. Hierover nader: B. Olde Meierink (red.) et al., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*. Utrecht, 1995.

Joannes Assueri Bodecherus, predikant te Cothen

Bas de Ligt

In juli 1593 gaven de Staten van Utrecht opdracht tot het houden van een 'Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht'. Ze gaven daarmee gehoor aan een dringend verzoek van de 'Bedienaers des Woorts ende de Ouderlingen in de gemeente tot Utrecht', die zich grote zorgen maakten over de voortgang van de reformatie in het Sticht. Het verslag ervan werd aan het eind van dat jaar aangeboden. In Cothen had men nog altaren in de kerk aangetroffen en op de muren prijkten spreuken die gekwalificeerd werden als 'superstitieus', 'afgodysch' en 'onschriftuermaetig'. Van de pastoor werd gezegd, dat hij nog volkomen paapsgezind was en geheel superstitieus in zijn bediening. Hij had ook verklaard niet van plan te zijn zijn opvattingen te herzien. In juli 1606 werd 'in den grooten refectoe' (eetzaal) van het Catharinenconvent in de stad Utrecht een provinciale synode gehouden. Daar werd weer geklaagd over de oude Cothense pastoor, die nog steeds alimentatie van de Staten ontving, maar evengoed in Cothen en Wijk 'syn quaet saet' bleef zaaien. Op de presentielijst van de synode staat de naam van Johan Sweersz., predikant van Cothen. Hij rapporteerde, dat de toestand van zijn kerk 'redelijk' was en het gehoor 'tamelick'; dat hij de doop bediende volgens de gereformeerde kerkorde, maar dat hij nog niet het avondmaal had bediend, omdat hij zijn gemeente daartoe nog niet had kunnen bewegen; dat de afgezette pastoor, heer Jan van Blockhoven, nog steeds doopte en trouwde, en dat de schoolmeester paapsgezind was, maar wel ter kerke kwam en de psalmen voorzong. De synode drong aan op spoedige viering van het avondmaal, wat dominee Johan Sweersz. beloofde te doen in combinatie met enige communicanten uit Wijk. De tussen 1593 en 1606 geboekte winst was dus bescheiden.

Remonstrantse predikanten

In 1618 was de positie der hervormden sterk genoeg om elkaar onderling openlijk te gaan bestrijden op de nationale synode van Dordrecht. Het was de strijd tussen de aanhangers

van Arminius en Gomarus, tussen de remonstranten en de contra-remonstranten, tussen de rekkelijken en de preciezen. De afloop daarvan is bekend: het conflict kostte Oldenbarnevelt de kop, Hugo de Groot benauwde uren in een boekenkist en de remonstranten onderdrukking en vervolging. Op de provinciale Utrechtse synode van augustus 1619 'int capittelhuys ten Dom' vond de afrekening met de remonstrantsgezinde predikanten uit dit gewest plaats.

Tot de predikanten die van remonstrantse sympathieën werden beschuldigd behoorde Joannes Assueri Bodecherus, de toenmalige dominee van Cothen. Het liep met hem nog goed af, want nadat hij door enige vertegenwoordigers van de synode was 'onderwesen' en een formulier had ondertekend waarin hij afstand nam van zijn vroegere opvattingen, werd hij door de synode weer als lidmaat geaccepteerd, 'mits dat hy om reedenen op een ander plaets sall getransporteert worden'. De classis Wijk, waarbij Cothen werd ingedeeld, moest op de overplating toezien.

Een jaar later, op de synode van september 1620, blijkt hij nog steeds in Cothen te functioneren. De classis Rhenen-Wijk had hem dus niet overgeplaatst, zoals de synode had verordend. De collega's uit de classis voerden aan, dat dominee Bodecherus nu zijn dienst 'met minder afbreuck ende meerder stichtinge' kon doen dan voorheen, omdat 'het lopen der papen' daar sterk afgenomen was; bovendien hadden de inwoners van Cothen goede getuigenis van hem gegeven, hadden ze verzocht dat hij bij hen mocht blijven en verklaard, dat zij hem 'lief ende weerd' hadden. De synode kwam hierna op haar vroegere besluit terug. Hij mocht dus blijven. Heel wat minder coulant is elders opgetreden tegen zijn broer Nicolaas Bodecherus, predikant in achtereenvolgens Zuiderwou, Loosdrecht en Alkmaar. Maar die was dan ook een van de ondertekenaars van de remonstrantie van 1610 waarmee het conflict zo was geëscaleerd.

Lofdicht op Joannes Bodecherus

Deze veel jongere broer van de Cothense do-

Ad Joannem Bodecherum, Patruum, Senem Octuagenarium

Docte senex, cui sancta Dei reverentia pectus
Commovet, ac animi religiosa fides;
Quem primum casto mater Stulenia partu
Edidit, ingenuo non male juncta viro:
Vix ego nascebar, nivei per tempore crines,
Canaque sub mento cum tibi barba fluit.
Praeteriit cursim nunc octogesimus annus,
Mens tamen in firmo corpore firma manet.
Ulterius vegetam, Lachesis, tutare senectam:
Non erit hic patruo fama pudenda nepos.

minee had een in 1606 in Loosdrecht geboren zoon naar hem vernoemd. Johannes Bodecherus Banningius noemde deze zich later bij voorkeur. Die werd al heel jong hoogleraar in Leiden, en dat verklaart mede het geleerde gewaad waarin hij zijn naam hulde. Hij kreeg enige bekendheid als dichter van Nederlandse en Latijnse poëzie. In 1637 verscheen in Leiden van hem een dikke bundel *POEMATA*, met lofdichten van en gericht aan de halve intellectuele en artistieke wereld van ons land in die tijd. Maar ook voor zijn familieleden schaamde hij zich niet: een aantal heeft hij met enthousiasme dichterlijk aan de vergetelheid ontrukkt. Bij oom Johan uit Cothen deed hij dat zoals hierboven te lezen.

Intussen weten we dankzij deze pedante neef wel de naam van zijn grootmoeder. Die van zijn grootvader wisten we al: Ahasverus, of liever: Assuerus. De laatste vorm wordt ook wel beschouwd als een 'verbijbeling' van de inheemse naam Sweer of Sweder. Die grootouders kwamen uit Metelen in Westfalen, zo'n dertig kilometer ten zuidoosten van Enschede. Omstreeks 1557 moet oom Johan daar zijn geboren, en in 1577 vader Nicolaas. Als 'Joannes Assueri Bodecherus' te vertalen is als: 'Johan Sweerszoon Bodecherus', wat ik denk, heeft de kerkelijke gemeente Cothen nu een probleempje. Op het predikantenbord in de plaatselijke kerk lezen we immers:

J. Sweersz. 1606 - 1612
J.A. Bodecherus 1612 - 1641

1. Met dank aan dr Willem Kraak, classicus te Bussum

Vertaling:

Aan J.B., mijn oom, grijsaard van 80 jaar. Geleerde grijsaard, bij wie heilige eerbied voor God de borst beroert en godsdienstige trouw in de geest is; die moeder Stulenia in kuise bevalling als eerste zoon baarde, in een goed huwelijk met een beschaafd man: Ik was nauwelijks geboren, toen sneeuw wit haar om uw slapen wapperde en een grijze baard aan de kin. Nu is snel het tachtigste jaar voorbijgegaan; toch blijft uw geest sterk in een sterk lichaam. Bewaar, Lachesis (een van de schikgodinnen), nog verder zijn veerkrachtige ouderdom: deze neef zal een roem zijn waar de oom zich niet voor hoeft te schamen.¹

B. de Ligt, geboren in 1934 en woonachtig in Loosdrecht, was tot zijn vervroegd uitreden leraar Nederlands. Hij is medewerker aan het tijdschrift 'Historische Kring Loosdrecht'.

Bronnen

- 'Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht, ten jare 1593'. *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*. 7 (1884). 186-267.
- J. Reitsma en S.D. van Veen eds., 'Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620', deel 6.
- Jani Bodecheri Banningii, *POEMATA*. Leiden, 1637.

Het predikantenbord in de hervormde kerk in Cothen (foto auteur, 1996)

Romeins geld uit Vechten

Iris Tymann

Inleiding

Over Vechten is al veel gezegd en geschreven. Ruim 150 jaar geleden zijn aldaar de eerste 'opgravingen' begonnen. De vroegste berichten over vondsten uit de Romeinse tijd, die in de buurt van het voormalige legerkamp te Vechten gevonden werden, stammen reeds uit de zestiende eeuw. 'Kärrevrachten vol Roomse aloudheden' zouden er van de akkers bij Vechten naar de pronkkamers van onze voorouders zijn vervoerd. Het in het Kromme-Rijngebied gelegen Vechten is één van de rijkste vindplaatsen in Nederland van Romeins materiaal: aardewerkscherven, grondsporen, dakpannen, militaria en ook zeer veel munten. Voor een in 1994 gehouden onderzoek, zijn de munten afkomstig uit Vechten bestudeerd. Aan de hand van ruim 1300 munten wordt getracht een reconstructie te geven van de bewoningsgeschiedenis van de Romeinse legerplaats Vechten¹.

Oude collecties

Het verzamelen van munten was in vroeger eeuwen reeds een geliefde bezigheid. Bij de speurtochten naar Romeinse vondsten ging het de oude collectioneers er om mooie voorwerpen uit een ver verleden bijeen te brengen en deze vervolgens aan belangstellenden te laten zien. In dit verband zijn de aantekeningen, die herhaaldelijk in artikelen over Vechten worden geciteerd, van de Utrechtse advocaat en geschiedschrijver Aernout van Buchell (1565-1641) interessant. Deze maakte op 3 oktober 1589 met een vriend een uitstapje naar het toen als Wiltenburg bekend staande Vechten.

'Samen met Jan de Wit ben ik gegaan naar de plek, die in de volksmond 'de Burg' wordt genoemd, niet ver van de oever van de Oude Rijn, halverwege de weg naar Houten aan de linkerkant waar een verhoging een klein beetje uitsteekt boven de aangrenzende akker. (...)

Ook hebben we een gouden munt gezien, gevonden door een jongen die de schapen aan het weiden was, en van hem voor een klein bedrag gekocht.

De munt droeg de beeltenis van Antoninus, en aan één kant waren de letters door de ouder-

dom bijna weggesleten, zodat ik met moeite kon lezen: ANTONINVS AVG GERMAN... aan de andere kant was, zo scheen het, de afbeelding van Vrede, met de hoorn des overvloeds, waarbij de letters eveneens onduidelijk waren VIII COS III...SC. Men zegt dat nog meer andere munten van zilver en goud op deze plek gevonden zijn, zodat ik er niet aan twijfel, dat bij zorgvuldig onderzoek meer overblijfselen uit de oudheid kunnen worden gevonden².

Dit is het eerste bericht over een Romeinse muntvondst uit deze legerplaats. De gouden munt die Van Buchell dacht voor een 'prikkie' te hebben gekocht was echter niet van goud, maar van geel koper. Op het omschrift van de munt afgaande, blijkt het in plaats van een aureus van Antoninus Pius te gaan om een dupondius van Marcus Aurelius. De schrijver had gelijk met zijn opmerking dat er ongetwijfeld meer te vinden was. Voor het in 1994 verrichte onderzoek naar de munten uit Vechten zijn enkele honderden exemplaren geteld. Deze geregistreerde munten betreffen slechts het topje van de ijsberg, want naar schatting zijn er in de loop der tijd in Vechten meer dan 10.000 munten gevonden.

Geringe informatie van vroege verzamelaars

Van vroege verzamelaars wordt weinig echt bruikbare informatie verkregen over vondstmunten. In de eerste plaats had men in het verleden een andere kijk op archeologie. Het was bijvoorbeeld niet gebruikelijk de exacte vindplaats van de munt te registreren. Men hechtte veel meer belang aan de waardevolle artefacten die uit de grond kwamen, terwijl de even interessante vondstomstandigheden werden verwaarloosd. Slechts de mooiste exemplaren werden goed genoeg bevonden om in de verzameling te worden opgenomen. Hierbij is het niet verwonderlijk dat bij de oude collecties veel nadruk kwam te liggen op de gouden (aurei) en zilveren (denarii) munten. De vaak zeer gesleten en gecorrodeerde koperen exemplaren (sestertii, dupondii en assen) werden doorgaans genegeerd. In de tweede plaats zijn de oude

collecties vaak na het overlijden van de verzamelaar verdeeld onder de erfgenamen, of verkocht. Op het moment dat de munten niet meer bestudeerd kunnen worden, gaat er waardevolle informatie voor de wetenschap verloren.

De collectie Bosch van Drakestein

Van alle muntenverzamelingen afkomstig uit Vechten is eigenlijk slechts die van baron H. W. Bosch van Drakestein van Oud Amelisweerd nog in zijn geheel te bestuderen. De baron was eigenaar van het terrein waar de voormalige Romeinse legerplaats ligt, waardoor hij in het bezit is gekomen van veel vondsten. De collectie is rond 1865 aan de stad Utrecht gelegateerd, die daarna de verzameling in het beheer van het Centraal Museum heeft gesteld. Vervolgens heeft dit museum de gehele collectie voor een lange periode in bruikleen gegeven aan het Provinciaal Utrechtsch Genootschap (PUG).

Een inventarislijst van de verzameling Bosch van Drakestein is echter pas twintig jaar na de legaatstelling opgesteld door twee medewerkers van het Museum van Oudheden in Leiden, Pleyte en Roest. Met deze collectie munten (bestaande uit 329 exemplaren) van Bosch van Drakestein is iets vreemds aan de hand. In de goed gesorteerde verzameling bevindt zich merkwaardig genoeg geen enkele munt uit de derde eeuw na Chr. Dit was voor J.H. Jongkees in 1950 reden om te concluderen, dat Vechten al vroeg in de derde eeuw door de Romeinen moet zijn verlaten³. In de collectie van het PUG, waarin normaliter de restpartijen terecht kwamen, bevindt zich toevalligerwijze ook een groot aantal munten, van redelijk goede kwaliteit, uit de derde eeuw na Chr. Niet alleen de goede kwaliteit maakt dit partijtje verdacht, maar ook het feit dat daar waar de muntenreeks van Bosch van Drakestein opeens afbreekt, de Antoniniani van het PUG beginnen. Het heeft er veel van weg dat reeds in de negentiende eeuw, vóórdat Pleyte en Roest de collectie inventariseerden een deel ervan afgezonderd is geraakt, om vervolgens per ongeluk in de collectie van het PUG te geraken. Het is echter niet eenvoudig om deze vooronderstelling te bewijzen.

Overige collecties

De verzameling Bosch van Drakestein is niet

de enige collectie van munten afkomstig uit Vechten. Op deze locatie zijn gedurende anderhalve eeuw verschillende opgravingscampagnes uitgevoerd. De opgravingen zijn destijds door meerdere instanties gefinancierd, waardoor de vondsten over diverse instellingen verspreid zijn geraakt.

De munten uit Vechten zijn onder andere terechtgekomen bij het Rijksmuseum van Oudheden (RMO), het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet (KPK) en het eerder genoemde PUG. Het RMO heeft dankzij opgravingen van enkele van haar medewerkers en enkele legaten en/of schenkingen een behoorlijk grote collectie (239 exemplaren). Het KPK heeft zowel door negentiende eeuwse opgravingen als door aankopen een collectie munten die uit Vechten afkomstig zijn. Van deze munten in het KPK zijn helaas de Vechtense exemplaren niet meer als zodanig te herkennen; dit geldt overigens voor veel aanwinsten uit de negentiende eeuw. De vindplaats werd, zoals gezegd, vroeger immers niet belangrijk gevonden. Wat telde was het materiaal, portret en datering van de munt. Alleen een door het KPK aangekochte aureus van Hadrianus is bij het huidige onderzoek betrokken. In het KPK is een vondstenregister (755 exemplaren) aanwezig dat zeer waardevolle en uitgebreide informatie bevat van enkele honderden munten die tijdens wegwerkzaamheden aan de rijksweg eind jaren zeventig begin jaren tachtig door particulieren zijn gevonden.

Het PUG was eind vorige eeuw zeer nauw betrokken bij de opgravingen die werden uitgevoerd in Vechten en is hierdoor in het bezit gekomen van het grote aantal van 194 munten.

Het numismatische beeld

Bij het bestuderen van de munten afkomstig uit Vechten viel direct op dat de collecties verschillende verhoudingen in de muntmetalen laten zien. Dit verschil in verhoudingen wordt vooral veroorzaakt door de vondstgeschiedenis. De munten die in de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw zijn gevonden, werden door collectioneers op grond van hun specifieke kwaliteiten geselecteerd. Dit is niet het geval met de munten die de laatste decennia zijn aangetroffen. Zo heeft de collectie Bosch van Drakestein vele gouden en zilveren munten en enkele koperen exemplaren die

van een hoge kwaliteit zijn. De munten aanwezig bij het PUG zijn veelal van koper en verkeren in een dermate slechte conditie dat ze soms niet meer te determineren zijn. Munten die men tegenwoordig vindt, worden, ongeacht de metaalsamenstelling van de munt, bewaard vanwege hun historische waarde.

Uit het onderzoek is tevens naar voren gekomen dat kleine munten, de Keltische

Afb. 1. Keltisch muntje van het type AVAVCIA (ca. 30 v. Chr. tot 20 na Chr.). Dit koperen muntje heeft gedurende de regeringsperiode van Augustus in Gallië gecirculeerd. Wegens het gebrek aan kleingeld is deze munt waarschijnlijk door de Romeinse soldaten zelf ook gebruikt. Het gewicht/waarde van de kleine AVAVCIA's is vergelijkbaar met die van de Romeinse quadrans (1/4 as). Foto Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden, ware grootte.

AVAVCIA's (zie afb. 1) en gehalveerde munten in Vechten pas recent (met behulp van moderne technieken) zijn gevonden. Vroeger werden deze munten of over het hoofd gezien, of genegeerd. Vergelijken met een in 1950 verricht numismatisch onderzoek kan nu geconcludeerd worden dat in het Romeinse kamp een sterke behoefte was aan kleingeld. Munten (voornamelijk assen uit Nemausus) werden gehalveerd (zie afb. 2) en Keltische muntjes werden naar alle waarschijnlijkheid in het Romeinse geldsysteem getolereerd. Ditzelfde

fenomeen is ook te zien op het Kops Plateau in Nijmegen. Om verouderde munten in de roulatie te houden zijn ongeveer vanaf de Augusteïsche periode kloppen op koperen munten aangebracht. Opvallend is dat alle geklopte muntmeestersassen - geslagen door de muntheeren in Rome - uit het jaar 7 voor Chr. voorzien

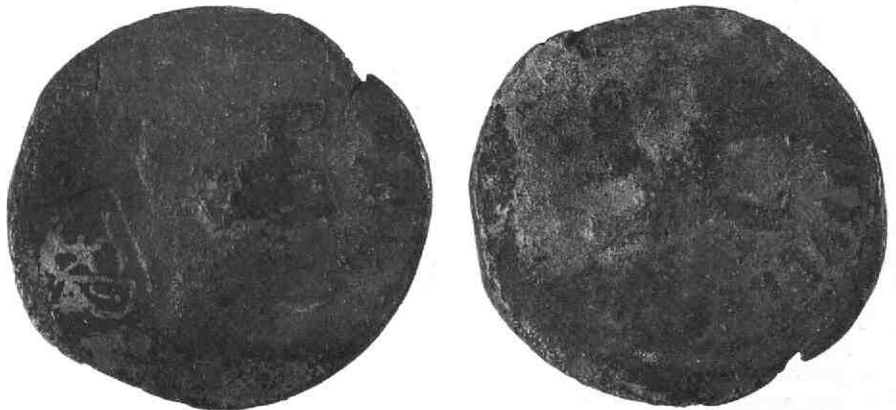

Afb. 2. As van Nemausus (20 tot 10 v. Chr.). Op de voorzijde van deze as zijn Augustus (r) en zijn beoogde opvolger Agrippa (l) ruggelings afgebeeld. Op de keerzijde is een geketende krokodil afgebeeld, het symbool voor het overwonnen Egypte. Deze munt werd vaak gehalveerd om te voorzien in de behoefte aan kleingeld. Foto Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden, ware grootte.

zijn van dezelfde instempeling. Het betreft het woord CAESAR in ligatuur, dat wil zeggen in aaneengeschreven letters (zie afb. 3). Dit kan berusten op toeval, maar het is evenzeer mogelijk dat deze munten op een bepaald moment in het Beneden-Rijngebied verzameld zijn en vervolgens van dezelfde instempeling zijn voorzien.

Eveneens interessant zijn de kloppen die we terugvinden op munten van Caligula en Claudius I. Uit opgravingen in Zwammerdam is duidelijk geworden dat in deze plaats de

Afb. 3. As van muntmeester M. Tullus geslagen in 7 v. Chr. met klop CAESAR in ligatuur. Foto Centraal Museum Utrecht, doorsnede 29 mm.

voorbereidingen werden getroffen voor de invasie van Brittannië in 43 door de Romeinen. Op munten uit deze periode die in Zwammerdam, Valkenburg en Vechten werden teruggevonden, zijn dezelfde soort kloppen ingeslagen. Uit deze kloppen is wellicht af te lezen dat er een geldstroom tussen een aantal Romeinse forten heeft bestaan.

De bewoningsgeschiedenis van het Romeinse fort in Vechten

De Romeinen hebben vier eeuwen lang de geschiedenis van het Rijngebied gedomineerd. Het begon met de verovering van Gallië door Caesar in de eerste eeuw voor Christus en de organisatie van de provincie door Augustus. Deze keizer liet ook verschillende veroveringscampagnes in Germanië uitvoeren door zijn stiefzonen, Drusus en Tiberius. Uit het archeologisch materiaal blijkt, dat het Romeinse fort in Vechten gedurende de regering van keizer Augustus werd opgericht⁴.

In een periode van grote militaire activiteit is veel meer geld nodig dan in een periode van politieke rust, waarin minder soldaten naar de grenzen gestuurd worden. Zo heeft de periode van expansie onder Augustus en zijn directe opvolgers veel munten in Vechten opgeleverd, terwijl de periode van rust in de tweede eeuw een vermindering van het aantal munten tot gevolg heeft gehad. Aan de hand van de vele honderden munten die in Vechten gevonden zijn kan een representatief beeld worden gevormd van de bewoningsgeschiedenis van het Romeinse fort (zie afb. 4).

De Republikeinse periode tot aan Caligula

Uit de periode van de Republiek zijn veel denarii in het Romeinse fort aangetroffen. Een verklaring hiervoor is dat er veel zilveren munten naar Vechten zijn gebracht, om militaire activiteiten te financieren. Een andere verklaring zou kunnen luiden dat de soldaten zilvergeld aanboden aan de inheemse elite om deze voor de Romeinse zaak te winnen.

De munten van Augustus zijn in absolute aantallen gezien zeer ruim vertegenwoordigd. Verondersteld kan worden dat toen de Romeinse soldaten in Vechten arriveerden, zij in hun geldbuidels het toen in roulatie zijnde geld met zich meedroegen. Het vroegste type Augusteïsche koperen munt, geslagen tussen 20 en 10

Afb. 5. Romeinse as uit de serie 'Altaar van Lyon I' (10 v. Chr. tot 10 na Chr.). Met op de voorzijde Augustus (type I) of zijn opvolger Tiberius (type II) en op de keerzijde het imposante altaar van Lyon. Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden, ware grootte.

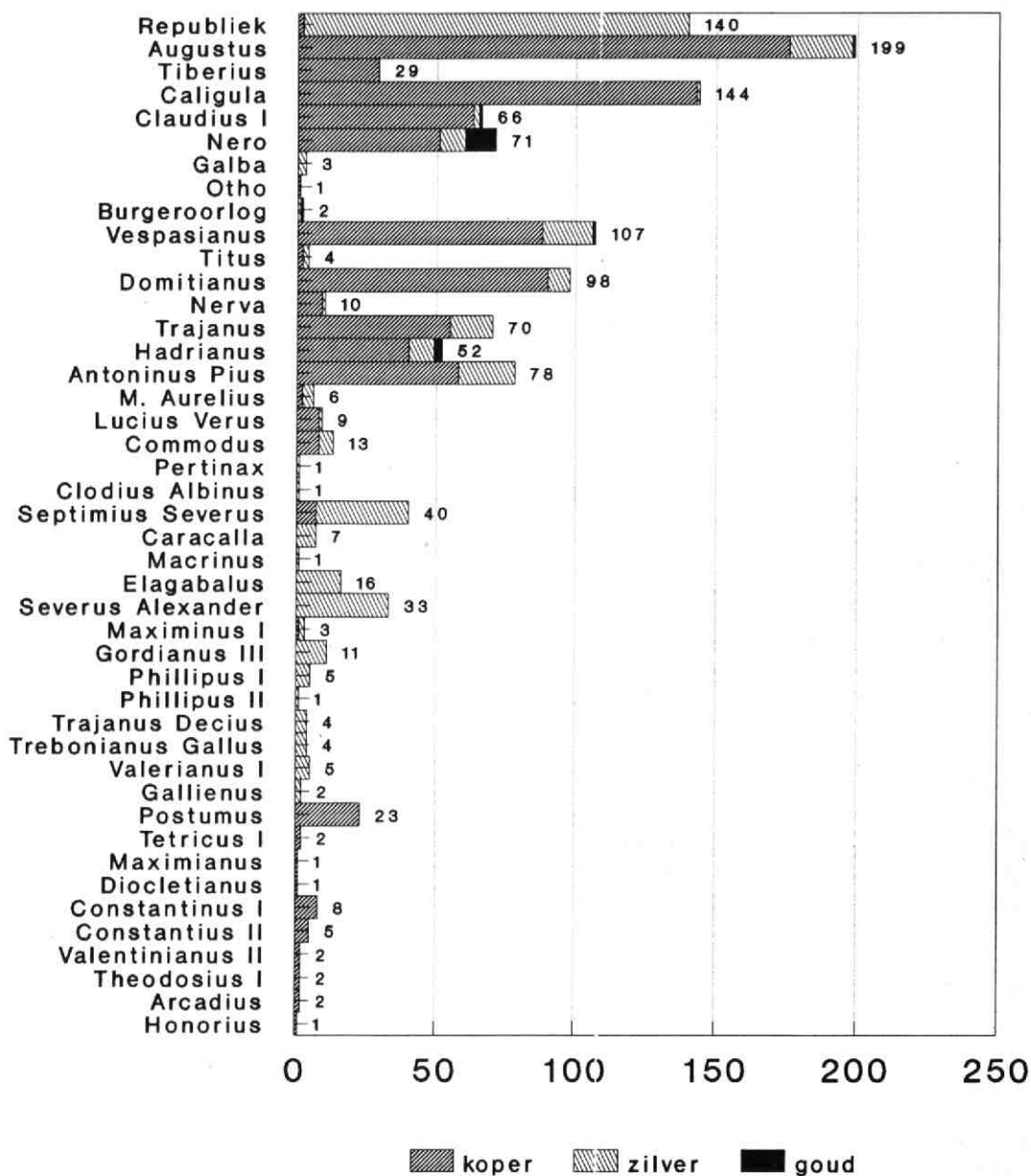
v. Chr., is van het type 'Nemausus' (zie afb. 2). Deze munt, met de afbeelding van een krokodil op de keerzijde, is slechts sporadisch in Vechten gevonden. Dit maakt een zeer vroege datering van het fort in ongeveer 15 voor Chr. onwaarschijnlijk. Daarentegen zijn muntmeestersassen uit Rome (geslagen in de periode 16 v. Chr. tot 6 na Chr., zie afb. 3) relatief veel gevonden evenals de munten van het type Altaar van Lyon I (geslagen tussen 10 v. Chr. en 10 na Chr., zie afb. 5). Deze laatste muntsoort is door keizer Augustus in Lyon geslagen, om te voldoen aan de hoge vraag naar kleingeld in de ver van de hoofdstad gelegen provincies Gallia en Germania Inferior.

De opvolger van Augustus, Tiberius, is verantwoordelijk voor het in omloop brengen van het type Altaar van Lyon II (geslagen tussen 8 en 14 na Chr.). Dit tweede type is ook in Vechten aangetroffen, maar in veel mindere mate dan het eerste type. De in grote hoeveelheden geslagen assen uit Rome en munten van het type Altaar van Lyon I maken samen 2/3 van het in Vechten gevonden kopergeld van Augustus uit. Dit betekent dat het fort nog niet functioneerde ten tijde van Drusus, die een veroveringscampagne in 12 v. Chr. uitvoerde, maar hoogstwaarschijnlijk wel ten tijde van Tiberius, welke in 4 en 5 na Chr. het offensief tegen Germanië heropende. Het vroeger veel naar voren gebrachte idee dat Vechten als vlootstation heeft gefunctioneerd, wordt tot nu toe door het archeologische materiaal niet gesteund.

Van Caligula tot Domitianus

De muntslag van Caligula is zeer uitbundig vertegenwoordigd in Vechten. De verklaring hiervoor is dat rond het jaar 40 een enorme hoeveelheid geld naar het Nederlandse deel

Munten gevonden in Vechten, geordend naar opeenvolgende regeerperioden

Afb. 4. Tabel van aantallen in Vechten gevonden munten per keizer.

van het limesgebied werd gezonden, om de voorbereidingen en de uiteindelijke uitvoering van de invasie in Britannia te financieren. De dreiging die uitging van de Bataafse opstand (68/69 na Chr.) moet zeker gevoeld zijn binnen het fort, getuige een in de grond verborgen gouden muntschat met veelal aurei van Nero. Uit de aaneengesloten muntenreeks van Vechten blijkt dat het fort als gevolg van de opstand niet, of in ieder geval niet voor langere tijd, verlaten is geweest. De na de opstand volgende reorganisatie van de Rijn grens door Vespasianus, vanaf 70 na Chr., heeft ook zijn sporen in Vechten achtergelaten. Tussen de munten van Vechten bevinden zich veel exemplaren die ten tijde van Nero (vanaf 64 na Chr) geslagen zijn en tevens uit de periode van Vespasianus en Domitianus. De nieuwe regeling van de grens vormt de basis voor een vreedzame ontwikkeling van Germania Inferior tot in de derde eeuw. In de tweede eeuw neemt het aantal munten, vergeleken met de eerste eeuw, af.

Van Hadrianus tot Constantinus I

Tot in de derde eeuw waren er weinig militaire activiteiten in het Rijngebied. In het onderworpen gebied was het zelfs zo rustig dat de Romeinen het veilig achtten troepen aan de Rijn grens te onttrekken. Zo werd in 104 het tiende legioen, dat na de Bataafse opstand in Nijmegen was achtergelaten, naar elders gezonden.

Uit de regeerperiode van Hadrianus zijn in Vechten drie aurei gevonden. Het is bekend dat deze keizer de aan de Rijn gelegen hulpstroepen gereorganiseerd heeft en begonnen is met de bouw van permanente forten langs de limes. De gouden munten uit Vechten houden wellicht verband met deze reorganisatie van de limes. Het archeologische materiaal toont duidelijk aan dat het houten fort in Vechten vervangen werd door een stenen.

In de derde eeuw dienen de eerste tekenen van Germaans gevaar zich aan en wel in de regeringsperiode van Caracalla (211-217). Uit Vechten zijn wijdingen uit deze periode aan beschermende (lokale) godheden bekend, een teken dat de vijandelijke druk in dit fort gevoeld is. In de aantallen munten per keizer is vlak na de regering van Caracalla een opleving te zien, wat wellicht te maken heeft met het sturen van extra mankracht (en daarmee ook

soldij) naar het bedreigde grensfort. Over het algemeen heeft de afname in het aantal munten, die in de tweede eeuw is begonnen, zich in de derde eeuw doorgezet.

Van keizer Postumus, die in 259 zijn Gallische rijk heeft uitgeroepen, zijn veel munten in Vechten gevonden. Deze keizer heeft ernaar gestreefd de binnengevallen Franken te verdrijven tot over de Rijn grens. Gezien de tientallen munten van Postumus die in Vechten zijn aangetroffen, is het niet ondenkbaar dat Vechten een rol heeft gespeeld in de politiek van deze keizer.

De Franken hebben rond 274 en 275 in het grensgebied verwoestend toegeslagen, waarna de Rijn nooit meer die sterke Romeinse verdedigingslinie is geworden, die het twee eeuwen lang was geweest. De muntenreeks van Vechten werd na de regering van Tetricus (270-273) beduidend minder (zie afb. 4). Na de munten van Tetricus volgen twee losse munten van Maximianus Herculeus (286-305) en van Diocletianus (296-297). Na een gat van twintig tot dertig jaar volgt pas de eerste daaropvolgende munt, een follis van Constantinus I. (Follis is de benaming van de meest gangbare koperen munt uit de eerste helft van de vierde eeuw). Met andere woorden, hier is duidelijk te zien dat Vechten aan het einde van de derde eeuw is verlaten, waarschijnlijk als gevolg van de Franken-inval van 274/275. De vraag is of Vechten daarna nog opnieuw in gebruik is genomen door de Romeinen. In de vierde eeuw hebben verschillende Romeinse keizers pogingen gewaagd om de macht over de Gallische provincie te heroveren. Slechts een tiental vierde-eeuwse munten is in Vechten gevonden. Dit relatief kleine aantal munten levert op het eerste gezicht geen bewijs voor aanwezigheid van Romeinse militairen. Vergeleken met andere Romeinse legerplaatsen in Nederland is het echter nog een respectabel aantal. Wat hiervan de oorzaak is, valt moeilijk met zekerheid te zeggen. Wellicht dat verder onderzoek hierover uitsluitsel kan geven.

Drs Iris D. Tymann is werkzaam bij het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet in Leiden als Projectleider Conservering. Zij is in 1994 afgestudeerd in de Archeologie van de Klassieke Wereld, met als specialisatie numismatiek.

Noten

1. De in 1994 samengestelde catalogus van Romeinse munten uit Vechten telt in totaal 1518 exemplaren, waarvan 1283 munten volledig gedetermineerd konden worden. De catalogus maakt onderdeel uit van de doctoraalscriptie van de auteur *Munten uit Vechten, reconstructie van de bewoningsgeschiedenis van het Romeinse fort, aan de hand van munten*. Leiden 1994.
2. Het citaat is overgenomen uit de tentoonstellingscatalogus van C.A. Kalee en W.J. van Tent *Van speerpunt tot kanonschot*, (1991), 12.
3. J.H. Jongkees, 'De Romeinse muntvondsten van Vechten en Arentsburg'. *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde*, 37 (1950), 1-26.
4. Zie M. Polak en S.L. Wynia, 'The Roman forts at Vechten, a survey of the excavations 1829-1989'. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 71 (1991), 143.

BOEKBESPREKINGEN

Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht

B. Olde Meierink, G. v. Baaren e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*. Utrecht, 1995 (Uitgeverij Matrijs/Stichting Utrechtse Kastelen, ISBN 90-3545-072-6, 660 blz., prijs f 69,90)

Voor beoefenaren van de Utrechtse geschiedenis was de vijfde druk uit 1975 van J.D. Bardets *Kastelenboek Provincie Utrecht* de afgelopen twee decennia een onmisbaar, maar verre van bevredigend naslagwerk. De beschrijvingen van de kastelen zijn bij Bardet tamelijk summier, meer op de bewonings-, dan op de bouwgeschiedenis gericht en geleidelijk natuurlijk ook nogal verouderd. Het aantal oude afbeeldingen is beperkt, moderne opnames ontbreken, evenals cartografisch materiaal. In al deze opzichten is door de auteurs van het nieuwe Utrechtse kastelenboek een grote stap voorwaarts gezet. Het gekozen kloekke formaat heeft een uitbundige illustratie mogelijk gemaakt met ondermeer enkele prachtige luchtfoto's in kleur. Aanzienlijke winst wordt geboekt door de vele bijgevoegde plattegronden, de afbeeldingen van vroege kaarten, het grote aantal geproduceerde prenten en tekeningen en door het opnemen van oude en nieuwe foto's van bestaande opstanden.

De teksten zijn het werk van talrijke verschillende auteurs en mede daardoor bijna onvermijdelijkerwijze niet steeds van hetzelfde niveau. De veelal gehanteerde driedeling in 'geschiedenis', 'bouwgeschiedenis' en 'omgeving' leidt in sommige bijdragen tot doublures en overlappings. Het begrip 'omgeving' wordt door de ene auteur ruimer opgevat dan door de andere, waardoor soms beschrijvingen van tamelijk recente park-en tuinaanleg zijn opgenomen, terwijl men zich in andere gevallen tot het kasteelterrein in engere zin beperkt heeft. Een goed oordeel over de afzonderlijke bijdragen kan uiteraard alleen geveld worden door degenen die zich intensief met het betrokken object bezighouden. Uit enkele streekproeven bleek mij dat in elk geval de recente literatuur verwerkt was. Vooral de publicaties van Kort in *Ons Voorgeslacht* en de in 1993 verschenen dissertatie van Buitelaar over de Stichtse mi-

nisterialiteit zijn voor veel auteurs van nut geweest. Wel moet worden gezegd, dat in sommige gecontroleerde bijdragen (bijvoorbeeld Loenersloot) wel heel sterk wordt aangeleund tegen de gebruikte literatuur. Inhoudelijk is dat niet bezwaarlijk, maar nagenoeg letterlijke citaten of enigszins gekunstelde parafrasen zonder aanhalingstekens gaan mij, ook in een werk als dit, toch net te ver.

Op twee punten schiet de presentatie van de kasteelbeschrijvingen meer fundamenteel te kort. Danig gemist worden intekeningen op moderne topografische kaarten. Voor het goed begrip van de vaak gedetailleerde terreinbeschrijvingen zijn die eigenlijk onontbeerlijk. Zelfs wanneer men de 1:25.000-kaarten erbij haalt, wordt nog niet elke situering meteen duidelijk. Een ander mankement is het ontbreken van een afbeeldingenlijstje (bijvoorbeeld tot 1850) per kasteel. Wie zich ooit met bouwkundig onderzoek heeft bezig gehouden, weet hoe tijdrovend het verzamelen van tekeningen, prenten en dergelijke kan zijn. De meeste auteurs zullen van de afbeeldingen van 'hun' kastelen wel een dossier hebben aangelegd, maar de gebruikers van het boek kunnen daarvan nu helaas niet profiteren. Dan zwijg ik nog van de nauwelijks onderzochte vraag naar de betrouwbaarheid van de diverse kunstenaars, waarop alleen strikt systematisch onderzoek antwoord kan geven. Juist een overzichtswerk als het onderhavige had daartoe kunnen bijdragen.

Een ander punt van kritiek betreft de afbakening van het aantal te behandelen objecten. Dat begint al met de gekozen werkdefinitie van 'kasteel', waarbij middeleeuwse bewoonbare en verdedigbare (of als verdedigbaar beschouwde - en dat is nog wat anders!) gebouwen als uitgangspunt worden genomen. Curieus genoeg worden de middeleeuwen opgerekt tot 1600 (en niet, zoals nog wel gebruikelijk, tot het begin van de Opstand), waardoor meteen één van de criteria onder druk komt te staan. Vanaf de late vijftiende eeuw is de verdedigbaarheid van vele objecten immers hoogst dubieus. Als willekeurig voorbeeld noem ik Groenestein in Langbroek, waarvan de vijftiende-eeuwse vormen onbekend zijn, maar dat in zijn met enige moeite reconstrueerbare zestiende-eeuwse gedaante niet verdedigbaar kan zijn geweest. Over de zin en onzin van

kasteeldefinities zou nog heel wat meer te zeggen zijn, maar dat zou de grenzen van dit recensie-artikel overschrijden.

Dat geldt echter niet voor een ander bezwaar, namelijk tegen de titel van het boek. Voorzover het mij duidelijk geworden is, vallen alle behandelde ridderhofsteden binnen de categorie 'kasteel'. Als dat zo is, dan is de gesuggereerde nevenschikking verwarrend. Als dat niet zo is, dan had ik graag beide groepen nader ten opzichte van elkaar bepaald gezien.

Ook bij de concrete keuze tussen opgenomen objecten en huizen die naar de appendix van twijfelachtige gevallen verbannen zijn, kan ik de redacteuren niet altijd volgen. Om weer met een enkel voorbeeld te volstaan: waarom wel Ter Heul opgenomen en niet Jagenstein of De Roetert, terwijl in al deze gevallen ongeveer evenveel of even weinig van de betrokken huizen bekend is?

Hoezeer de redactie in afbakeningsproblemen is blijven steken, blijkt ook uit de cijfermatige verwarring over het aantal kastelen dat in de provincie gestaan heeft. De uiteindelijke selectie leverde 107 kastelen op (Bardet had er nog 162), maar in het eerste inleidende hoofdstuk is sprake van reeds 150 kastelen in het midden van de veertiende eeuw. Hoe men aan dit aantal komt, wordt niet duidelijk en al evenmin hoeveel daar tussen 1350 en 1600 nog bijgekomen zijn. Een oppervlakkige nalezing van het gepresenteerde materiaal leidt al gauw tot een schatting van vele tientallen in de periode 1350-1500. Olde Meierink spreekt van een bouw-hausse aan het begin van de zestiende eeuw (p. 31), maar behandelt alleen verbouwingen en geen nieuwe huizen. Om de verwarring te completeren heeft Wilmer (p. 78) het over 'ca. 120 kastelen en ridderhofsteden die ooit (!PCvdE) op Utrechts grondgebied hebben gestaan', alweer zonder nadere toelichting op dit veel lagere getal. Kennelijk hebben verschillende lijsten gecirculeerd, zonder dat men tot onderlinge afstemming is gekomen. De redactie erkent weliswaar het bestaan van een 'schemergebied' tussen kastelen en kasteelachtige landhuizen en boerderijen, maar in een werk van deze opzet had de lezer verwacht, dat wat meer licht in de schemering zou zijn geworpen, bijvoorbeeld door middel van overzichtelijke lijsten met gespecificeerde zekere en minder zekere gevallen.

Zo blijft er in elk geval ook de komende tijd werk aan de winkel. Met dat al kan overigens geen belangstellende aan dit boek voorbijgaan, want niettegenstaande de kritiekpunten en desiderata is het een formidabel werk geworden, dat de Utrechtse kasteeldocumentatie samen met die van enkele andere streken (Drente en Twente bijvoorbeeld) op het hoogste Nederlandse niveau brengt. Een tweede oplage is zojuist uitgekomen, hopelijk met correctie van wat onnodige slordigheden, zoals in de bijdragen van Aalbers (p. 51 en verder). Wie de eerste druk gemist heeft, snelle derhalve naar de boekhandel!

Peter van der Eerden

De kathedraal van het Sticht

P. M. Heijmink Liesert, *De Kathedraal van het Sticht. De parochiekerk van de heilige aartsengel Michael te Schalkwijk*. Houten, 1995 (Ibero Publikaties, 168 blz., prijs f'50,-)

De keuze van de heilige aartsengel Michael als patroon van de parochiekerk van Schalkwijk wordt in het begin van de vijftiende eeuw vermeld, maar hoe men oorspronkelijk tot deze keuze is gekomen is niet door mondelinge of schriftelijke traditie overgeleverd. Zou de strijdende engel de voorkeur hebben gehad van de Duitse (ridder)Orde die in het dorp Schalkwijk enige goederen bezat?

In 1976 werd bij besluit van de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk het gebouw van de R.K. kerk van St Michael op de lijst van beschermde rijksmonumenten geplaatst. Maar tien jaar later werd de zorg voor het restaureren van monumenten opgedragen aan de gemeenten, die uit hun beperkte budget ook tal van andere dringende zaken moeten behartigen. Het gevolg is dat een met verval bedreigd object zoals deze, blijkens haar roepnaam, grootse kerk helaas slechts gespreid en mondjesmaat met herstelsubsidies bedeed kan worden.

Heijmink Lieserts uitvoerig gedocumenteerd en met vele platen prachtig ogend boek zet de geschiedenis van het gebouw en diens voorgangers met de grootste zorg voor alle, zowel persoonlijke als zakelijke, details neer. Het is een hartstochtelijk pleidooi voor behoud niet

alleen van een monumentaal gebouw als zodanig, maar ook van een nog steeds inspirerende vormgeving van geloof en gemeenschapszin. Met zijn volledige, terwijl toch steeds zeer leesbare, beschrijving en verklaring van alle picturale symboliek en (Latijnse) opschriften tracht de auteur namelijk ook het inhoudelijke aspect van wat nu vaak alleen als 'versiering' wordt beschouwd weer onder de aandacht te brengen. Zijn boek is zodoende ook een uitnodiging aan alle parochianen om hun eigen kerk met nieuwe ogen te bekijken, en zich het aandeel van hun voorouders in diens totstandkoming te herinneren. Maar ook voor anderen zal het boek zeer informatieve en boeiende lectuur zijn.

Een inleiding over de historische ontwikkeling van kerkbouw en kerkdienst vanaf de oorsprong van het Christendom zet de huidige eredienst in perspectief. Daarna worden de gevolgen van de Reformatie voor de grotendeels katholieke bevolking van Schalkwijk bekeken: in 1609 moest men de oorspronkelijke kerk - op de Brink - afstaan. Omdat de ambachtsheren de katholieken op z'n minst welgezind waren ging de katholieke eredienst toch door, eerst in het achterhuis van een boerderij op de plaats van de huidige parochiekerk - later vele malen herbouwd tot een kerkschip met toren. In 1760 werd tot de bouw van een nieuwe en grotere zaalkerk overgegaan. Toen in 1796 geloofsgelijkheid van regeringswege verkondigd werd, besloten de Schalkwijkse katholieken het in die tijd nogal vervallen oorspronkelijk kerkgebouw op de Brink niet terug te eisen, ook omdat het inmiddels te klein voor hen was geworden. In 1835-1838 werd hun zaalkerk met rijkssubsidie vergroot. Veertig jaar later echter bleek dit gebouw niet alleen weer te klein maar verkeerde het ook in zulk een slechte staat dat nogmaals tot nieuwbouw werd besloten. Dat de gemeenschap de niet geringe kosten hiervoor - omgerekend 4.5 miljoen gulden - bijna geheel uit eigen gelederen op kon brengen had te maken met de in deze periode voor de agrarische sector zeer gunstige ontwikkelingen.

Gekozen werd voor een neo-Gotische stijl die voortbouwde op de 15e- en 16e-eeuwse Nederlandse baksteengotiek, en voorgestaan werd door het Sint-Bernulphusgilde, geleid door G.W. van Heukelum, kapelaan van de kathedrale

Catharinakerk te Utrecht die toen geres-taureerd werd. Alfred Tepe - die in de wijde omtrek ook vele andere kerken ontwierp - was hun architect. Er werd slechts twee jaar aan de bouw gewerkt en de kerk werd in 1879 gewijd. Later zou blijken dat er onzorgvuldigheden in waren geslopen, zoals te weinig en slechte heipalen, een te harde baksteen en onzorgvuldig metselwerk. Deze leidden tot herhaalde en grondige restauratiewerkzaamheden. In de jaren na 1879 heeft de uit Duitsland afkomstige Wilhelm Mengelberg, die zich in 1869 in Utrecht vestigde, de algehele versiering en inrichting van de kerk ontworpen en geleid. De uitgebreid beschreven, gedocumenteerd en van verklaringen voorziene inventaris van het kerkgebouw en het interieur beslaat het grootste deel van Heijmink Lieserts boek. Mengelbergs ontwerpen voor gebrandschilderde ramen werden uitgevoerd door de glazenier H.J.J. Geuer uit Keulen, sinds 1871 in Utrecht en lid van het Sint-Bernulphusgilde. In het priesterkoor en de kapellen bevinden zich series met afbeeldingen uit het leven van Christus, Maria en Jozef, en in het schip een serie van Nederlandse heiligen. Helaas zijn niet alle foto's hiervan even scherp uitgevallen: naar mijn mening had ieder raam een pagina-grote kleurenafbeclding in het boek verdiend. De Schalkwijkse Michaelkerk is een van de weinige die de tweede - katholieke - 'beeldenstorm' van de twintiger jaren, een poging tot het verkleinen van de verschillen met het Protestantisme, ongeschonden door is gekomen. De auteur besteedt uitgebreid aandacht aan de - hier niet overgekwaste - muurschilderingen, indertijd uitgevoerd naar ontwerpen van Mengelberg door de kerkschilder Chrétien Lindsen, ook lid van het Sint-Bernulphusgilde. Tenslotte komen losse beelden, andere schilderijen, inrichting, meubilair en vaatwerk aan de orde. De oorspronkelijke klokken zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter omgesmolten en voor wapentuig gebruikt. In 1948 werden nieuwe klokken geschonken en geïnstalleerd. Na jarenlang genieten van hun welluidend gebeier weet deze recensent nu dan eindelijk de namen van de drie grote klokken - Michael, Maria en Henricus (naar Mgr. Henricus van de Wetering, toen aartsbisschop van Utrecht) - en hun tonen: F (1), Gis en Ais. De auteur besluit met een verslag van de op-

eenvolgende restauraties van het gebouw, die door het gemeentelijke geldgebrek veel te langzaam vorderen, en daardoor 'een lijdensweg aan het worden' zijn (blz. 148). Achterin bevinden zich een tijdtabel van inrichting en onderhoud/restauratie, een zeer nuttige verklarende woordenlijst van voor de leek ongebruikelijke termen en begrippen (in de tekst echter ook steeds voorbeeldig uitgelegd), een lijst van bronnen, en een register van personen en plaatsen. Al met al is het een boek van blijvende waarde dat door de Schalkwijkse gemeenschap - kerkgangers of niet - zeer zeker met veel plezier gelezen, nageslagen en gekoesterd zal worden. Degenen die zich voor het lokaalhistorische onderzoek als zodanig interesseren, zullen het erg jammer vinden van de auteurs enorme - en duidelijk liefderijke - arbeid, dat de vele door hem gevonden interessante historische gegevens niet ook zonder meer voor anderen bruikbaar zijn gemaakt door bijvoorbeeld, zonder het bladbeeld voor de gewone lezer te verstoren, hun precieze vindplaatsen per bladzijde achterin het boek te vermelden.

Giselle de Nie

Reactie van de auteur

Het is zeker waar dat het boek van elk gebrandschilderd raam een paginagrote kleurenafbeelding verdient zou hebben. De prijs van f 50,- zou dan echter hoger uitgevallen zijn en het boek waarschijnlijk onverkoopbaar gemaakt hebben.

De opmerking van de recensente dat het aanbeveling verdient zou hebben de vele gevonden historische gegevens ook voor anderen bruikbaar te maken door bijvoorbeeld hun precieze vindplaatsen per bladzijde achterin het boek te vermelden, is niet terecht. Op de bladzijden 9-10 heb ik uitgelegd dat in archieven en in publicaties nauwelijks iets over de kerk te vinden is. De op blz. 163 vermelde bronnen betreffen gedeeltelijk algemene literatuur en verder is voor een deel vermeld waarop die bronnen betrekking hebben. Het *Registrum Memoriale* van de parochie is het enige archiefstuk van belang. Met de aanleg daarvan is de pastoor van Schalkwijk pas begonnen nadat de kerk al zeven jaar in gebruik was. Bij gebrek aan bronnen zijn op andere manieren gegevens verzameld. Zo is gebruik gemaakt van adviezen en aanwijzingen van derden. Eigen waarnemingen (waarbij zo'n 50 nog bestaande kerken van Tepe en voorts vergelijkbare kerken bezocht zijn) hebben ertoe bijgedragen om een redelijk compleet beeld van het kerkgebouw te krijgen. (*Piet Heijmink Liesert*)

VARIA

Facsimile-uitgave stadskaarten Jacob van Deventer (1558-1570)

Jacob van Deventer karteerde in opdracht van koning Philips II, in de jaren zestig van de zestiende eeuw, circa 260 steden in de toenmalige Nederlanden. Het zijn veelal de oudste kaarten die van de verschillende steden bestaan. Ze munten uit door uniforme tekenstijl, gemiddeld op schaal 1:8.000, en grote nauwkeurigheid. Thans worden van elke stad de minuut (indien aanwezig, in de rijks- of gemeentearchieven van ons land) en de netkaart (in de Biblioteca Nacional te Madrid), provincie-gewijs in facsimile uitgegeven.

Onlangs verscheen de map *Utrecht* (36 x 51 cm) met in totaal twaalf kleurenreproducties (prijs f200,-); Amersfoort, Montfoort, Oudewater, Rhenen, Utrecht, Wijk bij Duurstede, Woerden en IJsselstein komen hierin voor. De map gaat vergezeld van een algemene inleiding over de werkwijze van Jacob van Deventer, geschreven door J. C. Visser en P. C. van der Krogt. Bovendien is er per stad afzonderlijk een historisch-stedebouwkundige toelichting gegeven met daarbij een aparte legenda, betreffende de op de kaart weergegeven topografie (Utrecht en Wijk bij Duurstede zijn van de hand van Marijke Donkersloot-de Vrij). Van Deventers kaart van *Wijk bij Duurstede* is de oudste van de stad die bekend is. Uit de periode daarna zijn tot begin 19de eeuw - toen de kadasterkaarten tot stand kwamen - geen gedetailleerde kaarten van Wijk bewaard gebleven. Daardoor is vooral de waarde van deze kaart voor het historisch-topografische stadsonderzoek bijzonder groot.

De stadsplattegronden met toelichting zijn ook afzonderlijk verkrijgbaar (prijs: f19,50). Nadere informatie en bestellingen bij: Stichting Jacob van Deventer, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn (MD-dV).

Brochure over boerenerven

Met steun van diverse instellingen heeft de Boerderijenstichting Utrecht als tweede deeltje in een reeks van drie het boekje *Boerenerven in de provincie Utrecht. Kromme Rijngebied en Lopikerwaard* uitgegeven.

Het traditionele boerenerf was van oudsher logisch verbonden met de bedrijfsuitoefening en sloot harmonisch aan op het omringende land. Door de modernisering van de landbouw en de daarmee gepaard gaande schaalvergroting is het boerenerf op sommige plaatsen geheel verdwenen; in andere gevallen heeft het plaats gemaakt voor de aanplant van stadstuinen met gazons, omzoomd door coniferen. Om te achterhalen hoe de oorspronkelijke inrichting van erf en tuin eruit zagen, is in het kader van het 'Boerenerfproject' in de provincie Utrecht onderzoek verricht, waarbij ook bejaarde boeren en boerinnen zijn ondervraagd. Het uiterlijk van de boerenerven weerspiegelde de taakverdeling tussen boer en boerin. De boerin rekende het voorerf, de groente- en bloementuin die een intensieve verzorging vereisten, tot haar terrein. Op het achtererf, dat gericht was op het aansluitende land, domineerde de boer. De beplanting van de tuin, die aan de hand van een bonte verzameling van foto's wordt geïllustreerd, vertoonde een variëteit aan bol- en knolgewassen, vaste planten en één- en tweejarigen. Achterin het boekje is een lijst met een basisassortiment van de oorspronkelijke bomen, hagen, bloemen en struiken van het boerenerf opgenomen.

Voor zowel het Kromme-Rijngebied als de Lopikerwaard geldt dat bomen een belangrijk element van de erven vormden. Tegen de voor- en achtergevels van boerderijen stonden vaak leibomen en aan de randen van de tuinen bevonden zich houtwallen voor het geriefhout. Verder treffen we in beide streken de karakteristieke boomgaarden met hoogstam- of halfhoogstamfruitbomen.

Naast het hoofdgebouw, de boerderij, worden ook de andere onderdelen van het traditionele boerenerf zoals hooischuren, zomerhuizen en boenhokken onder de aandacht gebracht. Het boekje biedt tot slot een overzicht van nuttige adressen, cursussen die gevolgd kunnen worden en subsidiemogelijkheden van het Landschapsbeheer Utrecht die tot doel hebben boerenerven in hun oude glorie te herstellen. U kunt het 24 pagina's tellende boekje met vele tekeningen en kleurenfoto's als boerderijbewoner gratis en als niet-boerderijbewoner tegen betaling van f12,50 bestellen bij de Boerderijenstichting Utrecht, Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht (030-234880) (FvH).

De haardsteen uit 1550 (foto Hans Dirksen 1996)

Haardsteen uit de Nederhof in Wijk

Tijdens graafwerkzaamheden ten behoeve van de restauratie van het laat-middeleeuwse gebouwencomplex De Nederhof aan de Markt in Wijk bij Duurstede is tussen het puin een, helaas zwaar beschadigde, deksteen van een stookwand gevonden. Met behulp van de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht* (1982 en 1987) wist Otto Wttewaall de steen zonder moeite te identificeren. Precies zo'n steen is namelijk in de jaren tachtig aangetroffen in het huis Zilverstraat 14 en het huis Twijnstraat 50 in Utrecht. In die twee gevallen bevond de deksteen zich nog op zijn oorspronkelijke plaats, als bekroning van een pyramidevormige wand met rechthoekige haardstenen.

Haardstenen zijn speciaal vervaardigde vuurvaste bakstenen waarop allerlei voorstellingen in reliëf zijn aangebracht. Een grote collectie bevindt zich in het Utrechtse Centraal Museum. Ze komen in Nederland vooral voor tussen ca 1550 en 1620. Vóór die tijd bestond de achterkant van de haard meestal gewoon uit de stenen van de muur waarin de haard was aangebracht. Vanaf de 17de eeuw gebruikte men ijzeren haardplaten en witte tegels met afbeeldingen in blauw.

De nu in Wijk gevonden halfronde deksteen van ca 34x24x5 cm. is voorzien van het wapen van keizer Karel V: de dubbelkoppige Habsburgse adelaar met keizerskroon, de spreukband 'Plus O(u)ltre' en ter weerszijden twee vlammende zuilen en griffioenen. Rond de

keizerskroon bevindt zich het beschadigde jaartal van de steen: 1550. De haardsteen is uit Antwerpen afkomstig. Van een beschildering met rode verfstof, zoals op de Utrechtse exemplaren werd aangetroffen, zijn op de Wijkse steen geen sporen te zien. Een aardig detail is nog dat Karel V zelf, als opvolger van de Utrechtse bisschop, de Nederhof tussen ca 1528 en 1545 in bezit heeft gehad. Daarna zouden de gebouwen in (onbekende) particuliere handen zijn gekomen. De deksteen is door de vinder, de aannemer P.C.J. Stigter, aan de gemeente geschonken (RvdE-V).

Bijzondere schuren dreigen te verdwijnen

Binnen de gemeente Houten staan nog drie grotendeels van hout gebouwde schuren die oorspronkelijk dateren uit de zeventiende en achttiende eeuw. Het zijn de schapenschuur tegenover boerderij Geerestein (Waalseweg 85), de schapenschuur bij boerderij Den Oord (Beusichemseweg 146) en de doorrijschuur bij boerderij De Laatste Stuiver (Beusichemseweg 22). Alle drie de schuren zijn vanwege hun grote cultuurhistorische waarde op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Ondanks deze gemeentelijke bescherming zijn twee schuren momenteel in zodanig slechte staat dat alleen een totale restauratie hun voortbestaan kan waarborgen.

Het probleem bij dergelijke historische schuren is echter dat zij niet passen binnen de moderne agrarische bedrijfsvoering, met als gevolg dat er vaak totaal geen onderhoud plaatsvindt.

De schapenschuur bij boerderij Den Oord (foto Otto Wttewaall 1986)

Het Kromme-Rijngebied,
Tijdschrift van de Historische Kring
'Tussen Rijn en Lek'.
ISSN-nr 1382-3140

Het Kromme-Rijngebied omvat Bunnik, Cothen,
't Goy, Houten, Langbroek, Odijk, Schalkwijk, Tull en
't Waal, Vechten, Werkhoven en Wijk bij Duurstede.

Verschijnt 4x per jaar.

Redactie: dr Y. M. Donkersloot - de Vrij, Odijk;
drs M. A. van der Eerden - Vonk, Wijk bij
Duurstede;
drs F. E. van Hekelen, Wijk bij Duurstede;
O.J. Wttewaall, 't Goy.
Redactie-secretariaat: M. A. van der Eerden-Vonk,
Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede,
tel. 0343-595595, fax 0343-595599 (voor kopij,
correspondentie, boekbesprekingen en aanwijn-
gen auteurs)

Overname uit dit tijdschrift is geoorloofd onder
voorwaarde van bronvermelding en na schriftelijke
toestemming van de redactie.

Vormgeving: O. J. Wttewaall
Druk: Iberodruk, Houten
Oplage: 6500

Lidmaatschap van de vereniging, tevens *abonne-
ment* op dit tijdschrift:
f 35 per jaar (studenten en scholieren: f 20), over te
maken op rekeningnummer 32.98.07.498, ten name
van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij
de Rabobank te Houten (postrekening van de bank:
214585).

Advertentietarief: f 100,- per hele pagina.
Secretariaat/ledenadministratie: H. J. J. Steenman,
Kalverhoeve 18, 3992 NZ Houten, tel. 030-
6374644.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht;
dr G. de Nie, Schalkwijk.

Afbeelding omslag: Een gedeelte van de voorgevel-
van het Bunnikse gemeentehuis omstreeks 1950.
(fotoreproductie in collectie Arie van der Gaag)

INHOUD september 1996 30-3

Themanummer

**Gerechts- en gemeentehuizen in Bunnik,
Odijk en Werkhoven**

Voorwoord 45

Artikelen

C. Dekker
Bestuurlijke ontwikkeling van Bunnik,
Odijk en Werkhoven vanaf
de middeleeuwen 46

H. Reinders
Bunnik; van gerechtskamer
tot gemeentehuis 60

P. S. A. de Wit
Het Bunnikse gemeentehuis van
architect E.G. Wentink (1897) 70

H. Krol
De gerechts- en raadkamer van Odijk 76

J. N. M. van Impelen
De gerechts- en raadkamer
van Werkhoven 82

Literatuur 87

Boekbespreking

Stichtse Monumentenreeks: Raadhuizen
(door *Y. M. Donkersloot-de Vrij*) 88

Dit themanummer werd financieel mogelijk
gemaakt door:
- Gemeente Bunnik
- Juliana Welzijns Fonds

Voorwoord

Het nieuwe gemeentehuis van Bunnik is onlangs in gebruik genomen. Voordat het gebouw op 15 november a.s. officieel zal worden geopend, is er nu het goede moment voor een historische terugblik. Juist in een tijd waarin de veranderingen zo snel gaan is het van belang om een beeld van ons verleden te hebben; we kunnen er iets van leren.

Op de gemeentelijke nieuwjaarsreceptie van vorig jaar deed ik aan de voorzitter van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', de heer ir. P. S. A. de Wit, het voorstel om in een nummer van het tijdschrift *Het Kromme-Rijngebied* de geschiedenis van het gemeentehuis van Bunnik aan de orde te stellen. Enthousiast werd dit idee door hem ontvangen.

Kort daarna is met de redactie van het tijdschrift bekeken of het plan haalbaar zou zijn. Gelukkig bleken er leden van de Historische Kring te zijn, wonend in de drie dorpen Bunnik, Odijk en Werkhoven, die bereid waren om belangeloos het nodige onderzoek te doen en het historische verhaal op te schrijven.

De coördinatie en redactie werd in handen gegeven van mevrouw dr. Y. M. Donkersloot-de Vrij.

Wij zijn het, in Bunnik gevestigde, Juliana Welzijns Fonds zeer erkentelijk voor de financiële bijdrage. Het tijdschriftnummer kon hierdoor in een grotere oplage worden gedrukt en huis-aan-huis in de gemeente Bunnik worden verspreid.

Ik hoop dat u dit themanummer van het tijdschrift *Het Kromme-Rijngebied* met veel plezier zult lezen. Het kan de banden met het verleden verstevigen en mede richting geven aan de toekomst van onze gemeente.

Drs. J. J. L. M. Janssen,
burgemeester van Bunnik.

Bestuurlijke ontwikkeling van Bunnik, Odijk en Werkhoven vanaf de middeleeuwen

C. Dekker

Het ontstaan van de gerechten

Vóór 1811 bestonden er nog geen gemeenten. Zij werden in dat jaar ingesteld, toen Nederland gedurende korte tijd was ingelijfd bij Frankrijk. Deze vaststelling is historisch juist, maar toch niet volledig. Het begrip gemeente bestond namelijk al sinds de middeleeuwen, maar had een andere inhoud. Het sloeg toen op de 'gemeenschap', op de gezamenlijke bewoners van een domein, een dorp of een stad. Het sloeg ook op de (woeste) grond waarop die gemeenschap collectief bezits- of gebruiksrechten kon uitoefenen, al werd daarvoor vaker de afkorting meente of meent gebezigd. Een vroege vermelding van een gemeente (in het Latijn: *communitas*) in de zin van gemeenschap betreft Houten, waar in 1316 de term nader wordt uitgelegd als 'de gezamenlijke parochianen'. Gemeente in de zin van gemene grond (*terra communis*) komt in Odijk al voor in 1245.

In Vechten, Bunnik, Odijk en Werkhoven ontstonden 'gemeenschappen' in het kader van domeinen, dat wil zeggen bedrijfseenheden van grootgrondbezitters. In Vechten en Bunnik behoorden die toe aan de bisschop van Utrecht, in Odijk aan de verre abdij van Deutz bij Keulen en voor een klein deel aan de bisschop. Het Werkhovense domein kwam aanvankelijk ook deels toe aan de Keulse abdij, maar al in de 13de eeuw geheel aan de bisschop. De bisschop en de andere domeinheren hadden op hun domeinen bedrijfsleiders (meiers), belast met de agrarische exploitatie en met rechterlijke bevoegdheid over de domeinbewoners. Tot in de 13de, 14de eeuw waren die bewoners onvrij of horig, dat wil zeggen gebonden aan de grond en verplicht tot verschillende prestaties op agrarisch gebied aan de domeinheer. De meier moest dat regelen en er op toezien. Daarnaast moest hij van tijd tot tijd rechtszittingen organiseren en voorzitten (het hofgerecht), waar de domeinbewoners (hofgenoten) zelf vonnissen wezen

over kleine vergrijpen. Een vroeg bericht over zulk een rechtzitting onder leiding van de meier Evert hebben wij uit Bunnik uit 1239. Al vóór de 13de eeuw raakten de domeinen gedesorganiseerd. Langzamerhand kwam veel grond in andere handen dan die van de domeinheer. Door schenking, belening, verkoop, administratieve onhelderheid of zelfs usurpatie kwamen stukken domeingrond in bezit van derden: van de Utrechtse kapittels, kloosters, plaatselijke kerken, ridders en meer en meer ook van boeren, die hun onvrije status ontgroeiden. Parallel aan deze ontwikkeling evolueerden de meiers van agrarische bedrijfsleiders naar rechterlijke functionarissen en werden voortaan schouten genoemd. Hun ambtsgebied heette 'gerecht'.

De leden van de gemeenschap binnen het gerecht werden meer en meer onderscheiden als landgenoten en burenen. Landgenoten waren eigenaars van grond in het gerecht, onverschillig of zij er zelf woonden of niet, burenen waren pachters van grond die binnen het gerecht woonden. Dat iemand - en wij bedoelen dan een gezinshoofd - in het geheel geen grond had en dus noch landgenoot noch buur was, kwam aanvankelijk niet voor; wel kon men natuurlijk landgenoot en buur tegelijk zijn. Ook vrouwen en kinderen (onder voogdij) konden land in eigendom of pacht hebben, maar zij deelden niet in de rechten, die de landgenoten en burenen op plaatselijk niveau uitoefenden. De voornaamste rechten waren deelname aan de rechtszittingen, het beraadslagen over waterstaatszaken, het beheer van de (weinige) nog overgebleven gemene grond, het opstellen van een voordracht bij een pastoorsvacature en inspraak inzake reparaties aan de kerk. Men kan zeggen dat in de laatste twee gevallen de burenen als parochianen optraden. Landgenoten die niet tevens buur waren (en dus elders woonden) hadden zich daarbij afzijdig te houden. Aan de andere kant waren burenen die geen landgenoot waren uitgesloten

van discussies over de afwateringsproblematiek.

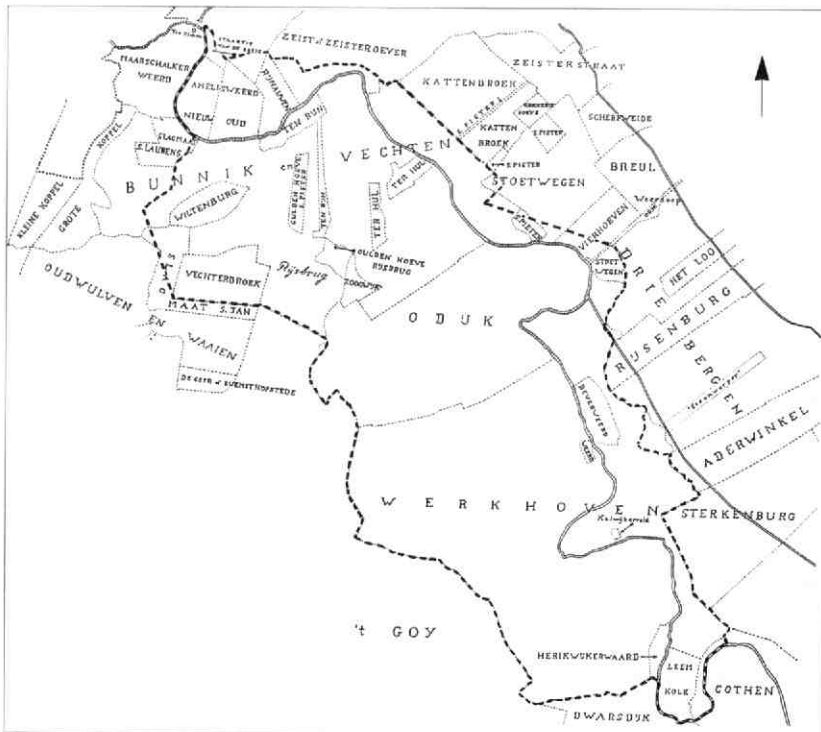
Versnippering

Hoeverel gerechten waren er op het grondgebied van de huidige gemeente Bunnik? Als wij het al vroeg verdwenen domein Rumpst buiten beschouwing laten dan waren er oorspronkelijk vier domeinen, te weten Vechten, Bunnik, Odijk en Werkhoven, waarvan men op grond van de boven geschetste evolutie mag verwachten dat zij zich tot vier gerechten zouden ontwikkelen. In werkelijkheid omvatte het grondgebied van de huidige gemeente Bunnik in de 14de eeuw negentien gerechten en strekte het zich bovendien uit over kleine gedeelten van nog eens zeven gerechten, die thans voor het grootste deel onder naburige gemeenten vallen. Een enorme versnippering dus, allerminst bevorderlijk voor een goede rechtspleging. Toch was de opperste gerechtsheer in het Nedersticht, de bisschop, daar zelf schuldig aan, al is zijn handelwijze wel begrijpelijk.

Toen in de 11de eeuw de bisschop van Utrecht door de Duitse keizer met wereldlijk gezag werd bekleed, had hij een ambtenarenapparaat

en een leger nodig om dat gezag uit te oefenen. Hij recruteerde die ambtenaren en militairen - ministerialen - uit de onvrijen van zijn domeinen en beloofde hen, omdat geld in die tijd schaars was, met grond en soms ook met lage gezagsrechten. Die beloning vond plaats in de vorm van een leen maar dat werd erfelijk, zodat de bisschop de bewuste grond en de eventueel daarbij behorende gezagsrechten voorgoed kwijt was. De ambtenaren en militairen, hoewel aanvankelijk tot de onvrijen behorend, werkten zich op tot een hogere sociale stand en vormden de basis van de laat-middeleeuwse ridderschap.

De goedgeefsheid van de bisschop in de 11de en vroege 12de eeuw had tot resultaat dat een groot aantal kleine tot zeer kleine gerechten werd gevormd, vaak als enclaves in de gerechten van de bisschoppelijke meiers. In Vechten ontstonden zoveel mini-gerechten op het grondgebied van het bisschoppelijk domein, dat het resterende ambtsgebied van de meier met dat van de Bunnikse meier werd samengevoegd tot één gerecht Bunnik en Vechten. Dit moet al in het begin van de 12de eeuw gebeurd zijn. Het strekte zich in het westen tot buiten de huidige gemeente Bunnik uit.

Indeling in gerechten, 14de eeuw. De dunne stippellijn heeft betrekking op de gerechtsgrenzen, de dikke stippellijn op de huidige grens van de gemeente Bunnik. (kaart getekend door H. de Lanooy Meijer, 1996)

Het territoir van de huidige gemeente omvatte verder de mini-gerechten Wiltenburg, Oud-Amelisweerd, Nieuw-Amelisweerd, Staartje van de Boeye, Rijnauwen, Vechterbroek, Gulden Hoeve van Sint-Pieter, Gulden Hoeve op Rijsbrug, Ten Rijn en Ter Hul. Daarnaast vielen kleine gedeelten van de gerechten Slagmaat-Sint-Laurens, Slagmaat-Sint-Jan, Oostbroek, Zeist en Stoetwegen binnen de huidige gemeente, maar omgekeerd waren er ook enkele mini-gerechten, die hoewel ontstaan uit het domein Vechten in de loop van de tijd buiten het grondgebied van de huidige gemeente zijn komen te liggen: Grote Koppel, Kleine Koppel en Maarschalkerweerd. In Vechterbroek, Gulden Hoeve op Rijsbrug, Ten Rijn en Ter Hul kwam de rechtsmacht toe aan ministerialen, in Gulden Hoeve van Sint-Pieter, Amelisweerd, Wiltenburg en Slagmaat-Sint-Jan aan een Utrechts kapittel en in Slagmaat-Sint-Laurens aan een abdij. Het kapittel van Oudmunster gaf Amelisweerd in twee gedeelten (Oud- en Nieuw-Amelisweerd) al direct in leen uit aan ministerialen, Vechterbroek werd in 1489 verkocht aan de bisschop, zodat dit gerechtje toen werd samengevoegd met het gerecht Bunnik en Vechten, Gulden Hoeve op Rijsbrug kwam in 1486 aan een klooster en Ter Hul in 1502 aan een kapittel. In Odijk had de abdij van Deutz in 1256 afstand van haar domein gedaan en sindsdien traden daar ministerialen uit het geslacht Van Vianen (later Van Vianen van Beverweerd) op als gerechtsheer. Omdat de bisschop maar een klein deel van het Odijkse domein had bezeten, waren ook de blikken van zijn gulheid daar niet zo waarneembaar en ontstonden er naast het gerecht Odijk slechts twee kleine gerechtjes, te weten Zoogwijk dat aan een ministeriaal behoorde, en een gerechtje van het kapittel van Sint-Pieter, waarvan wij de ligging niet kennen. De Odijkersteeg (thans Zeisterweg, Odijkerweg en Breullaan) behoorde met een aangrenzende strook grond geheel tot het gerecht Odijk. Nu ligt deze weg voor het grootste deel buiten de gemeente Bunnik, terwijl deze gemeente zich thans (sinds een grenswijziging in 1964) wel uitstrekt over kleine gedeelten van de vroegere gerechten Stoetwegen, Vierhoeven en het Sint-Pietersgerecht bij Stoetwegen. Vierhoeven

had, hoewel het niet tot het gerecht Odijk behoorde, daar al sinds de middeleeuwen nauwe banden mee. Het was tweehurig: de heer van Odijk oefende er samen met de heer van Stoetwegen het gezag uit. Zuidelijker trof men het gerecht Werkhoven aan en de mini-gerechten Herikwijkerwaard, Leemkolk, Katwijkerveld met nog een gerechtje bij Beverweerd, die alle aan ministerialen toekwamen.

De rechtspraak

De uitoefening van de rechtsmacht verschilde in de praktijk naar gelang van de grootte van de gerechten. Alleen in de grote gerechten was een normale uitoefening mogelijk, in de mini-gerechten die soms maar enkele hectaren groot waren, kon de rechtsmacht in het geheel niet worden uitgeoefend.

In de drie grote gerechten Bunnik en Vechten, Odijk en Werkhoven stelden de bezitters van de rechtsmacht, de 'gerechtsheren' - in Bunnik en Vechten en in Werkhoven de bisschop en in Odijk de heer van Vianen(-Beverweerd) - schouten aan, die de rechtbank voorzaten en als belastinginner optraden. De landgenoten en burens konden in principe allen aan de rechtszittingen deelnemen. Als velen van hen opkwamen liep het al gauw uit op chaotische toestanden, kwamen er te weinig dan kon de rechtspleging geen doorgang vinden. Willekeur, partijdigheid en corruptie waren bezwaren die aan de burensrechtspraak kleefden. In de 16de eeuw werden dan ook schepenbanken ingevoerd om aan die situatie een einde te maken. Colleges van een vast aantal schepenen, jaarlijks door de gerechtsheer uit een door de schout opgemaakte nominatie benoemd, die ambtshalve rechtspraken en daarbij gehouden waren aan een eed, moesten een waarborg vormen voor een efficiënte rechtsgang. In 1540 werd een bank van zes schepenen ingesteld in Bunnik en Vechten, in 1554 een bank van vijf schepenen in Werkhoven en tussen 1547 en 1565 een bank van zeven schepenen in Odijk. De competentie van de plaatselijke rechtbanken, of het nu burens- of schepenrechtspraak betrof, was niet groot. Civiele zaken en strafrechtelijke zaken waarop lage boetes stonden, konden er terecht worden, maar in de kleine samenlevingen van slechts 100 à 200 personen

viel er niet zoveel te berechten. Slechts enkele malen per jaar vond een 'rechtstag' plaats, waarop de vierschaar werd gespannen en zaken werden behandeld, die varieerden van kleine diefstallen, verwondingen en belastingontduiking tot het doen grazen van vee op andermans weide, het niet snoeien van heggen en dergelijke. Waarschijnlijk vond dat eeuwenlang plaats in de open lucht op de meent of brink en later in een 'rechthuis' bij de meent of brink, dat tevens als dorpsheerberg fungeerde. De schout bracht de vonnissen, die gewezen werden door de schepenen en meestal bestonden in het opleggen van een boete, ten uitvoer.

Men kon tegen de vonnissen, uitgesproken in de plaatselijke gerechten, in beroep gaan bij een bisschoppelijke rechtbank in Utrecht, sinds 1530 bij het Hof van Utrecht. In Utrecht werden ook de criminele zaken berecht.

Veel belangrijker dan de contentieuze rechtspraak was de taak die de gerechten hadden op het terrein van de volontaire jurisdictie, dat wil zeggen rechtshandelingen tussen derden, zoals koop en verkoop, verpachting, hypotheekstelling, testamenten, voogdijregelingen, enzovoort. Voor al deze rechtshandelingen, waarvoor men ook naar een notaris kon gaan, waren schout en landgenoten en burens c.q. schout en schepenen bevoegd. De keuze tus-

sen een notaris, meestal wonend in de stad, en het plaatselijke gerecht was voor ieder vrij, behalve inzake de overdracht van onroerend goed, want daarvoor was alleen het gerecht bevoegd. De akten die uit de rechtshandelingen voortvloeiden, werden door de gerechtssecretaris opgesteld, door de schout en soms ook door de schepenen gezegeld en aan de partijen overhandigd. De secretaris tekende ook de handelingen van schout en schepenen op in registers. Ook de akten werden, alvorens de originelen aan de partijen werden ter hand gesteld, in deze registers afgeschreven. Het oudste schepenregister dat bewaard is gebleven, is dat van Odijk, dat in 1566 aanvangt. De registers van Bunnik zijn vanaf 1596 bewaard maar dan ook integraal, terwijl die van Werkhoven alle verloren zijn gegaan. In Odijk trad in de tweede helft van de 16de eeuw de pastoor op als secretaris, later zien we ook wel schoolmeesters in die rol.

Wat de mini-gerechten betreft, leek Vechterbroek (vóór de opheffing in 1489) nog het

Oorkonde uit 1332 van Willem Reymboytzoon, parochiepaap (pastoor) van Odijk, en Wouter uten Boemgaerde, schout van Odijk, waarin zij verklaren dat het stuk land waaruit Gerrit van Atteveld een jaarlijkse rente aan de kerk betaalde, nu is vervangen door een ander stuk. Aan het charter hangen de zegels van de pastoor en de schout (RAU, kapittel van St. Jan nr 1238 (11-II-1332))

Oorkonde uit 1358 van Willem van der Hare, schout, en Bartholomeus van Catwije en Albrecht van Bunnik, landgenoten in Werkhoven, waarin zij getuigen dat Diederik, zoon van Koenraad Haghen, aan Arnoud, zoon van Wouter Corten, 8 morgen land in erfpacht geeft, dat zich uitstrekt vanaf de Kromme Rijn tot de Landscheiding (op het Hogeland).

Aan het charter hangen de zegels van de schout en de landgenoten. Waarschijnlijk is Diederik Haghen kort daarop gestorven, in een aangehechte oorkonde (transfix) verklaren zijn vader en zijn broers dat zij het bewuste land verkocht hebben aan Jan van Amerongen. Ook dit charter is bezegeld door de schout en de landgenoten. De zegelstaarten van de tweede oorkonde zijn daarbij gestoken door de eerste oorkonde (RAU, kapittel van Oudmunster, nr 1249-1 (26-I-1358 en 23-9-1358))

meest op een normaal gerecht. De gerechtsheer uit de familie Van Rijnauwen had er een schout en zo nu en dan werd er volontaire jurisdictie uitgeoefend met landgenoten en burens. Die burens waren dan pachters van grond, die in de omgeving woonden, want het gerecht zelf was onbewoond. In de 16de en 17de eeuw zien we iets vergelijkbaars in Oud- en Nieuw-Amelisweerd en Rijnauwen. Buiten de ridderhofsteden stond in elk van deze gerechten ongeveer één huis, waarvan de hoofdbewoner door de gerechtsheer tot schout was aangesteld. De weinige keren dat er een volontaire rechtshandeling plaats vond, werd er samengewerkt zowel onderling als met de aangrenzende gerechten Maarschalkerveerd, Grote Koppel en Kleine Koppel, waarin ook een paar huizen stonden. De schout van het gerechtje waar de rechtshandeling plaats vond, zat dan de rechtbank voor en de schouten van de andere gerechtjes fungeerden als landgenoten en burens. In Ter Hul stelde sinds 1502 het kapittel van Oudmunster (als gerechtsheer en enige grondeigenaar) zijn pachter aan tot schout. Evenzo deed dat het kapittel van Sint-Jan in Slagmaat-Sint-Jan. In deze gevallen werd er niet samengewerkt en vond er dus nooit een rechtzitting plaats. De overige mini-gerechten hadden geen schout en de meeste waren onbewoond. Zelfs dan kon er echter wel eens wat te berechten zijn, zoals een geschil over begrenzing van land. Men moest zich dan wenden tot een naburig, goed functionerend, gerecht.

Het bestuur

De mini-gerechten in het Nedersticht waren een aanfluiting voor een efficiënte rechterlijke organisatie. Hun bestaan werd echter door de betrokken gerechtsheren zowel als door de grondeigenaars, pachters en eventuele bewoners gekoesterd en met hand en tand verdedigd. De rechtsmacht kon daar moeilijk aanleiding toe geven. Het waren echter de fiscale voordelen, die de mini-gerechten aantrekkelijk maakten. De gerechten fungeerden namelijk niet alleen als justitiële eenheden, maar ook als belastingdistricten. Als zodanig stonden ze in de leggers van de bisschoppen en later van de Staten van Utrecht, maar de mini-gerechten kwamen daar meestal niet in voor. Het conser-

vatisme en traditionalisme van de middeleeuwen en het Ancien Régime verhinderde dat aan die omissie ooit een eind werd gemaakt. In feite waren de meeste mini-gerechten dus belastingvrij. De mini-gerechten die om onverklaarbare redenen wel in de leggers waren opgenomen, waren toch nog voordelig uit omdat de schouten de belasting hieven en daarbij een aandeel in eigen zak mochten steken. Door zelf schout te zijn over zijn eigen land behield de grondbezitter in een mini-gerecht dit aandeel. Zo bracht bijvoorbeeld de schout van Ter Hul zijn belasting zelf naar Utrecht en omzeilde hij de schout van Bunnik en Vechten aan wie hij zodoende geen procentage hoefde te betalen.

De schout als belastinginnehmer geeft al aan dat het gerecht geen louter juridische omschrijving was. Het was ook een bestuursdistrict. Aanvankelijk waren echter de bestuurshandelingen verre in de minderheid, maar allengs namen zij toe. De belastingheffing zowel voor algemeen Utrechtse doeleinden als voor plaatselijke aangelegenheden behoorde daartoe. Vanaf de 16de eeuw zien wij het belang toenemen van het beheer over de wegen en bruggen en de zorg voor de openbare veiligheid en gezondheid van mens en dier. Ook militaire aangelegenheden zoals inkwartiering van soldaten en vergoedingen van geleden schade door oorlogshandelingen werden in gerechtelijk kader geregeld. Hetzelfde was het geval met het bevaarbaar houden van de Kromme Rijn en met de prestaties die de grondbezitters verplicht waren te leveren aan het onderhoud van de Lekdijk-bovendams (dat wil zeggen de dijk tussen Amerongen en het begin van de Hollandse IJssel).

Het berijdbaar houden van de wegen kostte de gerechten niet veel hoofdbrekens, want zij waren onverhard en bestonden uit klei en zand. De bruggen vergden meer geld en inspanning. In de tweede helft van de 17de eeuw kregen het gerecht Odijk voor de Odijkerbrug en daarna het gerecht Bunnik en Vechten voor de Bunnikerbrug tolconcessies van de Staten van Utrecht, zodat voortaan het gewone onderhoud uit de tolgelden kon worden betaald. De kosten van buitengewone werken werden omgeslagen over de grondbezitters in de gerechten.

Verhouding met waterschap en kerk

De zorg voor de afwatering rustte eveneens op de gerechten, aanvankelijk in hun gehele district, later alleen nog daar waar geen waterschappen bestonden. Het onderhoud van de watergangen en sloten was van vitaal belang voor de waterbeheersing van de streek en dus voor de welvaart van de grondbezitters en pachters en in zekere zin zelfs van de bevolking van het hele gebied. Dit onderhoud werd uitgevoerd door en voor rekening van de aangelanden, dus de bezitters van landerijen die via een bepaalde watergang uitwaterden. Het gerecht oefende het toezicht uit door middel van de schouw. In een aantal gevallen verenigden de aangelanden van een bepaalde watergang zich in een belangengemeenschap en wisten van de bisschop of later de Staten van Utrecht zelf schouwbevoegdheid te verkrijgen. Zij vormden van dan af een apart waterschap met een eigen bestuur, waarin de schouten van de gerechten ambtshalve zitting hadden. Op het grondgebied van de huidige gemeente Bunnik bestonden al vroeg kleine waterschappes die hun eigen afwatering regelden, zoals Vechter- en Oudwulverbroek sinds 1304, Vlowijkerwetering sinds 1339, Herikwijk sinds 1493, Beverweerdse broek sinds 1556, Rijsbrugger wetering sinds 1614 en Lee- en Rietsloot sinds 1634. Daar hadden de gerechten geen bevoegdheid over watergangen, kaden en watermolens, elders wel.

Naast de waterstaatsaangelegenheden was er nog een terrein waarover de bemoeienis van de gerechten zich uitstrekte, zij het ook hier slechts ten dele. Dat waren de kerkelijke aangelegenheden. In de middeleeuwen was de kerk een publieke zaak, het kerkgebouw werd door het gerecht onderhouden. De kerkmeesters, die voor dit onderhoud verantwoordelijk waren, werden door het gerecht benoemd en waren daaraan rekenplichtig. Het gerecht schreef zonodig belastingen uit om buitengewoon onderhoud mogelijk te maken. Op het grondgebied van de huidige gemeente Bunnik waren er drie kerken en dus drie parochies, Bunnik, Odijk en Werkhoven, waarvan de grenzen overigens niet samenvielen met het huidige grondgebied. Zo viel het territorium van het gerecht Bunnik en Vechten ten oosten van

de Kromme Rijn onder de parochie Zeist en dat ten westen van de hofstede Runnenburg, evenals de mini-gerechten daar, onder de Sint-Nicolaasparochie in de stad Utrecht. De parochie Werkhoven omvatte ook het gerecht Dwarsdijk.

De Hervorming, doorgevoerd na 1580, bracht aanzienlijke veranderingen. De parochies werden vervangen door hervormde gemeenten, zodat een tweede betekenis van het begrip 'gemeente' zijn intrede deed. Men kon er maar moeilijk aan wennen en het woord parochie bleef, ook bij de hervormden, nog lang gangbaar. Vechten werd met de mini-gerechten daar losgemaakt van de Sint-Nicolaaskerk in Utrecht en gevoegd bij de hervormde gemeente Bunnik. Dwarsdijk kwam onder de hervormde gemeente Cothen te ressorteren. De kerkmeesters van de hervormde gemeenten bleven ook nu benoemd en rekenplichtig aan de gerechten. Ook konden de gerechten nog steeds belastingen heffen voor de kerken en die drukten evenals vroeger op alle grondbezitters, onverschillig of zij hervormd waren of katholiek gebleven.

De katholieken maakten in Bunnik, Odijk en Werkhoven nog steeds de meerderheid van de bevolking uit, al was hun organisatie officieel afgeschaft. Door rondtrekkende priesters werd die weer langzaam opgebouwd. Omstreeks het midden van de 17de eeuw was er al een statie Bunnik als katholieke opvolgster van de middeleeuwse parochie, die het grootste deel van het Kromme-Rijngebied en een deel van de Heuvelrug omvatte, en in 1695 werd daarvan Werkhoven als zelfstandige statie afgescheiden. De Odijkse katholieken bleven onder de statie Bunnik ressorteren.

De algemene situatie was zo dat de hervormde kerk de bevoorrechte kerk was en dat de katholieke staties waren toegelaten. Dat uitte zich bijvoorbeeld in het begraven. Van oudsher werd er in en rond de kerken begraven. Dat bleef zo ook na de Hervorming, maar omdat de statiekerken door de overheid niet erkend waren, betekende dit dat ook de katholieken in en rond de hervormde kerken werden begraven en in de registers van de hervormde kerkmeesters werden ingeschreven. Op één punt deed de staat echter een concessie. Hoewel het huwelijk gesloten voor de hervormde

predikant regel bleef en wettelijk werd erkend, werd al op het eind van de 16de eeuw voor de katholieken de mogelijkheid geopend om voor het gerecht te trouwen. De huwelijksluiting betekende een nieuw onderdeel van de volontaire jurisdictie van de schepenen, waarvoor men niet bij de notaris terecht kon. Bijna alle katholieken maakten gebruik van deze mogelijkheid, hoewel hun kerk het schepenhuwelijk niet erkende en zij zich dus verplicht zagen om daarnaast een kerkelijk huwelijk aan te gaan. Voor de hervormden was het huwelijk in hun kerk voldoende.

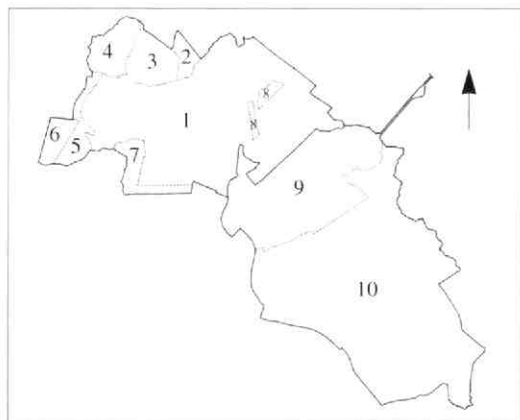
In de 17de en 18de eeuw moesten volgens de Utrechtse verordeningen de bekleders van openbare ambten de hervormde godsdienst belijden. Dit gold op het platteland dus in het bijzonder voor schouten en schepenen. In de gerechten Bunnik en Vechten, Odijk en Werkhoven kon daar moeilijk de hand aan worden gehouden, want zoveel geschikte en gekwalificeerde hervormden waren niet beschikbaar. In de hervormde gemeenten zelf duurde het immers al tijden vooraleer men er kerkeraden kon vormen, zoals de kerkorde voorschreef. Vaak waren de schouten wel hervormd, omdat zij niet uit de bevolking gerecruteerd moesten worden en zelfs metterwoon in de stad gevestigd konden zijn. Hier kwam het aan op de voorkeur van de gerechtsheer en die voorkeur was bijvoorbeeld bij de heren uit de uitgesproken hervormde familie Van Nassau-Beverweerd, die de schout van Odijk benoemden, niet moeilijk te raden. De schepenen werden gerecruteerd uit de plaatselijke boerenfamilies en die waren in meerderheid katholiek gebleven. Gedurende de 17de eeuw bestond, waarschijnlijk zonder onderbreking, de meerderheid van de schepencolleges in alle drie de gerechten uit katholieken. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw veranderde de verhouding, maar helemaal hervormd, zoals de voorschriften luiden, werden de colleges nooit. De Bataafse Revolutie van 1795 maakte een eind aan de bevoorrechte positie van de hervormde kerk. Daarnaast was van groot gewicht dat voor het eerst verkiezingen plaatsvonden waaraan de mannelijke bevolking kon deelnemen. Omdat de revolutie echter na verloop van enige tijd een steeds conservatievere richting insloeg en de deelname aan verkiezin-

gen werd beperkt, veranderde er uiteindelijk niet eens zoveel. Een recente studie van de gevolgen van de omwenteling voor het schepencollege van Houten en 't Goy (C. van Schaik in *Het Kromme-Rijngebied*, 1995-29 nr 4) toont dat aan. Wel vond in het eerste decennium na de revolutie van 1795 voor het eerst een politieke bewustwording plaats, zij het dat die vooral godsdienstig bepaald was. Het zou interessant zijn te onderzoeken of ook in de colleges van de gerechten Bunnik en Vechten, Odijk en Werkhoven zich verschuivingen op godsdienstig en politiek terrein hebben voorgedaan en of zij door hetzelfde spel van progressieve en conservatieve krachten werden gekenmerkt als in Houten en 't Goy. Dit laatste ligt voor de hand, maar bij gebrek aan een studie hierover blijft het vooralsnog speculatie.

De gemeenten

De staatsinrichting van de Republiek der Verenigde Provinciën, die in 1795 ten onderging, was vermolmd. Gebrek aan aanpassingsvermogen en efficiëntie liet de zaken zoals zij waren, ook al was voor een ieder duidelijk dat zij slecht functioneerden. Dat gold in het klein ook voor de plaatselijke instellingen. De zeggenschap van de gerechtsheren over de samenstelling van het college van schout en schepenen, de rechterlijke taak van dat college bestaande uit boeren zonder enige juridische scholing, alsook het voortbestaan van de mini-gerechten pasten niet meer in de moderne tijd. Wat dit laatste betreft, waren de schouten van de grote gerechten er in de loop der eeuwen wel in geslaagd de belastingexemptie van de meeste mini-gerechten ongedaan te maken, waardoor hun bestaansrecht verdween, hoewel zij nooit officieel werden opgeheven of afgeschaft. Omstreeks 1795 bestonden er op het grondgebied van de huidige gemeente Bunnik nog vier of vijf mini-gerechten, te weten Oud-Amelisweerd, Nieuw-Amelisweerd, Rijnauwen, Ter Hul en misschien Slagmaat-Sint-Jan. In 1798 werden zij (met de naburige gerechten Maarschalkerweerd en Grote en Kleine Koppel) samengevoegd met het gerecht Bunnik en Vechten. In 1802 werd deze samenvoeging weer ongedaan gemaakt. De inlijving van de Nederlandse gewesten bij

het Franse keizerrijk in 1810 betekende het definitieve einde van de middeleeuwse rechterlijk-bestuurlijke indeling. Keizer Napoleon voerde de in de rest van Frankrijk al bestaande organisatie ook in de nieuw verworven gewesten in. Er werden departementen gevormd, die geen rekening meer hielden met de grenzen van de oude provincies. Zij werden onderverdeeld in arrondissementen, deze in kantons en die weer in gemeenten.

De gerechtsgrenzen in 1802 en de gemeentegrens van Bunnik en Werkhoven in 1812. (stippellijn = gerechtsgrens; gesloten lijn = gemeentegrens)

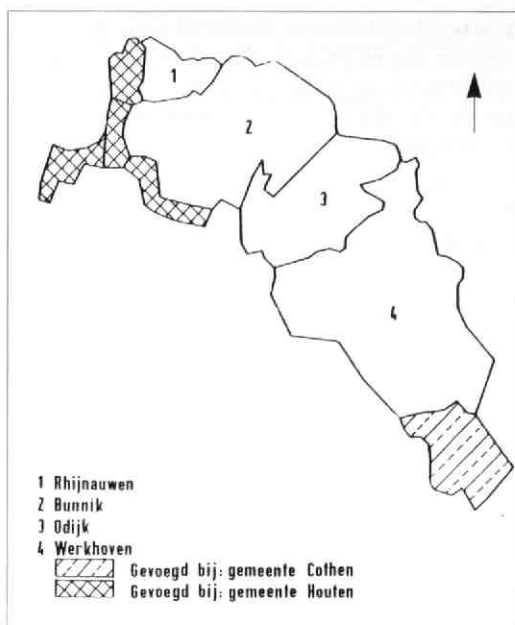
Betekenis van de cijfers:

1=Bunnik en Vechten; 2=Rijnauwen; 3=Amelisweerd; 4=Maarschalkerweerd; 5=Grote Koppel; 6=Kleine Koppel; 7=Slagmaat-Sint-Jan; 8=Ter Hul; 9=Odijk; 10=Werkhoven.

(kaart getekend door H. de Lanooy Meijer, 1996)

De gemeenten werden zuiver bestuurlijke instellingen. De rechterlijke taak kwam een echelon hoger te liggen, bij het kanton. Aan het hoofd van een gemeente kwam een bestuursambtenaar te staan met de Franse titel *maire*, benoemd door de prefekt van het departement. In de plaats van het schepencollege kwam een gemeenteraad, waarvan de leden eveneens werden benoemd. Over verkiezingen sprak niemand meer.

De gemeentelijke indeling bleef vooralsnog die van de oude gerechten maar met veronachtzaming van de mini-gerechten. Bij keizerlijk decreet van 21 oktober 1811 werd de indeling gewijzigd. De gemeente Bunnik zou voortaan omvatten het oude gerecht Bunnik en

De gemeentelijke indeling van 1816 (uit: Dekker, 1968)

Vechten en de mini-gerechten, met inbegrip van Maarschalkerweerd en Grote en Kleine Koppel. De gemeente Werkhoven werd samengesteld uit de oude gerechten Werkhoven en Odijk. Beide gemeenten behoorden tot het kanton Wijk bij Duurstede en het arrondissement Amersfoort en lagen in het departement van de Zuiderzee (hoofdstad Amsterdam). De gemeenten van 1811 bleven in deze vorm bestaan ook na het vertrek van de Fransen en het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in het najaar van 1813, totdat het 'Provinciaal reglement van bestuur ten plattelande van Utrecht' op 29 juni 1816 enige wijzigingen aanbracht, die concessies aan de oude toestand inhielden.

De gemeente Bunnik werd gesplitst in de gemeenten Bunnik en Rijnauwen (omvattend de voormalige gerechten Oud- en Nieuw-Amelisweerd en Rijnauwen), de gemeente Werkhoven in de gemeenten Werkhoven en Odijk. De bevoegdheden en taken van de besturen bleven ongewijzigd. De *maires* van Bunnik (Hendrik Kamperdijk) en Werkhoven (Hermanus de Vriendt) bleven in functie met de titel van schout, die echter enige tijd later werd vervangen door die van burgemeester. Zowel de burgemeesters als de leden van de

gemeenteraad werden benoemd door de gouverneur van de provincie Utrecht. Twee leden van de gemeenteraad vormden als assessoren met de burgemeester het dagelijks bestuur van de gemeente.

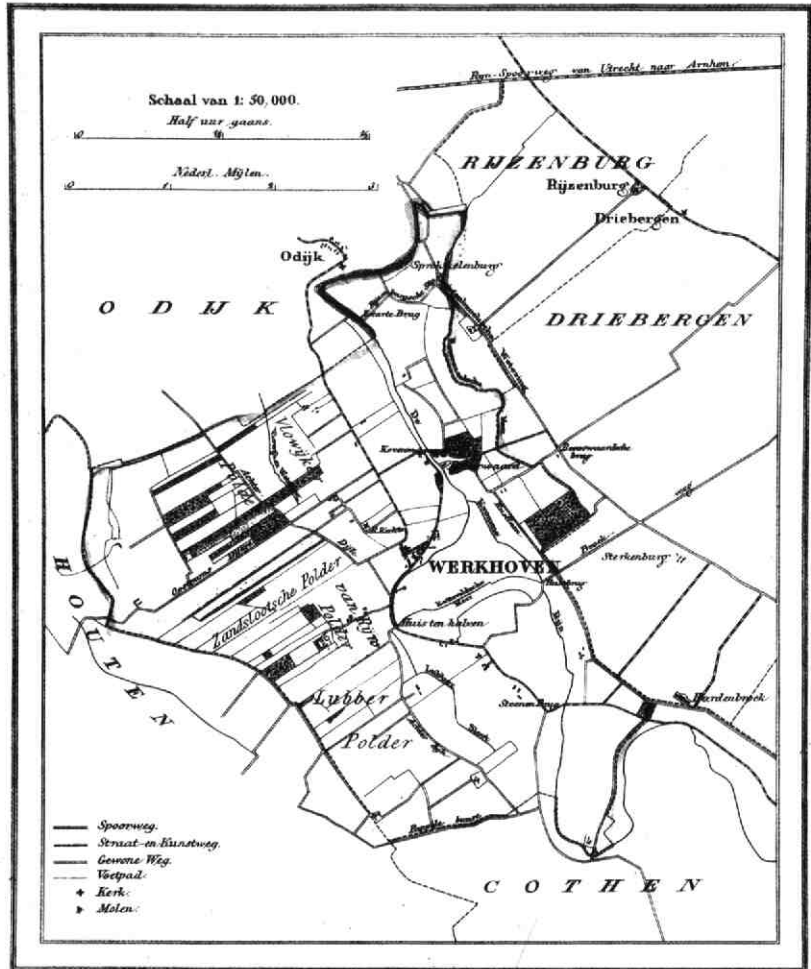
Vergeleken met de oude gerechten namen de bestuurstaken van de gemeenten toe in omvang en zwaarte, maar het wegvallen van de jurisdictie, met name de voluntaire, betekende ook een verlichting. Voortaan werden alle rechtshandelingen gepasseerd voor notarissen, waarvan er geen in Bunnik, Odijk of Werkhoven zetelde. Alleen het opmaken van een nieuw soort akten, voortvloeiend uit de invoering van de Burgerlijke Stand in 1811 en

betrekking hebbend op geboorte, huwelijk, echtscheiding en overlijden, werd niet tot de bevoegdheid van de notaris gerekend, maar aan de gemeenten overgelaten, zij het dat daarvoor door de rijksoverheid aparte functionarissen werden aangesteld, de ambtenaren van de Burgerlijke Stand. Als zodanig werden meestal de burgemeesters en de gemeentesecretarissen benoemd, later ook lagere ambtenaren ter secretarie.

In het midden van de 19de eeuw werden van provinciewege enkele voorstellen gelanceerd om tot samenvoeging van bestaande gemeenten te komen. Het meest ingrijpend was het voorstel van de gouverneur in 1849 om de gemeenten Rijnauwen, Bunnik, Odijk, Werk-

PROVINCIE UTRECHT.

GEMEENTE WERKHOVEN.

Kaart van de gemeente Werkhoven, 1867; 1661 bunders en ca 1000 inwoners. Getekend door J. Kuyper en opgenomen in de *Gemeente Atlas van de provincie Utrecht*, uitgegeven door H. Suringar, Leeuwarden, 1868. De gemeentegrens, op deze afbeelding nogal vaag, is op het originele kaartje met de hand duidelijk ingekleurd. (collectie auteur)

Getekend door J. Kuyper.

1661 Bunders, 1000 Inwoners.

Uitgave van H. Suringar te Leeuwarden.

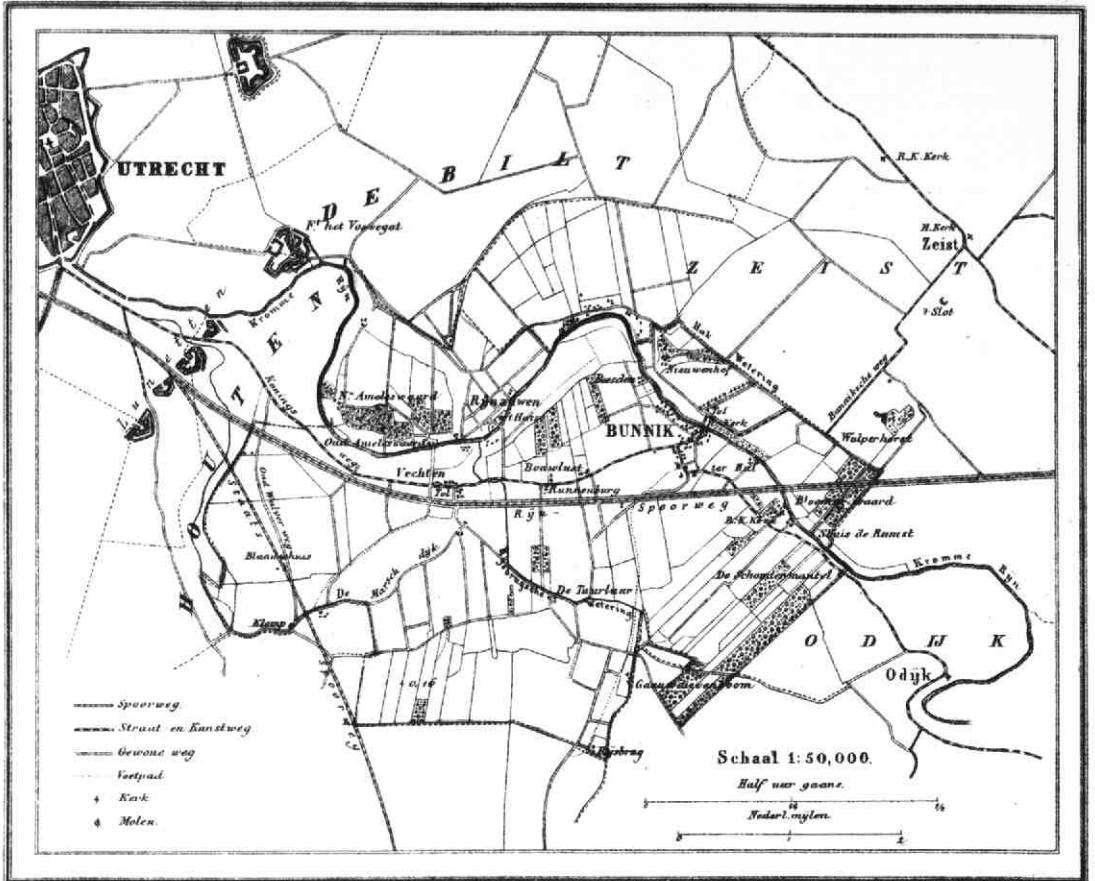
hoven deel uit van het bestuur. In 1863 volgde de oprichting van het waterschap Rijn en Dijk, waarin de genoemde waterschapjes opgingen alsmede de middeleeuwse waterschappen Vlowijkerwetering en Rijsbruggerwetering. Alleen Vechter- en Oudwulverbroek en Lee- en Rietsloot bleven zelfstandig voortbestaan. De zogenaamde 'Binnenlandse Polders' werden afgeschaft. Die van Odijk en Werkhoven werden geïncorporeerd in Rijn en Dijk, die van Bunnik in Vechter- en Oudwulverbroek. De band met de gemeenten werd losser.

Burgemeesters of andere gemeentelijke functionarissen maakten voortaan niet meer qualitate qua deel uit van de waterschapsbesturen. Ook de verhouding tussen de gemeenten en de kerken was veranderd. Het wegvallen van de bevoorrechte kerk ten gevolge van de revolutie van 1795 betekende de scheiding van kerk en staat. Dit principe bracht mee dat de kerkmeesters van de hervormde kerk niet langer door de plaatselijke overheid werden benoemd. Zij werden vervangen door kerkvoogden, die ondanks invloed van de schouten/burgemeesters op de eerste benoemingen, meer en meer een interne kerkelijke aangelegenheid werden. Dat waren ook de kerkgebouwen, zowel de hervormde als de katholieke, maar de torens van de hervormde kerken, die in de Bataafse tijd door de burgerlijke overheid waren onteigend, bleven vooralsnog in handen van de gemeenten. In 1820 werd de Odijkse toren afgebroken, in 1860 werd die van Werkhoven verkocht en omstreeks 1910 die van Bunnik, in beide gevallen aan de hervormde kerkvoogdij ter plaatse. De kerkhoven rond de hervormde kerken verloren hun exclusiviteit, want ook de katholieken mochten nu hun eigen begraafplaatsen inrichten. Het kerkhof bij de hervormde kerk van Bunnik werd in 1828 ingericht als algemene begraafplaats en werd in 1837 in huur gegeven aan de gemeente. Na afkoop van het huurcontract werd in 1888 begonnen met de aanleg van een nieuwe gemeentelijke begraafplaats aan de Provinciale weg. In Odijk bleef het kerkhof hervormd, maar gaf in 1871 de kerkvoogdij 16 m² grond daarvan voor de tijd van 99 jaar in erfpacht aan de gemeente, zodat ook daar een kleine algemene begraafplaats kon worden ingericht. In Werkhoven nam de gemeente het

kerkhof bij de hervormde kerk in 1830 over en verving die in 1869 door een nieuwe aan de Achterdijk, terwijl toen ook de hervormde kerkvoogdij weer een eigen begraafplaats opende aan de huidige Leemkolkweg. Twee begraafplaatsen voor het niet-katholieke deel van de Werkhovense bevolking bleek echter teveel en in 1880 vroeg het gemeentebestuur dan ook aan de kerkvoogdij een gedeelte van haar begraafplaats te bestemmen tot algemene begraafplaats.

De gemeentebesturen

Het dagelijks bestuur van burgemeesters en assessoren, sinds 1851 burgemeester en wethouders, ontwikkelde zich in de loop van de tijd tot het belangrijkste college in de gemeente, ook al wees de Gemeentewet van 1851 uitdrukkelijk de raad aan als hoofd der gemeente. Aanvankelijk woonden de burgemeesters niet in de gemeente en was hun burgemeesterschap slechts één van de ambten en betrekkingen die zij uitoefenden. Zo was Johannes Gerardus Geelkerken omstreeks 1845 burgemeester van Bunnik en van Rijnauwen, secretaris van Bunnik, gemeenteontvanger van Houten en van Oud-Wulven en zaakwaarnemer-rentmeester van particulieren. Hermanus de Vriendt was in diezelfde tijd burgemeester van Werkhoven en Odijk, secretaris van Werkhoven, Odijk en Langbroek en eveneens zaakwaarnemer-rentmeester van particulieren (onder andere van Beverweerd). Deze voorbeelden tonen aan dat de werkzaamheden verbonden aan het burgemeestersambt van een kleine plattelandsgemeente niet bijzonder omvangrijk waren. Het salaris was trouwens navenant. In 1849 werd C. W. E. C. Baron de Geer, die na de afzetting van De Vriendt in 1846 burgemeester van Odijk en Werkhoven was geworden, in gelijke functies benoemd in Bunnik en Rijnauwen en vanaf dat jaar bleef het ambt in de vier, later drie, gemeenten gecombineerd tot aan de samenvoeging in 1964. Ook de functie van secretaris, aanvankelijk eveneens in alle gemeenten uitgeoefend door De Geer, bleef gecombineerd, maar werd wel losgemaakt van het burgemeestersambt. Hetzelfde was het geval met de functie van gemeenteontvanger. Het gemeentelijke apparaat werd pas in de tweede

Kaart van de gemeente Bunnik, 1867; 1019 bunders en ca 1100 inwoners. Getekend door J. Kuyper en opgenomen in de *Gemeente Atlas van de provincie Utrecht*, uitgegeven door H. Suringar, Leeuwarden, 1868. De gemeentegrens, op deze afbeelding nogal vaag, is op het originele kaartje met de hand duidelijk ingekleurd. (collectie auteur)

helft van de 19de eeuw langzaam uitgebreid, zodanig dat de behoefte aan een echt gemeentehuis werd gevoeld. Wel beschikten de drie gemeenten over een 'raadkamer' in de dorps-herberg, waarin de gemeenteraadsvergaderingen werden gehouden en ook wel administratieve handelingen plaatsvonden, evenals bij de functionarissen thuis, maar een permanent kantoor ontbrak. Dat werd ingericht in een buitengebruik gestelde school aan de Brink in Bunnik. Het deed als zodanig dienst tot 1897, toen het werd afgebroken en de secretarie tijdelijk haar intrek nam in de hofstede De Raaphof, totdat het nieuwe gemeentehuis voltooid was. Dit werd gebouwd op de plaats van het

oude, volgens een ontwerp van architect E. G. Wentink door aannemer W. Beemer. Toen het in 1897 in gebruik werd genomen, was het veel te groot voor het gemeentelijke apparaat. Op de begane grond werd ook de brandweer gehuisvest en kwam een conciërgewoning. Het nieuwe gemeentehuis bevatte ook een raadzaal, voor de Bunnikse gemeenteraad wel te verstaan, want de Odijkse bleef in Odijk vergaderen en de Werkhovense in Werkhoven. Daar werd de oude traditie voortgezet van de raadkamer, voorheen schepenkamer, in de herberg, compleet met een kleine publieke tribune. De burgemeester en de secretaris, hoewel zetelend in het gemeentehuis in Bunnik,

Burgemeester W. J. van Beeck Calkoen (met ambtsketting) gefotografeerd voor het gemeentehuis in Bunnik bij zijn 25-jarig ambtsjubileum in 1926. Naast hem de wethouders Van de Vecht en Van Rijn, achter hem van links naar rechts de raadsleden Dorrestein, Scherpenzeel, Lokhorst, Willemse, Van de Grift en gemeentesecretaris Bus. (reproductiefoto in collectie Arie van der Gaag, Bunnik)

moesten voor de raadsvergaderingen in Odijk en Werkhoven naar die dorpen toe en de burgemeester hield er ook spreekuur. De gemeenteraden telden aanvankelijk elk vijf (Rijnauwen vier), later zeven leden. Tot 1851 werden zij benoemd door Gedeputeerde Staten van de provincie uit de gegoede boeren. Na dat jaar werden zij gekozen door de sociale elite van de mannelijke bevolking, hetgeen op de samenstelling nauwelijks van invloed was. In Bunnik waren in 1853 op een bevolking van 869 zielen slechts 44 mannen zo rijk dat zij mochten stemmen en slechts de helft maakte van die bevoegdheid gebruik. Geleidelijk werd het kiezerscorps uitgebreid tot in 1922 landelijk het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen werd ingevoerd. Tot die tijd en zelfs nog daarna was het raadslidmaatschap een privilege van de bezittende klasse, in Bunnik, Odijk en Werkhoven dus van de boerenelite. Temidden van deze elite liep slechts één scheidslijn, die van de godsdienst. Zij was

overheersend en bedekte eventuele politieke tegenstellingen, die overigens pas in de 20ste eeuw enigszins vermoed kunnen worden. Een meerderheid van de bevolking was katholiek, maar vóór 1851, toen de raadsleden nog benoemd werden door Gedeputeerde Staten, waren de hervormde raadsleden in de meerderheid of waren er evenveel hervormde als katholieke leden. Na 1851 veranderde dit wel en gaven de raden, die nu overal zeven leden telden, meer een weerspiegeling te zien van de numerieke verhoudingen op religieus gebied. In de 20ste eeuw vormden zich politieke kiesverenigingen op grond van de kerkelijke richting. Zo kon men stemmen op een katholieke lijst en op een protestantse. Het protestantse aandeel in de bevolking nam langzaam toe en dat weerspiegelt zich vooral in het aantal protestantse leden van de Bunnikse raad vlak voor de Tweede Wereldoorlog: vier tegen drie katholieke. Ter vergelijking: in Odijk waren drie leden protestants tegen vier katholiek en

De gemeentebesturen van Bunnik, Odijk en Werkhoven gefotografeerd in september 1937 voor het verenigingsgebouw De Grondslag in Bunnik. In het midden (met ambtsketting) burgemeester E.A.M.J. van de Weijer. De foto werd gemaakt ter gelegenheid van de afkondiging van het huwelijk van prinses Juliana met prins Bernard. (reproductiefoto in collectie Arie van der Gaag, Bunnik)

in Werkhoven twee tegen vijf katholiek. De Bunnikse wethouders waren toen beiden protestant, de Werkhovense beiden katholiek en in Odijk fungeerden als zodanig een katholiek en een protestant. De burgemeesters, die benoemd bleven, waren allen lid van de hervormde kerk, totdat in 1936 voor het eerst een katholiek aantrad. In Bunnik en Odijk deden na de Tweede Wereldoorlog de Partij van de Arbeid en in Bunnik de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie hun intrede in de raad. Bij de opheffing van de drie afzonderlijke gemeenten in 1964 was de politieke samenstelling van de raden als volgt: Bunnik elf leden, waarvan vijf KVP, twee Prot. Chr., twee VVD, twee PvdA; Odijk zeven leden, waarvan vier KVP, twee Prot. Chr., twee PvdA; Werkhoven zeven leden, waarvan vijf KVP en twee Prot. Chr. Na de samenvoeging in 1964 kwam er vanzelfsprekend één gemeenteraad, werden de raadkamers in Odijk en Werkhoven afge-stoten en werd het gemeentehuis in Bunnik met recht de zetel van bestuur en administra-

tie. Het meest opvallend sedertdien was de enorme uitbreiding van het gemeentelijk apparaat.

Prof. dr C. Dekker (Odijk) was mede-oprichter in 1966 van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', Rijksarchivaris in de provincie Utrecht in 1975-1991 en hoogleraar paleografie en archiefwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam in 1980-1996.

Noot van de redactie:

Voor de bronnen wordt verwezen naar de eerdere publicaties van de auteur over dit onderwerp, genoemd in de literatuurlijst.

Bunnik; van gerechtskamer tot gemeentehuis

Henk Reinders

Eén van de oudste belastingen in onze streek is het oudschildgeld¹. Dit is een belasting uit 1536 op onroerend goed die geheven werd bij eigenaren en gebruikers. Omdat de lijst in 1599, 1716, 1735, 1745, 1776 en 1796 is geactualiseerd, is het mogelijk om aansluitingen te maken naar de 18de-eeuwse verponding en het huidige kadaster. In deze lijst is een gerechtshuis echter niet traceerbaar. Het gerecht van Bunnik vervulde een zekere regio-functie voor een aantal mini-gerechten die in de buurt lagen van Bunnik en Vechten. De vergaderingen vonden altijd plaats in Bunnik. Van vergaderen in Vechten bestaat geen archiefvermelding. Het is echter niet uit te sluiten dat men voor losse gerechtshandelingen (huwelijk, testament) in de boerderij van één van de Vechter² schepenen bij elkaar kwam. Sommige gerechten waren gewoon te klein om te kunnen vergaderen. In Slagmaat³ en Ter Hul bijvoorbeeld woonde slechts één boer die wel in naam schout was, maar geen gerecht had bij gebrek aan burens of schepenen⁴. We mogen aannemen dat het gerecht Bunnik en Vechten na 1540⁴ in het centrum van het dorp vergaderde in de buurt van de kerk.

... DORP BUNNIK .

Gezicht op het 18de-eeuwse Bunnik, vanuit het oosten. Kopergravure, [naar J. de Beijer door H. Spilman, 1773]. Op de voorgrond de Kromme Rijn. Links op deze afbeelding de herberg-boerderij waarin de gerechtskamer zich bevond in de opkamer, rechts. (uit: *Kontakt, gemeente-orgaan voor de inwoners van Bunnik-Odijk-Werkhoven*, 1964-5 nr 17)

Boerderij-herberg Dorpsstraat 1

Zekerheid dat deze vergaderingen plaatsvonden in het huis, gelegen bij de brug over de Kromme Rijn, dat nu het adres Dorpsstraat 1 heeft, is er pas begin 17de eeuw toen Gijsbert Teunisse van der Wel eigenaar was⁵. Hij wordt verder genoemd als 'borger te Utrecht' waar hij wijnkoper was (1610) en getrouwd met Neeltje Jansdr Griffioen. Ook in 1645 (herbouw) en 1674 worden Utrechtse wijnkopers als eigenaar genoemd. Het was (en is) gebruikelijk dat wijnkopers en bierbrouwers herbergen opkochten en die dan verpachtten met verplichting om alleen van hen af te nemen. Een losse vermelding daarvan komt uit de rekeningen van de Hervormde Gemeente Bunnik. In 1648 leverde de bewoner van het gerechtshuis aan de kerk een half vat bier, verbruikt tijdens de verbouwing van kerk en pastorie.

Van de zomer van 1672 tot het vertrek van de Franse legers in 1674, toen ons land in oorlog was met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen, is er geen sprake van een gerecht geweest. Er werden geen schepenen benoemd, het gerecht vergaderde niet, de secretaris was absent, belastingen werden niet geïnd en waarschijnlijk verbleven er alleen Franse

Dorpsstraat 1, Bunnik, waar de dienst gemeentewerken en de raadzaal zijn gevestigd geweest in de periode 1980-1996. Ongeveer gezien vanaf hetzelfde punt waar ruim twee eeuwen tevoren de tekenaar-graveur J. de Beijer dit beeld vastlegde. Vergelijk de afbeelding hiernaast. (foto: Ank van Asperen Vervenne - van Zanten, Odijk, 1996)

soldaten in Bunnik. Toen de bevolking in 1674 de balans kwam opmaken, lag het dorp in puin, ook de boerderij aan de brug waarin de gerechtskamer was. Tot overmaat van ramp maakte in dat jaar ook nog een storm een einde aan de trots van het dorp, de lantaarn op de Romaanse toren van de oude dorpskerk. Blijkbaar was ook de gerechtskist met daarin het archief verwoest. In het gemeentearchief bevinden zich (vrijwel) geen archiefstukken van vóór 1672. Wel werden de boeken met afschriften van transporten en hypotheken vanaf 1596 gespaard. Mogelijk had de schout die boeken meegenomen naar Utrecht. Alleen (een deel van) de boeken met daarin afschriften van transporten en hypotheken is bewaard. Sinds de herbouw in 1674 - de muurankers in de voorgevel laten dat jaartal zien - is de opkamer van deze boerderij 200 jaar in gebruik geweest als gerechtskamer (later raadkamer). In 1692 is er een losse vermelding dat de gerechtskamer toen was bij Peter van Bemmel, die een boerderij-herberg bewoonde aan de Schoudermantel, ongeveer op de plek waar nu meubelzaak Het Kabinet is. Op de grote provinciekaart van Bernard de Roij uit 1696 draagt de herberg de naam 't Wapen van Bemmel. Van Bemmel was zelf schepen. Misschien wilde het gerecht hem ter wille zijn en ging men (tijdelijk) bij hem vergaderen. De gerechtskamer was nauwelijks 10 m² groot. Vroeger vergaderden hier zeven schepenen, een schout en secretaris. Tegenwoordig is de kamer volgens de Arbo-wet te klein voor één stafmedewerker. In die kamer stonden in de 17de en 18de eeuw een tafel en wat stoelen en een grote kist. In die kist lag het gemeentearchief en wat kasgeld. Er zijn een aantal vermeldingen waarin duidelijk wordt dat de boerderij-herberg en het gerechtshuis met elkaar geïdentificeerd worden: '... kastelein, wonende in het gerechtshuis te Bunnik', feitelijk een omdraaiing want de kastelein was pachter, later eigenaar en het gerecht was er te gast.

Naar een eigen secretarie

Toen in 1823 de school op de Brink - nu staat op deze plaats Het Oude Raadhuis - aan vervanging toe was, kwam niemand nog op het idee er een gemeentesecretarie aan vast te

bouwen⁶. In de loop van de 19de eeuw namen de taken van de gemeente Bunnik langzaam toe. Er ontstond behoefte om in plaats van een opkamer in een herberg een echte secretarie te hebben. Die mogelijkheid deed zich voor in 1872 toen het schoolgebouw ter discussie kwam te staan⁷.

De schoolopziener had Bunnik bezocht en velde een werkelijk vernietigend oordeel. De meester was de 80-jarige Dirk van Merkensteyn. Hij was doof en begon wat blind te worden en bovendien was hij kinds. Alleen het zingen, dat ging nog prima. Uit volle borst zong hij de kinderen de psalmen voor, tot groot ongenoegen van katholieke ouders. De gemeente wilde de meester met pensioen sturen. Dat kostte de gemeentekas niets, want men hield het pensioen in op het salaris van de opvolger. Maar er was in die tijd geen pensioengerechtigde (= verplichte) leeftijd. Voor pensioen was wederzijdse toestemming nodig. De burgemeester ging eens met de meester praten, maar die liet zich niet overtuigen. Hij vond dat hij het nog prima deed. In die mening kwam hij steeds meer alleen te staan, maar ontslaan ging de gemeente te ver na 61 jaar trouwe dienst. Ook het gebouw deugde niet. Volgens de opziener was het schoollokaal geschikt voor maximaal 82 kinderen, maar hij had er 130 geteld! Als de opzichter dat nodig vond wilde de burgemeester er wel weer een paar meter aanplakken. Maar de opziener zag daar niets in en dreigde de school te sluiten. Dus nam de gemeenteraad de beslissing een nieuwe school te bouwen, inclusief meestershuis, gemeentehuis met secretarie, brandspuithuis en een woning voor een beambte van de gemeente. Daarop gaf de schoolopziener uitstel voor het gebouw, maar hij zegde de gemeente een officieel onderzoek aan naar de kwaliteit van de meester. De burgemeester moest de grijsaard toen gaan vertellen dat hij na 61 jaar echt met pensioen moest gaan of zou worden ontslagen met als voorland... het armhuis. Op 12 maart 1873 kon de burgemeester de raad laten weten dat de meester onder die dreiging met pensioen wilde als hij het schooljaar tot 1 oktober nog af mocht maken en daarna in de school zou mogen blijven wonen. Daar ging de raad mee accoord. Men wilde graag alle gemeentelijke functies

bij elkaar. De ruimte op de bestaande plek was daarvoor echter te klein. Er werd een jaar gezocht. Tenslotte moest men tot de conclusie komen dat er in de kom van het dorp nergens ruimte te koop was. Daarop ging burgemeester Jhr F. H. de Pesters naar zijn vader, Jhr mr J. E. de Pesters van Cattenbroek en kocht van hem een perceel land buiten de bebouwde kom⁸. De oude Pesters vroeg er 800 gulden voor. Dat was het gemeentebestuur eigenlijk een beetje te bar. Men ging eens in de buurt kijken hoeveel ruimte er nu nodig zou zijn. De goedkoopste oplossing leek om een kleiner stuk grond te nemen, daar alleen een school met meestershuis op te bouwen en de oude school op de Brink te verbouwen tot gemeentehuis. Pesters werd met die boodschap naar zijn vader gestuurd en kwam terug met 480 gulden voor 1500 m². Zo moest het dan maar. De grond werd gekocht en men vroeg aan de Provincie toestemming om 14000 gulden te lenen. Toen de Provincie dat toestond, kon architect Kubes het bestek gaan schrijven. Bij inschrijving bleek men zich toch wel rijk te hebben gerekend. De laagste inschrijver was Jacobus Vos, metselaar en aannemer uit Utrecht voor f 15.778. Daar kwam nog eens f 2.849 bij voor de verbouwing van de oude school tot secretarie volgens het plan dat timmerman A.W. Wildberg daar voor maakte en dat werd uitgevoerd door aannemer G. J. van Nie. Op 1 oktober 1877 werd de nieuwe school (later bekend als verenigingsgebouw De Grondslag, afgebroken in 1965) geopend. De verbouwing van de oude school duurde nog een half jaar. Voor meester Van Merkensteyn was de verbouwing te zwaar. Hij overleed op kerstavond 1877 te midden van het bouwgeweld. Dirk Middelman meldde zich als nieuwe huurder. Hij wilde 75 gulden per jaar voor het huis betalen, maar dat vond de gemeente te weinig. Honderd gulden moest het huis doen en als hij per se voor 75 wilde wonen, kon hij 25 gulden per jaar krijgen voor schoonhouden. Men werd het niet eens en de gemeente besloot de woning bij inschrijving te verhuren. Middelman verkondigde op hoge toon dat hij niet hoger zou gaan dan 85. Gemeentesecretaris Kwint knoopte dat goed in zijn oren en toen de bus werd geopend zaten er twee biljetten in. Eén van Middelman voor

85 gulden en één van Kwint voor 87 gulden. Kort daarna verhuisde Kwint naar de woning. Hij was dat jaar 25 jaar gemeentesecretaris en kreeg van de drie gemeenten samen een pendule voor zijn schoorsteen. Op de pendule staan de jaartallen 1853-1878 met zijn naam. (Weet iemand of deze pendule nog bestaat?). Op 17 juni 1878 kon de eerste raadsvergadering in de secretarie gehouden worden⁹, waarmee tevens een eind kwam aan het gebruik van de opkamer in de boerderij. Dat was net op tijd. Drie jaar later zou de Drankwet het vergaderen van een gemeenteraad in de kroeg verbieden. Burgemeester de Pesters hield een feestrede in de raad waarin hij de hoop uitsprak dat de genomen besluiten mochten dienen tot het behartigen van de belangen van de gemeente, een zinsnede die tot 1994 in het ambtsgebed opgenomen is geweest. Sinds 1994 kent Bunnik geen ambtsgebed meer.

De tot gemeentehuis verbouwde vroegere school. Anonieme aquarel, waarschijnlijk van de hand van K. Haman. 1895. Dit gemeentehuis deed dienst van 1878-1897. Op deze plaats staat thans Het Oude Raadhuis, Dorpsstraat 2. (origineel in bezit van de gemeente Bunnik, foto in collectie Arie van der Gaag, Bunnik)

De secretarie functioneerde voor drie gemeenten: Bunnik, Odijk en Werkhoven. Odijk en Werkhoven betaalden mee aan de kosten van de Bunnikse secretarie in verhouding tot hun grootte: Werkhoven 30 gulden en Odijk 12. De gezamenlijke secretarie is sindsdien altijd gebleven. Tegenwoordig noemen we dat een back-office gemeente. Dit model is als mogelijke oplossing voor versterking van bestuurskracht van gemeenten in Utrecht genoemd

door professor Vrakking¹⁰. Het is niet overgenomen omdat de gedachten van de Provincie een andere kant opgaan¹¹.

Nieuwe secretarie ('Het Oude Raadhuis')

Al gauw bleek dat de secretarie niet voldeed. 'De vertrekken waren vochtig, de archiefstukken beschimmelden, de zoldering week van een, de kasten in secretarie en raadzaal vermochten niet meer het daarin geborgen materieel tegen stof te vrijwaren'¹². In een aantal archiefstukken is de schade nog steeds zichtbaar.

De bouwkundige E. G. Wentink, die om advies werd gevraagd, schatte dat het 2200 gulden zou kosten om het oude gebouw bouwkundig weer in orde te krijgen. Maar de indeling was niet meer optimaal. De raad wilde niet langer aan de achterkant zitten, met uitzicht op de mestvaalt van de dominee. Huurder Wildbergh moest maar naar achteren. Voor een huurder zag men een mestvaalt niet als bezwaar. Wentink raadde deze wijziging af. De woning van Wildbergh zou gaan bestaan uit een paar versnipperd liggende kamers.

Wethouder Peek verwachtte dat men het later zou 'bejammeren' als men om een paar honderd gulden te besparen niet die verbeteringen zou aanbrengen die eigenlijk nodig waren. De discussie over verbouw of nieuwbouw uit 1896 vertoont een opvallende gelijkenis met die van 1993. Een deel van de raad heeft voorkeur voor de verbouw omdat dit goedkoper is, de rest van de raad denkt dat het geknoei wordt en dat het op lange termijn geen oplossing zal blijken. Verschil is dat in 1993 de burgemeester de grote trekker van het project was en in 1896 wethouder Peek. Burgemeester Van Hardenbroek zat de vergaderingen voor en deed wat men hem verzocht, maar bemoeide zich nauwelijks met de dagelijkse politiek. Hij las ook de B&W- en raadsstukken niet om te voorkomen dat hij tijdens de vergaderingen niet neutraal zou zijn. Volgens zijn dochter las hij 's morgens de bijbel en 's middags het *Handelsblad*. Verder las hij niets¹³.

Wentink kreeg de opdracht om uit te rekenen wat nieuwbouw zou gaan kosten. Wethouder Peek moest nog hard vechten voor nieuwbouw. Als argument voerde hij aan dat binnenkort ook het dak zou gaan lekken. Dat had hij

gehoord van enkele timmerlieden die hij het dak opgestuurd had. Volgens Wentink was dat onzin, maar hij koos toch de kant van Peek: 'Wanneer men tot het bouwen van een nieuw gemeentehuis overging, kon men bouwen zoo men wilde'. Na lange discussie kreeg Peek de raad unaniem mee¹⁴. Drie maanden later keurde de raad het bestek van Wentink goed. De zeer rijke burgemeester Van Hardenbroek was bereid om de gemeente het geld voor de bouw te lenen tegen 3½ % rente. In februari 1897 werd de oude school afgebroken. Over het gebouw van Wentink handelt het artikel van Peter de Wit hierna.

De in 1878 gebouwde boerderij De Raaphof, Schoudermantel 52. In 1897 werden hier enige maanden twee kamers gehuurd door de gemeente en gebruikt als secretarie tijdens het in aanbouw zijnde nieuwe gemeentehuis. (foto: Ank van Asperen Vervenne - van Zanten, Odijk, 1996)

Om de secretarieën van de drie gemeenten tijdens de verbouwing door te kunnen laten draaien huurde de gemeente in 1897 de twee kamers aan weerszijden van de hoofdingang van boerderij De Raaphof aan de Schoudermantel. Die boerderij, eigendom van wethouder Schröder, was verhuurd aan de landbouwer De With uit Leersum, maar die was bereid om wat in te schikken. Men oordeelde de huurprijs van 5 gulden per week die de wethouder vroeg billijk, terwijl Wildbergh voor de woning in het oude gemeentehuis slechts f 1,40 per week betaalde.

Men probeerde al tijdens de bouw een huisbewaarder te vinden. Aanvankelijk werd vrij wonen aangeboden in ruil voor het schoonhouden van het hele gemeentehuis. Men had de veldwachter op het oog, maar die vond het

niet interessant. Na een advertentie in een aantal bladen constateerde de gemeenteraad tijdens de eerste vergadering in het nieuwe gemeentehuis dat men wel reacties had, maar dat er nog geen huurcontract was. De burgemeester mocht toen f 1,- tot f 1,50 per week gaan bieden aan gegadigden. Men wilde het liefst C. J. Croese met vrouw uit Utrecht, maar die vroeg behalve een gulden per week ook vrij licht en vuur (olie en hout). Men werd het halverwege eens. Van 1 oktober tot 1 april kreeg hij vrij vuur en licht, tijdens de zomermaanden moest hij het zelf betalen. Croese werd overigens al snel door anderen opgevolgd.

Het gemeentehuis in Bunnik dat dienst deed van 1897-1982. Links het zogenaamde aquarium en het catechesatielokaal van de N-H Kerk. Prentbriefkaart van omstreeks 1960 (exemplaar eigendom van de auteur).

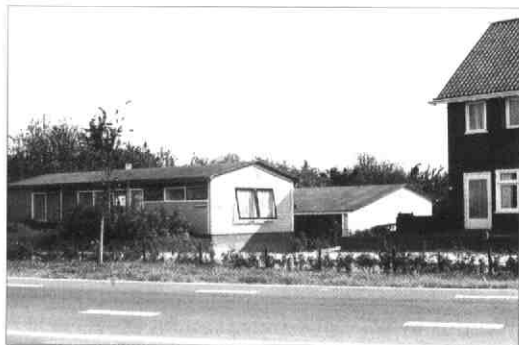
'Zoo is dan eindelijk de blijde dag aangebroken' begon burgemeester Baron van Hardenbroek zijn toespraak tot de gemeenteraad bij de ingebruikname op 2 oktober 1897. Na een litanie waarin alle gebreken van het oude gebouw werden opgesomd kwam hij bij architect Wentink. Die werd genoemd om het mooie gebouw dat 'Bunnik ... tot sieraad strekt en waarover slechts één roep is wat stijl en goede smaak betreft'.

Ruimtegebrek

Enige tientallen jaren voldeed dit gemeentehuis prima. Maar begin jaren zestig lukte het niet meer om alle diensten in het gebouw onder te brengen. Men verwachtte in Bunnik dat er een vierde kern zou komen ten westen van Odijk. Daar zouden dan alle gemeentelijke diensten kunnen worden geconcentreerd.

In de tussentijd kon volstaan worden met tijdelijke oplossingen. Samen met Houten was een dienst gemeentewerken opgezet, maar in 1964 werden die diensten uit elkaar gehaald. De Bunnikse dienst gemeentewerken werd toen gehuisvest in houten gebouwen aan de Provincialeweg 69, naast kwekerij Majaco (dit noodgebouw deed dienst tot 1980). In 1962 werd er voor de politie een stuk aan het gemeentehuis aangebouwd, dit was gebouwd van hout en glas en had onder de gebruikers de bijnaam 'aquarium'.

De gemeente Bunnik wilde graag achter het gemeentehuis een grote secretarie bouwen. Daar stond echter de pastorie van de hervormde gemeente. Die dateerde uit 1842¹⁵ en was steeds weer aangepast aan de wensen van iedere nieuwe dominee. Het was in de loop van de jaren een allegaartje geworden. Midden jaren zestig wilde de hervormde gemeente daarom graag de pastorie herbouwen. Burgemeester Meltzer trad in overleg met de kerkvoogdij om te kijken of er niet een ruil in zou zitten. De gemeente wilde graag de grond van de oude pastorie. De kerk zou dan mogen herbouwen in een boomgaard aan de andere kant van de kerk. Daar was voldoende ruimte voor een pastorie en kosterswoning. De kerkvoogdij had wel oren naar dit plan, maar enkele leden van de kerkeraad blokkeerden het plan. De boomgaard was de oude varkensboomgaard. Je kon toch geen dominee tussen de varkens laten wonen? Het ging mooi niet door. De hervormde gemeente bouwde in 1968 een nieuwe pastorie op de plek van de oude.

Het noodgebouw van de dienst gemeentewerken van Bunnik, Provincialeweg 69. Gedurende de periode 1964-1980 was gemeentewerken in deze barakken gehuisvest. (foto: Arie van der Gaag, Bunnik, 1980)

Dorpsstraat 1, Bunnik. In deze vroegere boerderij-herberg bevond zich meer dan twee eeuwen lang de gerechtskamer (later raadkamer) van Bunnik. In 1980 werd het pand gerestaureerd, daarna deed het, tot augustus 1996, dienst als kantoor gemeentewerken en raadzaal. (foto: Arie van der Gaag, Bunnik, 1989)

Raadzaal/trouwzaal van de gemeente Bunnik op de zolder van Dorpsstraat 1, in gebruik als zodanig van 1980-1996. (foto: Arie van der Gaag, Bunnik, ca 1985)

Dislokaties

De gemeente Bunnik had toen weinig keus. In 1969 werd besloten om dan zelf maar in de varkensboomgaard te gaan bouwen. Architect Pål Stipkovits uit Rijswijk (Z-H) kreeg de opdracht¹⁶. Op 2 maart 1970 begon het grondwerk en op 10 oktober 1970 kon burgemeester Meltzer de eerste steen leggen. Het zou nog ruim een half jaar duren voor het gemeentekantoor (Langstraat 2) in gebruik kon worden genomen. Het bestond uit één lange gang met aan weerszijden de kamers van ambtenaren.

De ingang lag iets uit het midden. De burgemeesterskamer kwam op de mooiste plek, aan de Kromme Rijn. De kamer van de secretaris lag daar naast evenals de kamer van de wethouders. Het was een semi-permanent gebouw met een levensduur van 20-25 jaar. De zolders waren bestemd voor lichte opslag. In 1977 werd er een fietsenstalling naast gebouwd. De taken van de gemeente groeiden stormachtig. Toen de hervormde gemeente begin jaren zeventig besloot om De Witte Huisjes te restaureren en te verbouwen tot kerkelijk centrum, ontstond de mogelijkheid voor een grootscheepse stoelendans. De hervormde gemeente verkocht het Hervormd Centrum aan de Stationsweg aan de politie. Daardoor kon de gemeente het aquarium overnemen van de politie en ook het catechisatielokaal inrichten als opslag (van archief). Het aantal taken dat de gemeente moest uitvoeren bleef echter toenemen. Vanwege de groei van de gemeente lukte het niet meer om de raadsvergaderingen in het gemeentehuis te houden. De vijftien raadsleden konden niet samen met de burgemeester, de secretaris, ambtenaren en publieke tribune in de ruimte die gebouwd was voor een raad van vijf in een

tijd toen nog niemand het in zijn hoofd haalde om naar de raad te gaan luisteren. Daarom werden de raadsvergaderingen verplaatst naar de foyer van de Churchillhal.

De gemeente liet het oog vallen op de boerderij Dorpsstraat 1, waar vroeger de raadkamer was gevestigd. Het gebouw was al lang geen herberg meer. In de 19de eeuw was de herbergier steeds ook agrariër geweest. In 1911 was het met een halve verdieping opgetrokken en verviel de herbergfunctie. Het was een kapitale boerderij, maar hij was hard aan restauratie toe. De verkoopprijs was 503.000 gulden. De gemeente had de restauratie berekend op 625.000 gulden, waarop ruim twee ton subsidie van Monumentenzorg kwam. Voor de verbouwing kwam er nog bijna drie ton bij. In het raadsvoorstel van januari 1977 werden deze bedragen 'indicatief' gesteld, niet hard. Burgemeester Steegmans roemde het 'unieke gebouw uit 1674'. Hij constateerde dat de vierde kern van de baan was en dat het tijd werd om alle diensten nu te concentreren¹⁷. De raadsleden bleken nogal wat moeite met dit voorstel te hebben, vooral met de 'zachtheid' van de cijfers, maar de raad ging toch unaniem accoord, waarna de boerderij in 1979-80 werd gerestaureerd door architect Meulenbelt uit Utrecht en aannemer Van Hoogevest te Amersfoort. Van 1980-1996 zat hier de dienst gemeentewerken. Voor 1,2 miljoen gulden is het inderdaad niet gelukt. Later is aan de raad nog een keer 250.000 gulden extra gevraagd plus 68.000 gulden om het bakhuisje te restaureren. De totale kosten van de boerderij zijn daarmee 1,7 miljoen gulden, waarvan 1,5 miljoen gulden op de Bunnikse gemeentebegroting drukten. In 1980 kon de boerderij in gebruik worden genomen. De raadsvergaderingen werden naar de zolder van de boerderij verplaatst, waar de temperatuur flink kon oplopen, niet alleen door debatten, maar vooral ook omdat de zon er op scheen en de ruimte slecht te ventileren bleek.

Het bleek weer een tijdelijke oplossing. Het aantal personeelsleden bleef groeien en al die ambtenaren hadden een werkplek nodig. Begin jaren tachtig werd de beslissing genomen om een vleugel aan het semi-permanente gebouw (Langstraat 2) te zetten. In deze jaren hield de Provincie nog preventief toezicht op

de gemeentefinanciën van Bunnik. De provincie wilde alleen toestemming geven als het oude gemeentehuis van Wentink zou worden verkocht. Het verkeerde in slechte staat door achterstallig onderhoud.

In Bunnik werd deze verkoop-eis algemeen als onbegrijpelijk gezien, maar men moest wel. In februari 1982 werd besloten tot verkoop. Uit de gegadigden koos men Verécos BV, een in Bunnik gevestigde makelaardij. Op 13 april 1982 ging de raad accoord met 300.000 gulden. Daarmee kwam de woning Provincialeweg 31, waar Verécos eerst gevestigd was, weer voor bewoning beschikbaar. Het aquarium en het catechisatielokaal¹⁸ werden afgebroken.

Het ontwerp voor de vleugel is van architectenbureau Dingemans De Vries en Partners. De projectarchitect was H. Würdemann. Aannemingsmaatschappij G.T.B. uit Utrecht begon op 5 april 1983 met de bouw. Twee maanden later legde burgemeester Steegmans de eerste steen en op 2 maart 1984 kon het gebouw in gebruik worden genomen. Twee maanden later was ook de interne verbouwing van het oude gedeelte gereed. De receptie en de afdeling Bevolking werden toen helemaal verbouwd. Het gemeentekantoor werd daarna gemeentehuis genoemd.

Alles onder één dak

Maar het bleef behelpen. De hele dag liepen er ambtenaren heen en weer. Eigenlijk zou de beste oplossing nieuwbouw zijn, maar de vraag of men dan de gebouwen in Bunnik moest verlaten, verdeelde de politiek. De stoot daartoe werd gegeven door burgemeester Houtsma van Wijk bij Duurstede, die Bunnik waarnam toen burgemeester Rebel, de opvolger van Steegmans, naar Stadskanaal was vertrokken. Zijn opvolger, de huidige burgemeester Janssen zette het streven naar volledige nieuwbouw voort. Er werden vier lokaties onderzocht:

1. aanbouw op de huidige plek;
2. het terrein van de Anne Frankschool;
3. de hoek Provincialeweg-Runnenburg;
4. de Schoudermantel te Odijk.

Aanbouw op de huidige plek is lang de bedoeling geweest. Hiertoe heeft de gemeente de aangrenzende panden in de Langstraat in de

loop van de jaren gekocht. Dit had de voorkeur van de VVD omdat men - in tegenstelling tot wat het ingenieursbureau had berekend - dacht dat dit de goedkoopste plek zou zijn. De discussie over de financiën leidde tot een harde botsing en bijna tot een scheuring in het college. De VVD heeft nooit hard kunnen maken dat aanbouw aan de bestaande plek goedkoper was. Bovendien wilde de VVD om historische en gevoelsmatige redenen niet uit de grootste kern van de gemeente Bunnik weg. Dat laatste argument had de steun van de beide raadsleden van het CDA die in de kern Bunnik wonen, maar samen was dat geen meerderheid.

De tweede plek was het Anne Frank-terrein. Hier staat sinds 1962 de openbare school. Opnieuw zou dan een school moeten wijken voor een gemeentehuis. Maar de school was nog lang niet afgeschreven en ondanks de inzet van wethouder Van der Heij (PvdA/D66) kwam er geen sluitend financieel plaatje op tafel. VVD en CDA spraken om financiële redenen hun veto over de verplaatsing uit. De derde plek was de hoek Provincialeweg-Runnenburg. Hij ligt ideaal ten opzichte van het openbaar vervoer: bus en trein stoppen er voor de deur. Zowel financieel als qua ruimte bleek de plek het te halen, maar bij de onderhandelingen over de aankoop met de eigenaar, een aannemersbedrijf, kon men het niet over de prijs eens worden.

Bleef over de Schoudermantel te Odijk. Deze plek was eigendom van de gemeente. De grond had geen waarde omdat die nergens voor gebruikt mocht worden. Werd het gemeentehuis naar Odijk verplaatst, dan kon de plek in de Langstraat verkocht worden. De Schoudermantel was dus financieel de meest interessante lokatie voor het gemeentehuis. De beslissing om nieuw te bouwen werd genomen in 1994. Na een voorselectie kreeg de gemeenteraad de keuze uit drie architecten: professor Quist, die van de opdracht afzag omdat hij inschatte dat het gemeentehuis niet de geplande 6,3 miljoen gulden zou gaan kosten maar zeker 8; architectenburo Gelderblom en B & D architecten. De raad koos met de grootst mogelijke meerderheid voor die laatste.

Het nieuwe gemeentehuis

Architect Johan Meijer van B & D architecten heeft van voorjaar 1994 tot voorjaar 1995 aan het ontwerp gewerkt. Het is in het voorjaar van 1995 aan de bevolking getoond. Uit de inspraak kwam een aantal wijzigingen, met name wat het dak betreft. Architect Meijer heeft bij zijn ontwerp aangesloten bij de buitenhuizen die in de gemeente Bunnik te vinden zijn. Dat betekent: een groot, min of meer symmetrisch front met goede verhoudingen tussen de verdiepingen. De deur in het midden en een monumentaal uiterlijk. Het gemeentehuis is compact van vorm. Het is in een U-vorm gebouwd rond een centrale hal waar ontvangsten, tentoonstellingen en recepties mogelijk zijn. Het licht komt binnen via een enorme glaswand aan de noordzijde. Daar is ook de raadzaal gesitueerd met een groendak (vetplantjes). Aan de oostzijde komt het Bunnikse politiebureau. Mevrouw Pam Rusman van de plantsoendienst ontwierp er een tuinplan omheen. De voorkant is gebaseerd op de formele, Franse tuin. Daarin krijgen het gazon, een boomgaardje en een blok met sierplanten een plaats. De achterkant lijkt meer op een Engelse landschapstuin. Vanuit de raadzaal is er een lager gelegen gedeelte dat uitloopt in een grote vijver. Aan beide zijden van dit lagere gedeelte komen hogere 'oeverwallen'. Daarmee wordt het Kromme-Rijnlandschap gesymboliseerd. Vóór het gemeentehuis komt een kunstwerk te staan, gemaakt door de Rotterdamse kunstenaar Hans Leutscher. Het bestaat uit een aantal rood-stenen zuilen waar teksten uit de geschiedenis van Bunnik op komen te staan. Op 15 november 1996 zal het nieuwe gemeentehuis officieel worden geopend.

Wat er met de leeggekomen gebouwen gaat gebeuren? De 'boerderij', Dorpsstraat 1, is in 1995 verkocht aan de heer Victor Couwenbergh uit Utrecht die hier een antiekhandel wil beginnen. Eind 1996 is afbraak gepland van het gemeentekantoor uit 1971 plus de aanbouw uit 1983 (Langstraat 2), de voormalige tapijthall (Langstraat 4), het woonhuis met twee wethouderskamers en de leeskamer van de raadsleden (Langstraat 6), de muziekschool (Langstraat 8) en de voormalige machinefa-

Achterkant van het gemeentehuis, dat binnenkort zal worden afgebroken ten behoeve van appartementennieuwbouw. Op de voorgrond de Kromme Rijn. (dia: Marijke Donkersloot - de Vrij, januari 1996)

briek Van Raak (Langstraat 10). Begin 1997 zal de aanwezige vervuiling onder de voormalige machinefabriek worden schoongemaakt. Voor de ruimte die dan vrijkomt, heeft architect Nanninga van Van den Berg architecten een appartementengebouw voor 31 senioren-

woningen annex een medisch centrum ontworpen.

Mr drs H. Reinders (Bunnik) studeerde geschiedenis en rechten in Utrecht. Zijn specialisatie betreft Bunnik in de 17de-19de eeuw. Hij was raadslid van Bunnik in de periode 1990-1994. Hij werkt als schrijver en uitgever en publiceert veel in het 'Bunniks Nieuws' waar hij een eigen historische rubriek heeft onder de titel: 'Tussen Rein en Lek'.

Het gemeentehuis aan de Langstraat dat onlangs werd verlaten en binnenkort zal worden afgebroken. Het rechter gedeelte werd in gebruik genomen als gemeentekantoor in 1971, de linker aanbouw is van 1983. (foto: Ank van Asperen Vervenne - van Zanten, Odijk, 1996)

Noten

1. Gemeentearchief Bunnik (GAB) 28.
2. Er waren in de middeleeuwen twee slagmaten: Slagmaat St. Laurens, dat later De Knapschinkel is gaan heten en Slagmaat St. Jan, het huidige Slagmaat. Zie hiervoor het artikel van Dekker.
3. Van Ginkel-Meester (1989), 190, noemt dit gebouw ook als het voormalige rechthuis van Slagmaat onder verwijzing naar het artikel van W. Grapendaal (1971). Dit artikel is echter dringend aan revisie toe. Grapendaal stelt dat de schout met de kanunniken van St. Jan als schepenen vergaderden in het 'regthuys'. De auteur beseft blijkbaar niet dat een schepenen een ingezetene van het gerecht moest zijn en dat er bij één boerderij dus nooit schepenen kunnen zijn geweest. Hij geeft zelfs een reconstructietekening van het 'regthuys' uit 1700 compleet met maten. Zo'n fraai groot rechthuis had zelfs het grootste gerecht in de omgeving niet! Slagmaat viel onder de zogenaamde vrijhuizen. In 1729 komen schout en schepenen van de vrijhuizen in Bunnik vergaderen omdat er in de vrijhuizen geen gerechtshuis was (GAB 1, 500).
4. Landsheerlijk octrooi van 22 november 1540. Hierbij werd in Bunnik het burennrecht vervangen door schepenenrecht. Zie De Monté Verloren (1948), 101.
5. GAB 182.
6. GAB 102 (1823).
7. Het gebeuren in 1872-1878 is gereconstrueerd aan de hand van de gemeenteraadsverslagen van de gemeente Bunnik uit die jaren. GAB 104v.
8. Kadastraal gemeente Bunnik sectie A nr 199.
9. GAB 104.
10. W.J. Vrakking, *Themanotie Provincie Utrecht Bestuurlijke Vernieuwing*, Utrecht, 1996, 31 en 32.
11. Gedeputeerde Staten van Utrecht, *Betrokken en Krachtig bestuur*, Utrecht, 1996.
12. Burgemeester van Hardenbroek op 2 oktober 1897 bij de feestrede voor de opening van het nieuwe gemeentehuis, GAB 106.
13. Interview van H. Reinders met mevrouw Wendela Elvira Hooft Graafland-Baronesse van Hardenbroek (1895-1986) jongste dochter van de baron kort voor haar overlijden.
14. GAB 106, raadsverslag 20 mei 1896.
15. Reinders (1988) 46.
16. Met dank aan de heer H.J. Vastenburg, gepensioneerd ambtenaar van de gemeente Bunnik, voor het leveren van de data vanaf 1969.
17. GAB, ongenummerd: gebonden verslagen van de gemeenteraadsvergaderingen, 27-1-1977.
18. In 1900 had de hervormde gemeente op enige meters naast het gemeentehuis een catechisatielokaal laten bouwen. Dit was bouwkundig slecht en niet meer nodig toen de Witte Huisjes waren opgeknapt.

Het in aanbouw zijnde gemeentehuis van Bunnik in Odijk naar het ontwerp van architect Johan Meijer.
(foto: Ank van Asperen Vervenne-van Zanten (Odijk), mei 1996)

Het Bunnikse gemeentehuis van architect E. G. Wentink (1897)

Peter de Wit

De historie van het pand dat thans bekend is als 'Het Oude Raadhuis', Dorpsstraat 2, te Bunnik gaat, evenals het merendeel der raadhuisen in de ons omringende gemeenten, feitelijk terug tot de nieuwe Grondwet uit 1848 en de kort daarop volgende Gemeentewet uit 1851. De reeds in de Bataafs-Franse Tijd (1795-1813) ingezette scheiding van wetgeving, bestuur en rechtspraak werd in de nieuwe Grondwet en de Gemeentewet nader uitgewerkt. De ingezetenen in een gemeente kregen hierdoor directe invloed op de samenstelling van het gemeentebestuur. De burgemeester was niet langer meer het hoofd van de gemeente maar van de, door de inwoners democratisch gekozen, gemeenteraad. Daarnaast werden de bestaande en nieuwe taken van het gemeentebestuur in de wet verankerd, hetgeen op termijn invloed had op de persoonlijke samenstelling en de behuizing van het gemeentebestuur. Er ontstond de behoefte aan gemeentehuizen, die in hun vormgeving naast doelmatigheid tevens het elan dienden uit te stralen van het gemeentebestuur nieuwe stijl. Naast een vergaderruimte (raadzaal) diende een gemeentehuis ook te voorzien in een secretarie (burgerlijke stand, huwelijkszaken), financiën (gemeente-ontvanger), handhaving van de openbare orde (standplaats van de veldwachter en arrestantencellen) en een bergplaats voor de brandspuit. Vaak werd ook nog de gemeenteschool en/of het post- en telegraafkantoor ondergebracht in het gemeentehuis, alsmede een dienstwoning (een concierge-woning).

De afkondiging van de Drankwet in 1881, waarbij werd bepaald dat er geen vergunning meer verleend werd voor het schenken van alcoholische drank in lokaliteiten die in gebruik waren voor openbare activiteiten, versnelde de reeds ingezette tendens tot het oprichten van gemeentehuizen nieuwe stijl. In Bunnik heeft deze drankwet geen invloed gehad op de bouw van een nieuw gemeente-

huis. Tot 1877 vergaderde het gemeentebestuur in de boerderij-herberg Dorpsstraat 1 (zie het artikel van Henk Reinders). De gemeenteschool, gesitueerd op de hoek van de Dorpsstraat en de Langstraat, werd in dat jaar verbouwd en op 17 juni 1878 officieel in gebruik genomen als gemeentehuis, gecombineerd met politiepост en brandspuitberging. In 1895 werd het plan opgevat voor de bouw van een nieuw gemeentehuis en aan architect E. G. Wentink opdracht gegeven voor het vormgeven van deze plannen.

Architect Wentink

De architect, afkomstig uit Schalkwijk, had in de regio reeds enige naamsbekendheid gekregen met ontwerpen voor onder andere Het Veerhuis (1873) aan de Lekdijk-Oost te Wijk bij Duurstede en de Michaelsschool (1886) aan de Waalseweg te Tull en 't-Waal. Ook de villa Bel Respiro (1902) aan de Herenweg 33-35 te Houten is een ontwerp van zijn hand. De familienaam Wentink heeft vanaf de tweede helft van de 19de eeuw tot nu toe een zekere verwevenheid gekend met het architectenvak. Reeds tijdens de bouw van het nieuwe gemeentehuis te Bunnik (1897) leerde E. G. Wentink zijn zoon J. C. Wentink de kneepjes van het vak kennen door hem te belasten met het dagelijks toezicht op de bouw. Bij latere verbouwingen in 1913 en 1915 van ditzelfde gemeentehuis te Bunnik komt zijn zoon weer in beeld, nu als architect.

De familielijn kan, wat betreft de betrokkenheid bij architectonische ontwerpen in de regio Utrecht, middels de buitenplaats Dijnselburg (J. G. Wentink, 1883) aan de Amersfoortseweg 10 te Zeist via de Kathedrale Kerk van Sinte Gertrudis (E. G. Wentink jr, 1912) aan het Willemsplantsoen te Utrecht en de Gereformeerde Kerk (Joh. Wentink, 1929) aan de Herenlaan te Den Dolder worden doorgetrokken tot het huidige architectenbureau Wentink te Baarn. Recente ontwerpen van dit bureau vor-

men onder andere het villapark Uijtenbosch te Baarn (1983) en het hoofdkantoor van Hij/Zij (1989) aan de Reactorweg te Utrecht.

Een Bunnikse aannemer

Op 30 oktober 1896 werd te Bunnik door de toenmalige burgemeester G. C. D. R. Baron van Hardenbroek en de gemeentesecretaris A. H. J. van Wijngaarden aanbesteed 'het sloopen van het bestaande- en het bouwen van een nieuw gemeentehuis te Bunnik', conform het bestek en de tekeningen van architect E. G. Wentink te Schalkwijk. Op de openbare inschrijving werd door dertien aannemers een prijs ingediend. Onder deze aannemers waren vier plaatselijke aannemers (W. Beemer, C. Schinkel, A.W. Wildbergh en B. Lodder), de overigen kwamen grotendeels uit de regio. De inschrijvingsprijzen varieerden tussen f 8.044,- (L. H. H. Jacobs uit Arnhem) en f 9.900,- (B. Lodder uit Bunnik). Hoewel aannemer Jacobs de laagste inschrijver was, werd niet hem het werk gegund maar aannemer W. Beemer uit Bunnik, met f 8.540,- de

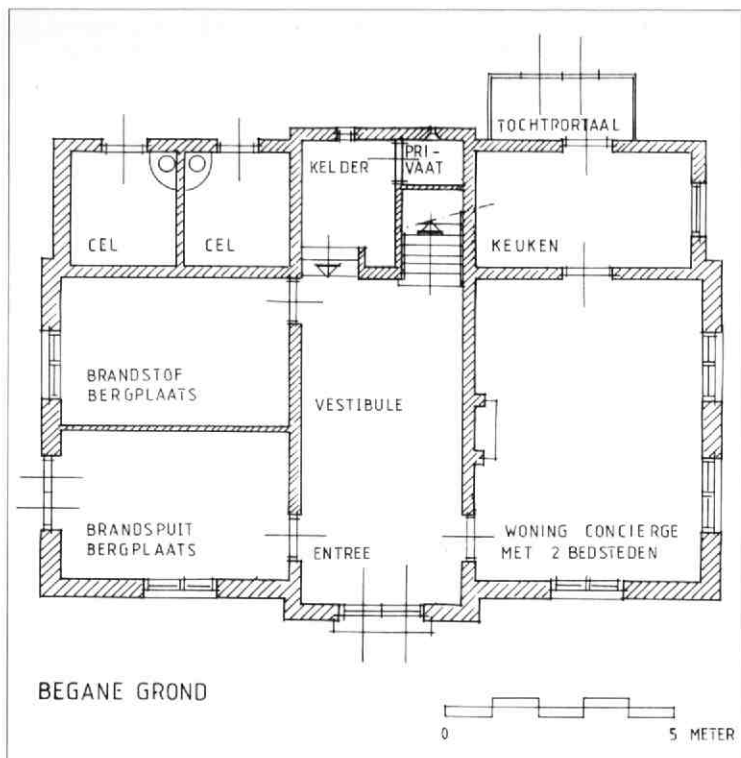
derde in opvolging van inschrijvingsprijs. Op 17 november 1896 gaven burgemeester en secretaris voor deze beslissing een officiële verklaring uit, waarin kenbaar werd gemaakt dat aannemer Beemer het werk werd gegund 'uitsluitend en alleen om reden dat deze laatste, wiens inschrijving slechts enkele honderden guldens hooger was dan die van den laagsten inschrijver, inwoner der gemeente is en zich bereid verklaarde voor alle uit te voeren werkzaamheden zooveel mogelijk werkrachten uit de gemeente aan te stellen'.

Neorenaissance

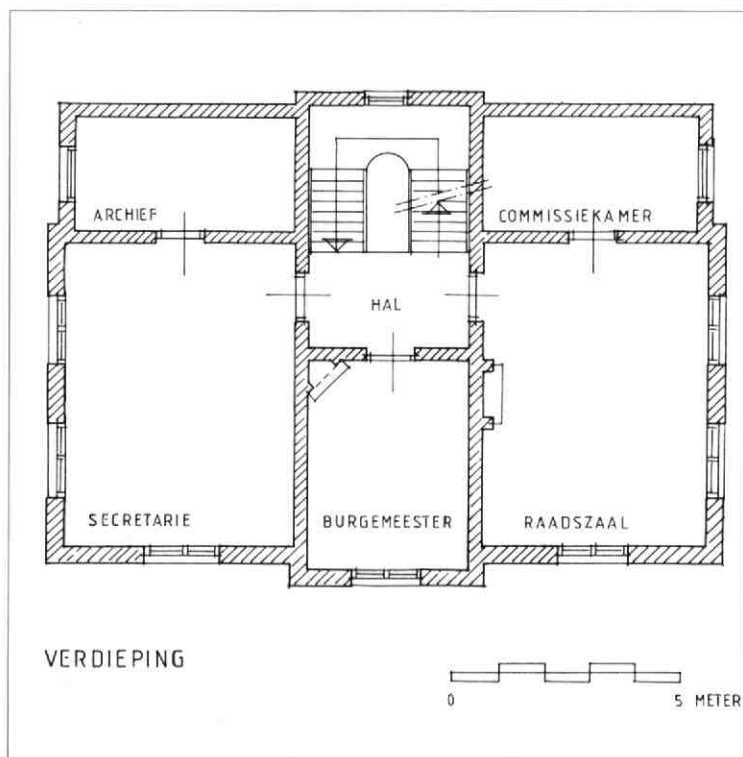
Het ontwerp van de architect was, wat betreft de uitgangspunten voor het ontwerp en de uiteindelijke architectonische vormgeving, een uitstekende weergave van het denken in die tijd over het besturen van een gemeente nieuwe stijl. Behalve aan een raadzaal diende het nieuwe gemeentehuis tevens plaats te bieden aan een burgemeesterskamer, een secretarie, een commissiekamer, een archief, een berging voor de brandspuit, twee stuks cellen

De voorgevel van het gemeentehuis in zijn oorspronkelijke vormgeving, kort na de bouw van het catechesatielokaal in 1900 (ter linkerzijde). Links op de voorgrond de dorpspomp. (reproductiefoto in collectie Arie van der Gaag, Bunnik)

Plattegrond van de begane grond. Bij de verbouwing van 1913 werd de ingang van de brandspuitberging verplaatst van de linker zijgevel naar de voorgevel. Het linker venster in de voorgevel werd hergebruikt als invulling in de zijgevel op de plaats van de oorspronkelijke deuren. (Reconstructie-tekening door de auteur naar de bestekomschrijving uit 1896).

Plattegrond van de verdieping. Op de zolderverdieping bevond zich waarschijnlijk een tweede privaat (toilet ruimte). (Reconstructie-tekening door de auteur naar de bestekomschrijving uit 1896).

voor arrestanten en een conciërge-woning. De vormgeving vertoont de kenmerken van de neorenaissance, een bouwstijl die in Nederland vooral navolging vond in de periode tussen 1875 en 1913. De architectuur in deze periode van economische opbloei en handel werd voornamelijk bepaald door nostalgie naar de Gouden Eeuw (1600-1700), vooral officiële gebouwen met een openbare functie werden in deze bouwstijl opgetrokken. Kenmerkend hierbij is het bouwen in schone baksteen (zonder stucwerk) met gevelaccenten als trapgevels, ontlastingsbogen met natuurstenen aanzet- en sluitstenen boven de vensters met een boogvulling van veelkleurige tegeltjes of siermetselwerk en het veelvuldig gebruik van natuursteen en sier-muurankers.

Het ontwerp van het gemeentehuis te Bunnik is symmetrisch van opzet met in de middenas van voor- en achtergevel een accent, bestaande uit het licht uitspringen uit de gevellijn van het middendeel (een zogenaamde voorsprong of middenrisaliet), hetgeen nog extra versterkt wordt door de plaatsing van een trapgevel boven deze middenas. Vermeldenswaardig is tevens de grote meetkundige vormvastheid in de voorgevel, die zich laat aflezen door denkbeeldige driehoeken in het gevelvlak.

Op de begane grond werden de dienstvertrekken gesitueerd. Vanaf de voorgevel gezien bevond zich ter rechterzijde de conciërge-woning met daarin een keuken en een tweetal bedsteden, in het midden de vestibule en ter linkerzijde de brandspuitbergplaats, de (brandstoffen)berging en de arrestantencellen.

De hoofdverdieping (zich manifesterend door de grootste verdiepingshoogte) bevond zich op de eerste verdieping; hier werden de belangrijkste ruimten zoals raadzaal, burgemeesterskamer, secretarie, archief en commissiekamer gehuisvest. De zolderruimte was bestemd voor opslag.

Uit zuinigheidsoverweging werd in het bestek bepaald dat alle houtwerk, ijzerwerk (ankers en koppelijzers) en de gebikte stenen van de te slopen school dienden te worden opgeslagen voor hergebruik bij de bouw van het nieuwe gemeentehuis; de oude stenen werden verwerkt in de fundering en in de binnenmuren. Met het slopen van het oude gebouw mocht niet voor 15 februari 1897 worden begonnen

en de eindoplevering van het nieuwe gebouw diende uiterlijk 1 november van dat jaar plaats te vinden, op straffe van een korting van f 10,- voor elke dag dat het gebouw later werd opgeleverd. Acht maanden later, op 2 oktober, werd het nieuwe gemeentehuis officieel in gebruik genomen.

Verbouw

Ruim vijftien jaar later werd het gemeentehuis, zoals al eerder vermeld onder de leiding van architect J. C. Wentink, verbouwd. De verbouwing bestond in hoofdzaak uit de navolgende werkzaamheden:

- Het bestaande dienstprivaat op de begane grond werd verwijderd en de ruimte werd ingericht als kelder;
- Het vervangen van het bestaande houten tochtportaal ter plaatse van de keuken door een uit baksteen opgetrokken portaal;
- Het plaatsen van een brandvrije kast in de commissiekamer (te plaatsen op stalen balken);
- Het wijzigen van de brandspuitbergplaats (onder andere het verplaatsen van de deuren van de linker zijgevel naar de voorgevel en het verplaatsen van de separatiemuur tussen brandspuitbergplaats en brandstoffenberging).

In 1915 werd al het voegwerk van de voorgevel, inclusief de trapgevel, vernieuwd. Vervolgens werden breedte en hoogte van de deuren van de brandspuitbergplaats in de loop der jaren, na aanschaf van een nieuwe (grotere) brandspuit, aangepast.

Door de toename sinds de jaren vijftig van het takenpakket van de gemeentelijke overheid en de daarmee gepaard gaande explosieve groei van het aantal ambtenaren groeide het gemeentehuis uit zijn jasje; er werden plannen ontwikkeld voor aanpassing van de huisvesting. Op 6 juli 1960 besloot de raad tot nieuwbouw van een politiepост met een tweetal dienstwoningen en een brandweergarage aan de Parallelweg langs de Stationsweg. Het jaar daarop werd besloten om de diensten Gemeentewerken en Bouw- en Woningtoezicht los te koppelen van de overige diensten en op een zelfstandige locatie langs de Provincialeweg (in een houten noodgebouw ter hoogte van de

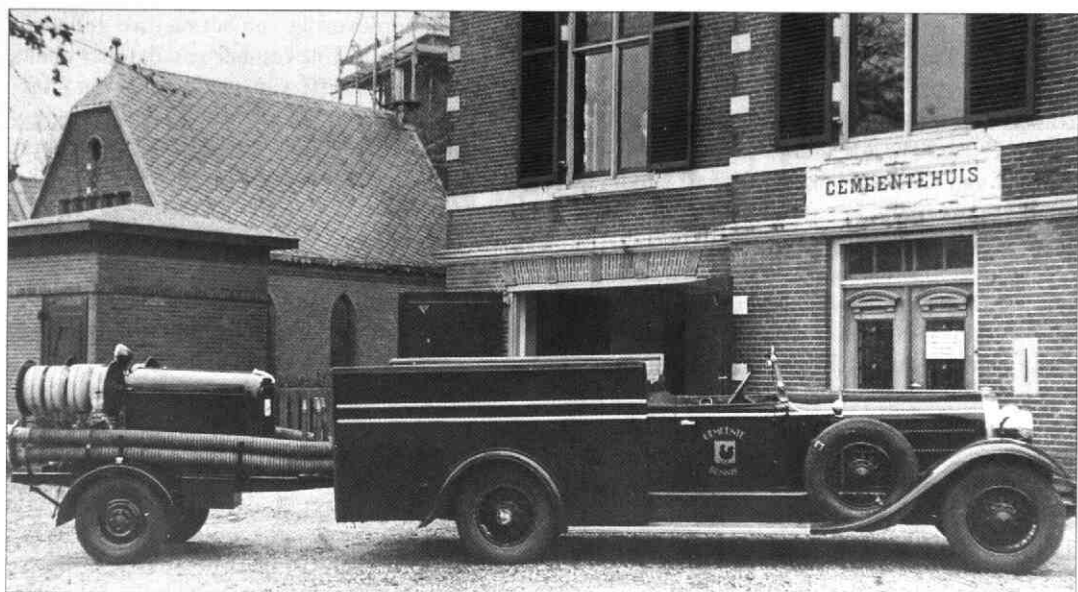

Foto uit 1938 van de toenmalige motorspuit met de Hudson-trekwagen voor het gemeentehuis. De deuren van de brandspuitberging zijn, na de verbouwing van 1913, diverse malen verbreed en verhoogd indien de aanschaf van een nieuwe brandspuit dit noodzakelijk maakte. Links van het gemeentehuis, het catechesatielokaal en het trafohuisje. Op de achtergrond de toren van de Nederlands Hervormde kerk in de steigers; in 1938 werd de toren van een nieuwe spits (de huidige lantaarn) voorzien.

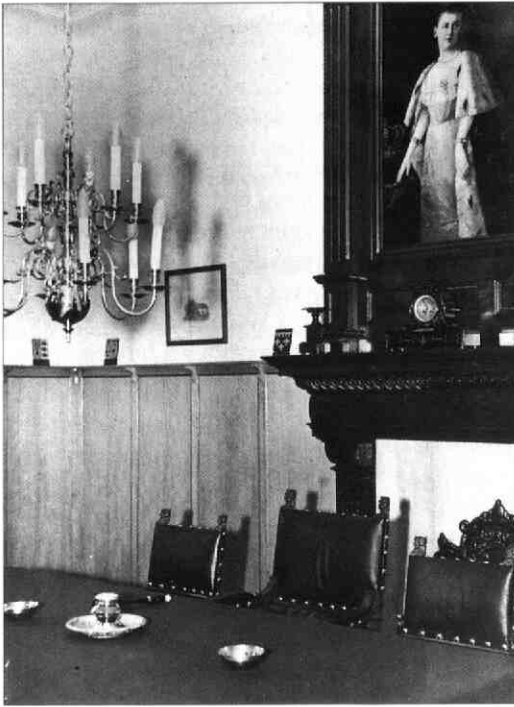
(reproductiefoto in collectie Arie van der Gaag, Bunnik)

huidige ontsluitingsweg naar het bedrijfsterrein De Twaalf Apostelen) onder te brengen. Een nog verdere decentralisatie van diensten werd door het gemeentebestuur niet wenselijk geacht en men ging plannen ontwikkelen voor verbouwing en vergroting van het gemeentehuis.

In een brief aan de raad d.d. 8 januari 1962, ondertekend door burgemeester F. R. M. Meltzer en secretaris A. de Jong werd gewezen op de noodzaak van de uitbreiding van het gemeentehuis. Er werd een plan gepresenteerd, waarbij de consistoriekamer van de Hervormde Gemeente (in 1900 gebouwd als catechesatielokaal) middels een nieuw te bouwen verbindingselement bij het gemeentehuis werd getrokken. Tevens behelsde dit plan een algehele verbouwing en herinrichting van het bestaande gemeentehuis. De raad ging ermee akkoord en stelde een krediet beschikbaar van f 59.500,-. Tijdens de verbouwing moest dit krediet door financiële tegenvallers nog worden verhoogd met f 19.000,- en werd voor een representatieve afwerking van de burgemeesterskamer een extra krediet van

f 10.000,- ter beschikking gesteld.

Ruim twintig jaar later, op 13 april 1982, besloot de raad onder voorzitterschap van burgemeester Steegmans tot de bouw van een nieuw gemeentehuis aan de Langstraat en de verkoop van het bestaande gemeentehuis aan makelaardij Verécos, die het pand als kantoorruimte wilde gaan gebruiken. December 1982 vond de transactie plaats en verloor het gemeentehuis zijn oorspronkelijke bestemming. In de loop van 1983 werd het pand verbouwd, waarbij onder andere de aanbouw uit 1962 (in de volksmond 'het aquarium' genoemd) en het oorspronkelijke catechesatielokaal uit 1900 werden gesloopt. De hardstenen gevelplaat boven de hoofdentree in de voorgevel met daarin het woord 'gemeentehuis' werd afgedekt met een houten plaat waarop de tekst 'het oude raadhuis'. Verwijzingen naar de vroegere functie van het gebouw die gelukkig gehandhaafd bleven, vormen het hoog in de voorgevel aangebrachte gemeentewapen van destijds (een rode haan op een gouden veld) en de in de rechter benedenhoek ingemetselde gedenkplaat met de

Het interieur van de raadzaal (circa 1920). Boven de houten kroonlijst van de schouw een schilderij van (de nog jonge) koningin Wilhelmina. De wanden zijn bekleed met een houten lambrizering, waarboven behang en een gestuct plafond met omgezet lijstwerk. Op de tafel is de voorzittershamer zichtbaar. Deze hamer is thans niet meer in gebruik, de huidige voorzittershamer stamt uit Werkhoven.

(reproductiefoto in collectie Arie van der Gaag, Bunnik)

tekst: 'Gesticht 1897 mr. G. C. D. R. Baron van Hardenbroek, burgemeester. G. Vogt, A. van Dijk, wethouders. A. H. J. van Wijngaarden, secretaris'.

Ir P. S. A. de Wit (Odijk) is architect (als zodanig gedurende een aantal jaren werkzaam geweest bij architectenbureau Wentink te Baarn) en voorzitter van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

Bronnen

- Gemeente-archief Bunnik: Inventaris nummer 10, nr. 333, 344, 344a, 345, 345a, 346, 1116, 2105, 2158.
- Blijdenstijn en Stenvert (1994).
- Van Ginkel-Meester (1989).
- Stenvert en Verweijen (1995).

Gedeelte van de voorgevel van het gemeentehuis, circa 1950. Links, naast de ingang, de toegangsdeur naar de garage van de brandweerwaggen.
(reproductiefoto in collectie Arie van der Gaag, Bunnik)

De gerechts- en raadkamer van Odijk

Hettie Krol

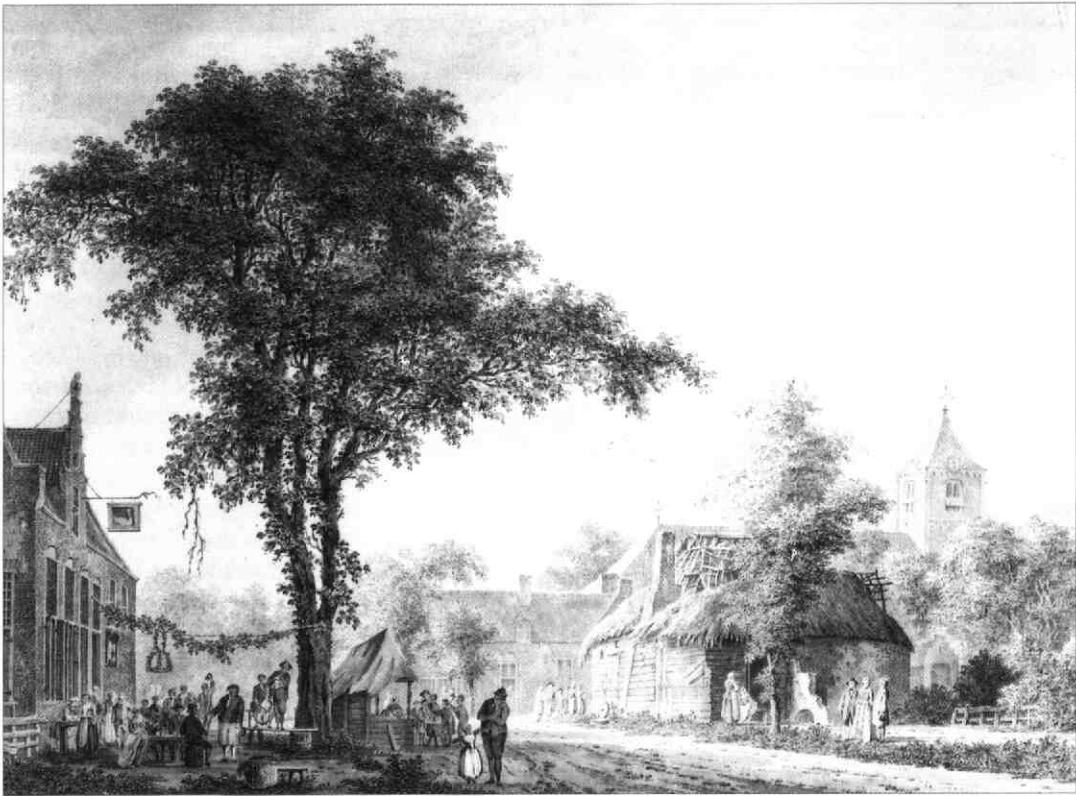
In een klein dorp als Odijk is eeuwenlang niet vreselijk veel te besturen geweest. De bestuurders van het gerecht Odijk, en na 1811 van de gemeente Odijk, kwamen af en toe bij elkaar om te vergaderen, besluiten uit te voeren en recht te spreken. Het inwoneraantal is pas na de Tweede Wereldoorlog boven de 500 personen gekomen, hetgeen betekende dat er voordien slechts enkele huwelijken, geboorten en overlijdensgevallen per jaar waren aan te geven bij de ambtenaar van de Burgerlijke Stand.

Het loonde dan ook niet de moeite om een eigen gemeentehuis te bouwen, zodat de bestuursfunctionarissen van Odijk gedurende minstens 250 jaar vergaderden in de opkamer

van de plaatselijke herberg. Deze herberg was gelegen op een centraal punt, namelijk op de kruising van de Provinciale Grintweg (tegenwoordig de Meent) en de Odijkersteeg (tegenwoordig de Zeisterweg). Het bestaat nog steeds en heet thans 't Wapen van Odijk. In 1968 is het ingrijpend verbouwd tot een eigentijds restaurant.

Herberg In de Swane

Voor die tijd en in de negentiende eeuw had de herberg, voor zover is na te gaan, geen officiële naam. In de archieven wordt een enkele keer gesproken over 'het Rechthuis'. Er zijn pentekeningen bewaard gebleven uit de achttiende eeuw waarop de kerk van Odijk afge-

Gezicht op het dorp Odijk, met rechts de Hervormde Kerk en links de dorpsherberg met een feesttafereel. De kerk zowel als de herberg (waarin de gerechtskamer was) zijn in de 19de eeuw sterk van gedaante veranderd. Van de kerk rest nog slechts het koor. Ingekleurde pentekening van Paul van Liender, 1763. (RAU, TA 931)

beeld staat, met in de buurt een herberg waar een zwaan op het uithangbord voorkomt². Mogelijk was 'Inde Swane' de naam voor de herberg waarin de Odijkse gerechtskamer zich bevond. Helaas is al het oude archiefmateriaal van het gerecht Odijk verloren gegaan, op enkele uitzonderingen na. Zoals de kaart die schout Theodorus Backer in 1717 maakte toen hij het grondeigendom in Odijk zeer nauwkeurig optekende. Hierop zien we een groot huis staan op de bewuste plek, waarbij in het register vermeld staat dat het een hofstede met een boomgaard betreft, 'zijnde tegenwoordig 't Gerechts-huys [...] d'kerk van Odijk eijgenaer van de grond en Gerrit Jan Vulto bruijcker van de grond en eijgenaer van 't getimmer en gepooth'³.

De bewoners van de herberg

Uit de papieren die bewaard zijn gebleven blijkt dat schout en schepenen huur betaalden voor het gebruik van het rechthuis en tevens de kosten voor 'vuur en licht' aan de kastelein vergoedden. De eerste melding hiervan is uit 1811 toen Dirk Bakker, kastelein, een kwitantie tekende voor de ontvangst van tien gulden 'voor een jaar kamerhuur voor het gerecht van Odijk'⁴.

Deze Dirk Bakker overleed in 1839 en zijn zoon Hannes nam de zaak over. Na diens dood in 1863 bleef zijn vrouw nog jarenlang de klanten bedienen in de herberg en dreef zij bovendien een klein kruidenierswinkeltje⁵. Links in het gebouw was de gelagkamer, in het midden de ingang met het winkeltje er rechts naast. Rechts naast die winkel was een trap naar de zolder en een deur naar de opkamer. De opkamer is nog steeds zichtbaar aan de buitenkant van het huidige Wapen van Odijk. Deze kamer was in gebruik als woonkamer van de kasteleins-familie en tevens als raadkamer.

Weduwe Bakker vroeg in 1881 vergunning om sterke drank te mogen blijven verkopen na 1 mei 1882 in twee lokalen van haar woning, 'waarvan één gemeenschap heeft met een derde lokaal in welke de vergaderingen van de Raad worden gehouden'⁶. Ze verkocht dus zowel in de gelagkamer als in de winkel drank.

In 1889 overleed de weduwe van Hannes Bak-

't Wapen van Odijk, hoek Zeisterweg - De Meent. De raadkamer bevond zich in de opkamer, achter het grote venster links. (olieverfschilderij van de Bunnikse schilder Johan de Kruijf, omstreeks 1920: foto in collectie Arie van der Gaag)

't Wapen van Odijk anno 1996: sterk bepalend voor het - zeer beperkte - historisch dorpsgezicht van Odijk. Rechts in het pand was de raadkamer. (dia: Marijke Donkersloot-de Vrij 1996)

ker. Haar zoon Theodorus Bakker verlangde daarna de vergunning voor sterke drank in 1890, twee jaar later droeg hij deze vergunning over aan zijn zuster Petronella, die gehuwd was met Thomas Mocking. Toen zij vrij snel daarna overleed, in 1894, deed Thomas de tapvergunning over aan zijn zuster Adriana, die op dat moment woonachtig was in het café.

In maart 1897 verscheen Krijn van Hazendonk uit Tull en 'tWaal ten tonele. Hij kocht de vergunning van Adriana Mocking en huurde 'de herberg waarvoor vergunning van verkoop van sterke drank is verleend'⁷.

Toen in 1903 Hermanus Cornelis van Rijn uit Maarsveen het huis kocht, wilde hij ook graag de drankvergunning op zijn naam hebben. 'Het bierhuis van requestant is nog het

voornaamste in de gemeente en zulks van ouds ook geweest'. 'In deze gemeente bestaat geen andere gelegenheid tot stalling en 't is voor reizenden wenschelijk dat zij er datgene kunnen verkrijgen wat requestant slechts dan hun kan verstrekken wanneer hij een vergunning tot verkoop van sterken drank in 't klein heeft'⁸.

Zijn verzoek werd ingewilligd en Van Rijn moest de vergunning in de *StaatsCourant* publiceren à f 8.85.

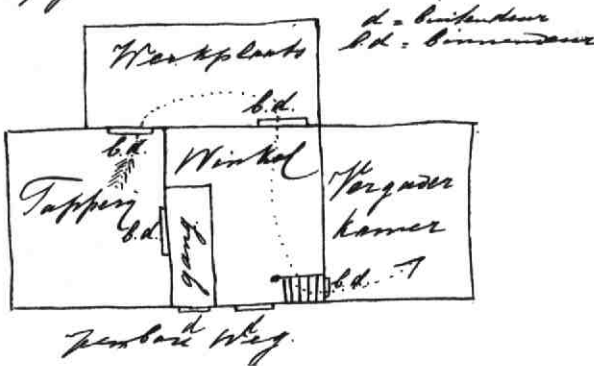
Drankwet en raadkamer

Gedeputeerde Staten van Utrecht maakten zich naar aanleiding van die vergunning blijkbaar zorgen over de manier waarop in Odijk de raad vergaderde, want de burgemeester

1881 ingesteld ter beteugeling van openbare dronkenschap), was niet tevreden met de situatie in Odijk. Vanuit de tapperij kon men in een achtergelegen werkplaats komen en vervolgens door de werkplaats via de winkel naar de opkamer gaan. Dit was niet volgens de regels. Er mocht geen verbinding bestaan tussen een openbare raadkamer en een gelagkamer!

De deuren in de bestaande situatie konden op willekeurige momenten geopend worden zodat er geen garantie was dat die doorgang ook daadwerkelijk niet gebruikt werd. Hij eiste dat de deur tussen de tapperij en de werkplaats op afdoende wijze zou worden afgegrensd. B&W van Odijk liet hierop gauw de deur dichtspijkeren¹⁰.

De Heer Minister van Binnenlandse Zaken heeft mij bericht, dat deze gemeenschap binnenshuis zoodanig verboden moet worden, dat deze niet op ieder gewild oogenblik hersteld kan worden. Deze verbodingsdeur zal dus behoorlijk vastgespijkerd dienen te worden.

De situatie is onaanvaardbaar voor de inspecteur van de Drankwet in 1906. Men kon ongestoord van de gelagkamer in de raadkamer komen. (fragment uit zijn verslag. GAO 636)

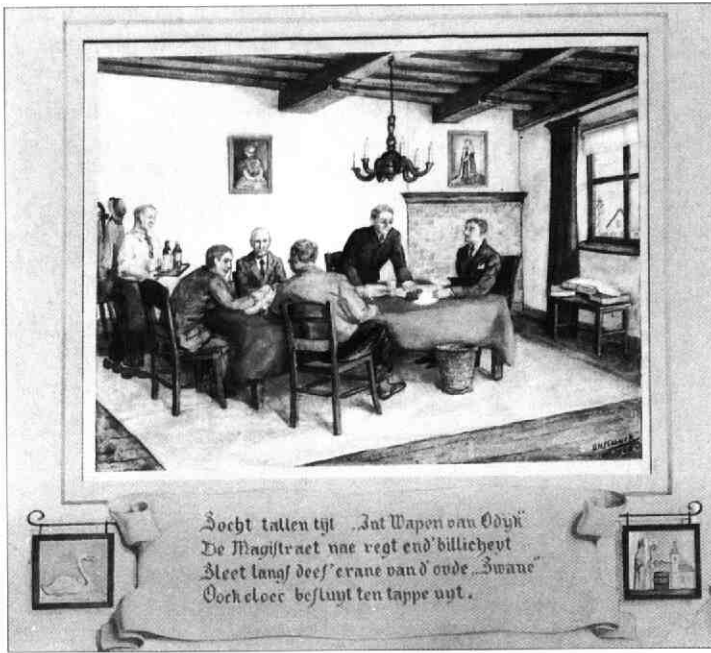
moest zich op 17 juli 1903 verantwoorden. Hij schreef dat de raadsvergaderingen in perceel Wijk A nr 34 werden gehouden, maar dat weliswaar dit 'vertrek binnenshuis geen gemeenschap heeft met het lokaal waarin getapt wordt. Slechts een gemeenschappelijk dak dekt de tapperij en het woonhuis waarin de gemeenteraadzaal'⁹.

Een inspecteur die in 1906 kwam controleren in verband met naleving van de Drankwet (in

Problemen over de huurprijs

In deze periode betaalde de raad jaarlijks 40 gulden aan H. C. van Rijn, maar in 1918 verzocht deze vriendelijk om dit bedrag tot 50 gulden te verhogen.

De raad beschikte afwijzend. Dit tot grote woede van Van Rijn. Hij schreef een boze brief dat 40 gulden veel te weinig was voor 27 keer gebruik van de opkamer per jaar. Brandstof, belasting en smid kosten al 18 gul-

Historiserende weergave van een raadsvergadering zoals die vóór 1964 zou kunnen hebben plaatsgevonden in de opkamer van 't Wapen van Odijk. (aquarel van O.H. Kuyck, 1968; foto uit collectie Arie van der Gaag)

den en 'wat schiet er dan voor mij over... het is ondraaglijk zo behandeld te worden'. Hij deed het niet voor minder dan 50 gulden per jaar. In juni schikte de raad zich en besloot dan toch maar f 50,- te betalen¹¹. Eigenaar Van Rijn overleed in 1922 en het gebouw werd door diens erfgenaam verhuurd aan Thomas Edelbroek. Maar deze kreeg niet automatisch de volledige vergunning voor de verkoop van sterke drank. Edelbroek klaagde dat hij wel op een volledige vergunning had gerekend en dat hij daarom nu een schadepost had. Jammer voor hem, zijn overbuurman Krijn van Hazendonk was er als eerste bij. Hij kon wél sterke drank schenken in zijn café Het Odijkse Koffiehuis. Er mocht namelijk maar één vergunning worden afgegeven in een plaats met minder dan 500 inwoners¹². Thomas Edelbroek dreigde de huur drastisch te verhogen en Van Hazendonk was er als de kippen bij om de raad de voorkamer in zijn pand aan te bieden voor de somma van 50 gulden¹³. De raad ging hier niet op in en sloot een contract voor zes jaar met Th. Edelbroek voor f 75,- per jaar. Echter na afloop van die termijn werd de huur wel opgezegd in 1929 toen Edelbroek f 100,- vroeg. De raad was nog aan

het overwegen waar ze andere ruimte moest vinden toen Edelbroek de raadkamer alsnog voor 75 gulden beschikbaar wilde blijven stellen. Nog een jaar werd deze gehuurd maar toen viel het doek. Echter, naar zal blijken, voorlopig. Er kwam een officiële deurwaarder aan te pas om per 1 maart 1930 de huur op te zeggen bij Thomas Edelbroek¹⁴.

Een nieuwe raadkamer

Besloten werd een nieuw te bouwen raadkamer te huren van weduwe C. W. van Riet-Peek, een eindje verderop aan de Meent. De raad van Odijk legde uit aan Gedeputeerde Staten van Utrecht dat de situatie onhoudbaar geworden was. Het was wenselijk te verhuizen omdat er in de raadkamer meubelen stonden van Edelbroek, 'en het voor de waardigheid van de gemeenteraadsleden toch alleszins te billijken is dat zij in een eigen vertrek zitting kunnen houden, waarin eigen meubelen staan en o.a. ook eene kast, welk vertrek ten allen tijde te hunner beschikking staat voor gemeentelijke zaken'¹⁵. Bovendien vormden de treden naar de opkamer steeds meer een obstakel nu er elk jaar meer zaken te regelen waren. Er was overleg geweest met mevrouw Van Riet, die een bouwval had gekocht en daar-

In dit pand op De Meent (hoek Boomgaardweg) was de raadkamer van Odijk gevestigd van 1930 tot 1938. (dia: Marijke Donkersloot-de Vrij 1996)

voor in de plaats een nieuw woonhuis liet bouwen waarin ze meteen al een paar kamers voor de gemeenteraad wilde reserveren. Een aparte wachtkamer, alles gelijkvloers, een 'oogelijke gevel' en een eigen kastruimte waren de onmiddellijke voordelen, aldus de gemeenteraad. De prijs was overeengekomen op 150 gulden per jaar, te beginnen met een periode van zes jaar (1930-1936) en daarna jaarlijks te verlengen¹⁶.

Een nieuw raadhuis

Toch voldeed deze ruimte blijkbaar ook niet, want al in 1938 waren er plannen om de voormalige openbare school te gebruiken als raadhuis. Deze school was gemeente-eigendom en lag aan de overzijde. Het pand werd sinds 1935 niet meer als zodanig gebruikt en stond leeg. Architect J. J. van Straalen uit Zeist kwam met tekeningen en met enige aanpassingen, zoals een fraai bordes, werd dit gebouw functioneel gemaakt als gemeentehuis. Tuincentrum Abbing kwam met een offerte voor de aanleg van een plantsoen, wat overigens niet doorging¹⁷. In de oorlog werd de school als raadhuis gebruikt, maar tevens verhuurd voor bijeenkomsten, bruiloften en partijen¹⁸.

Terug naar de oude raadkamer

Na de oorlog, in 1947, werd het voormalige schoolgebouw verkocht aan de Hervormde Gemeente in Odijk op voorwaarde dat deze er spoedig twee woningen zou gaan bouwen¹⁹. De raad vond namelijk dat de school door de grootte, de ongunstige toegang en vanwege de slechte toestand niet meer voldeed. Ze besloot

een andere ruimte te huren en hadden al wat op het oog: een kamer bij koffiehuisshouder Th. Edelbroek, omdat deze kamer voor dit doel zeer geschikt was²⁰! Kortom, een pragmatisch gemeentebestuur.

En zo werd er toch weer een huurovereenkomst gesloten tussen de gemeente en de aloude dorpskerk, dit keer voor 150 gulden. De huur werd enkele malen verhoogd tot uiteindelijk 600 gulden in 1958. Het gebouw wisselde daarna nog enkele malen van eigenaar en er vonden verschillende verbouwingen plaats, waarbij het winkeltje verdween en de toegang tot de raadkamer veranderde. De raadkamer werd tot de opheffing van de gemeente Odijk in 1964 in ere gehouden²¹.

Foto genomen in de raadkamer in 't Wapen van Odijk bij het afscheid van wethouder H. J. Hol (naast hem burgemeester F. R. M. Melzer), 1 augustus 1963. (fotoreproductie in collectie Arie van der Gaag)

Momenteel herinnert er weinig meer aan de vroegere raadkamer, maar het huidige geresatureerde pand bepaalt met het Witte Kerkje in sterke mate het (zeer beperkte) historisch dorpsgezicht van Odijk.

Drs H. Krol (Odijk) doorliep de Middelbare Archiefschool en heeft daarna geschiedenis gestudeerd aan de Universiteit van Utrecht, met als hoofdvak Nieuwe Geschiedenis.

Openbare school in Odyk aan De Meent, foto uit circa 1925. De school is als raadhuis gebruikt in de oorlogsjaren en is in 1948 afgebroken. Hij stond ongeveer op de plaats waar nu de slijterij en de lektuurshop gevestigd zijn. (fotoreproductie in collectie Arie van der Gaag)

Noten

1. Gemeente Bunnik Gemeentearchief Odyk (GAO) 636 en Rijksarchief Utrecht (RAU), Archief Hervormde Kerk Odyk 149.
2. Zie onder andere de afbeeldingen in Vermeer (1987), 16 en 21.
3. RAU, Archief Hervormde Kerk Odyk 150 (kaart) en 149 (register). Deze kaart is afgebeeld in *Het Kromme-Rijngebied*, 1996-1, 23.
4. GAO 6.
5. GAO 636.
6. idem.
7. idem.
8. idem.
9. idem. Het huis was genummerd A 45 aan de Provinciale Grintweg, dit veranderde rond 1888 in A 34 en voor 1922 nogmaals in A 30. Pas na de oorlog vervielen de wijcknummers en werden er officiële straatnamen ingevoerd: het adres werd Dorpsstraat 35. In 1964 werd het De Meent 53.
10. GAO 636.
11. GAO 167.
12. GAO 637.
13. GAO 167.
14. idem.
15. idem.
16. idem.
17. GAO 171.
18. GAO 170.
19. GAO 163.
20. idem.
21. GAO 167 en Bouw- en Woningtoezicht Bunnik, Meent 53.

De gerechts- en raadkamer van Werkhoven

Johan van Impelen

Oudere Werkhovenaren weten nog dat de raadkamer van de vroegere gemeente Werkhoven zich tot 1964 bevond in boerderij-herberg (café) De Zwaan aan de Brink. Weinigen zullen echter weten dat daar in november 1873 de eerste vergadering werd gehouden. In 1966 verdween café De Zwaan onder de slopershamer. Hierover straks meer.

Het zoeken naar historische gegevens over Werkhoven vóór 1811 wordt bemoeilijkt door het ontbreken van de registers van schout en schepenen. Uit de schaarse bronnen heb ik kunnen achterhalen dat de raadkamer - men sprak voor circa 1800 van gerechtshuis - ondergebracht is geweest in minstens vijf locaties:

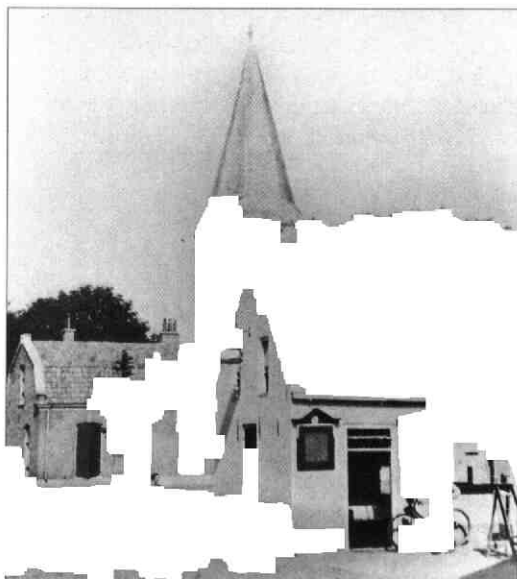
- herberg De Stalen Boog (tot circa 1740-1750);
- een herberg (De Balans?) op de Brink (tot 1832);
- herberg Huis ten Halven (tot 1847);
- een huis naast De Stalen Boog (tot 1873);
- herberg De Zwaan (tot 1964).

Al deze panden, behalve de tweede uit het bovenstaande rijtje, zijn in de loop der tijd gesloopt.

De Stalen Boog

De oudste vermelding van het gerechtshuis van Werkhoven dateert van 1710 en is te vinden in het huisarchief van Beverweerd. Daarin kunnen wij lezen: 'Dit is een huysinge en erf, daer den stalen boogh uythangt, alswaer jegenswoordigh het gerechtshuysinge van Werckhoven wert gehouden!.

Uit iets later tijd is bekend dat Hercules van Hoornbeek, die in 1718 voor 13.000 carolus guldens en 25 ducaten de heerlijkheid Werkhoven had gekocht, in 1724 (opnieuw) een huurcontract sloot met de weduwe van Cornelis van Boetselaar, herbergierster van De Stalen Boog, voor de gebruikmaking van een ruimte waar de 'gerechtsbank of gerechtsvergaderingen' gehouden kunnen worden'. Voor twee jaar huur moest 25 gulden worden betaald.

Herberg De Zwaan op de hoek van de Herenstraat en De Brink, te herkennen aan het uithangbord. Hier bevond zich de raadkamer van de gemeente Werkhoven in de periode 1873-1964. Aan de gevel is het mededelingenbord van de gemeente zichtbaar. Foto gemaakt omstreeks 1900. (reproductiefoto in de collectie Arie van der Gaag, Bun-

Gezicht op de oude kerk van Werkhoven vanuit het noorden, midden 18de eeuw. Het meest rechts gesitueerde huis is herberg De Stalen Boog. Nu staat hier 't Wapen van Werkhoven. Kopergravure naar J. de Beyer door H. Spilman, 1773.

(uit: *Kontakt*, gemeente-organ voor de inwoners van Bunnik-Odijk-Werkhoven, 1964-5 nr 17)

Over hoe de herberg er uit gezien heeft is nauwelijks iets te zeggen. De enige, mij bekende, wat vage afbeelding ervan is te zien op een gravure uit midden achttiende eeuw. De herberg werd in 1825 gesloten. In 1937 werd het pand gesloopt en liet de R-K Kerk van Werkhoven er het Parochiehuus (op de bouwtekening staat de naam St. Andreas) bouwen. Thans draagt dit gebouw de naam 't Wapen van Werkhoven.

De Balans

Uit het archief van de Hervormde Gemeente van Werkhoven komt het gegeven dat de gerechtskamer in of voor 1759 niet meer in De Stalen Boog was, maar in de herberg van Pieter de Bruyn op de Brink³. De naam van deze herberg in de achttiende eeuw ben ik niet tegengekomen. In 1811 toen hij het huisnummer 49 had en Antonie Meesters er woonde droeg hij de naam van herberg De Balans⁴. Een toepasselijke naam voor een herberg waarin recht werd gesproken, maar van wan-

1963. Het einde van Werkhoven als zelfstandige gemeente was in zicht. In zo'n fase is het verleidelijk om mooie plannen te maken die men nog even snel wil uitvoeren. Na opheffing is men immers van derden afhankelijk. De gemeenteraad van Werkhoven wilde het complex slopen en op deze uniek gelegen plek een nieuw openbaar gebouw stichten, dat onderdak moest bieden aan kruisvereniging, hulpsecretarie, brandweergarage en bergplaats voor gemeentewerken⁶. Gelukkig ging dit plan vanwege de hoge kosten niet door.

Huis ten Halve

Vanaf 1833 tot 1847 vonden de vergaderingen van de gemeenteraad plaats bij Jan van Dam in herberg Huis ten Halve(n). Deze herberg lag op de splitsing Herenstraat-Leemkolkweg tegenover de Hollendewagenweg. Tussen de kern van het dorp en deze herberg was toen nog nauwelijks bebouwing. In de genoemde periode trad Jan van Dam veelvuldig op als getuige onder meer bij huwelijken die er

Prentbriefkaart van de Brink in Werkhoven, verstuurd op 8 juli 1915. Op de witte boerderij staat geschreven 'BILJART BIER KOFFIEHUIS', de laatste herbergier - tot 1917 - was Johan van Impelen (de grootvader van de auteur). Van ca 1750 tot 1833 werden hier de gerechts- c.q. gemeenteraadsvergaderingen gehouden. (foto collectie auteur)

neer af deze naam werd gebruikt, en hoe lang, is onbekend. Pas van 1828 dateert het volgende archiefgegeven dat de raadkamer (nog steeds?) gevestigd was in deze herberg. De toenmalige herbergier Dirk Friedeman ontving in dat jaar 5 gulden aan zaalhuur voor de vergaderingen van de gemeenteraad⁵. Het pand waar de herberg en de raadkamer in gevestigd waren, is er gelukkig nog steeds, zij het in verbouwde toestand. Thans is hier de pianohandel van Evert Snel gevestigd. Het had echter weinig gescheeld of het was gesloopt in

gesloten werden. Van Huis ten Halve zijn geen afbeeldingen bekend. De herberg moet lang bestaan hebben, hij komt voor op de grote kaart van de provincie Utrecht, gemaakt door Bernard de Roij in het laatste kwart van de 17de eeuw⁷. Op de kadasterkaart uit 1832 is goed te zien dat naast het huis een grote schuur stond. Deze deed rond 1800 dienst als pleisterplaats voor de postkoets op het traject Utrecht-Wijk bij Duurstede-Doorn⁸. Het pand werd in 1872 afgebroken.

De periode 1847-1873

Met C. W. E. C. Baron de Geer die in 1846 werd benoemd tot burgemeester van Werkhoven veranderde er nogal wat. Hij moest het vertrouwen van de Werkhovenaren zien terug te winnen, nadat zijn voorganger Hermanus de

Plattegrond van de dorpskern van Werkhoven. Fragment van de kadasterkaart uit 1832, nagetekend door H. de Lanooy Meyer, ca 1980. De locaties van de gerechtskamers c.q. raadkamers, in chronologische volgorde: 1 = De Stalen Boog; 2 = De Balans; 4 = de locatie in de periode 1847-1873; 5 = De Zwaan. (3 = Huis ten Halven, buiten de kom gelegen, ontbreekt)

Vriendt, burgemeester in de periode 1812-1846, wegens malversaties was afgezet en in de Utrechtse gevangenis belandde, alwaar hij overleed.

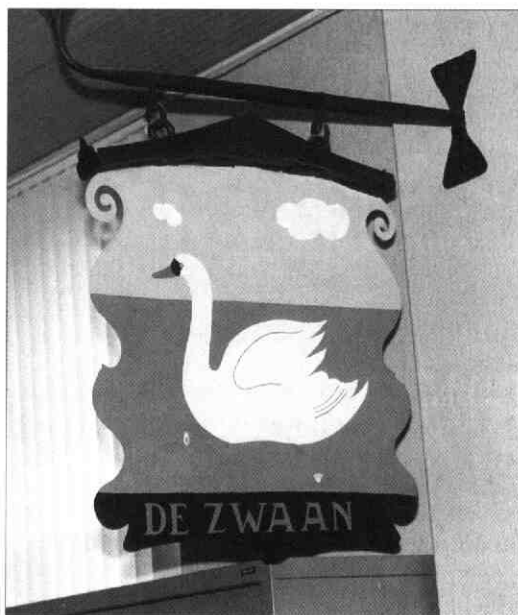
Om schoon schip te maken moet de nieuwe burgemeester gedacht hebben dat het beter was om op een andere plek te vergaderen dan zijn ongelukkige voorganger. Baron de Geer kocht in 1847 het huis van Petronella van Vosstein, de weduwe van Wulfert de Bruin⁹. Dit huis lag aan de Herenstraat direct naast en ten zuiden van De Stalen Boog; hierin kwam de raadkamer. Ruim 25 jaar, bleef dat de plaats

waar de zaken van de gemeente werden afgehandeld.

Ondertussen wisselde het huis van eigenaar. Eigenaars die er overigens zelf niet woonden. In 1853 legde Baron de Geer het burgemeestersambt neer en spoedig verkocht hij het huis. In 1854 werd de nieuwe eigenaar H. J. C. J. Baron van Heeckeren van Enghuizen, Beverweerd en Odijk, die het huis het jaar daarop al weer overdeed aan Arie van Bennekom, landbouwer in Werkhoven. Diens zoon Antonius, verkocht het aan Hubertus Beemer in 1886¹⁰. In 1932 werd het pand gesloopt en kwamen er twee woningen voor terug¹¹.

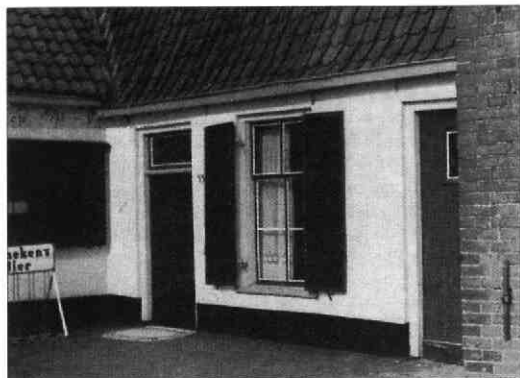
Herberg De Zwaan

In de raadsvergadering van 4 april 1873 deelde burgemeester Jhr Mr F. H. de Pesters mede dat Antonius van Bennekom, de eigenaar van het pand waarin de raadkamer was en ook veldwachter Willem van den Heuvel woonde, er zelf wilde gaan wonen¹². En zo gebeurde. De veldwachter kreeg een salarisverhoging van 50 gulden per jaar en verhuisde. De gemeenteraad besloot om de raadkamer opnieuw in een herberg onder te brengen. Voor 30 gulden per

Uithangbord van herberg De Zwaan, dat aan de gevel hing tot de sloop in 1966. Thans hangt het in de Rabobank aan de Brink in Werkhoven. (foto van de auteur, 1993)

jaar huurden zij vanaf 1873 een kamer in herberg De Zwaan bij Clasina de Vos, weduwe van Gerrit Froonhof. In 1881 kocht Jan van Leeuwen van zijn schoonmoeder Clasina de Vos de herberg¹³. Tot de opheffing van de gemeente Werkhoven in 1964 is in deze herberg de raadkamer geweest. Hier was ook het secretariaat gevestigd tot 1878, toen het naar Bunnik ging¹⁴. Daarover meer in het artikel van Dekker en Reinders.

Ingang van de raadkamer in café De Zwaan aan de Herenstraat.

(uit: *Kontakt, gemeente-organ voor de inwoners van Bunnik-Odijk-Werkhoven*, 1964-5 nr 17)

Herberg de Zwaan (in de volksmond 't Zwaantje genoemd) lag op de hoek van de Brink en de Herenstraat, waar nu de Rabobank staat. De raadkamer bevond zich in een achterkamer van de herberg met de ingang aan de Herenstraat. Aan de Brinkzijde was ook een ingang. Deze gaf toegang tot een kruidenierswinkeltje en het café. Vlakbij de deur naar de raadkamer hing een groot aanplakbord, in 1888 gemaakt door timmerman Wevers voor 33 gulden, dat in hoofdzaak diende om er de kiezerslijsten op te kunnen hangen¹⁵. Aan de Herenstraat werd de zijgevel gesierd met een mooi uithangbord waar een witte zwaan op was geschilderd. Dit bord hangt nu in de Rabobank.

Plan voor een eigen gemeentehuis

In de B&W-vergadering van 4 januari 1925 hield Mr W. J. van Beeck Calkoen (burgemeester in de periode 1901-1936) een vurig pleidooi om de samenwerking met Bunnik en Odijk betreffende een gezamenlijke secretaris te staken¹⁶. Aanleiding was het vertrek van de

toenmalige secretaris en de aanstelling van een nieuwe. Het zou voor Werkhoven op den duur veel goedkoper uitpakken, zo hield de burgemeester de wethouders voor om een eigen gemeentesecretaris te benoemen en een gemeentehuisje annex woning voor deze functionaris te bouwen. Werkhoven zou natuurlijk ook in aanzien stijgen. In een volgende vergadering toonde de burgemeester een door de gemeente-architect J.J. van Stralen, getekende schets, met daarop een secretarie met raadzaal en woning van de secretaris. Hij gaf voorts opdracht het dak van de secretarie zo te ontwerpen dat daarop muziekvereniging Constantia uitvoeringen zou kunnen geven. Dit zou mooi passen in de wensen van Constantia voor een eigen muzikent. Tot slot benadrukte de burgemeester dat het belangrijk zou zijn voor het gemeentehuis een mooie plek uit te kiezen. Gedacht werd aan het terrein van H. J. G. Pieck in het centrum van het dorp. De gemeenteraad was in haar vergadering van 14 januari 1925 al accoord gegaan met stopzetting van het samenwerkingsverband met Bunnik en Odijk en in de vergadering op 19 februari kregen de ambtenaren van de secretarie W. Wijngerder en S. Roelofsen alvast hun ontslag aangezegd. Een discussie tussen de burgemeester en de raadsleden over wie de volgende secretaris moest worden, leidde er echter toe dat het hele plan werd afgeblazen. De ambtenaren werden weer aangenomen en de samenwerking met Bunnik en Odijk voortgezet.

't Zwaantje in zijn laatste dagen

In verschillend opzicht was 27 augustus 1964 voor velen een gedenkwaardige dag¹⁷. Op die datum werd namelijk de laatste huwelijksvoltrekking in Werkhoven verricht in de raadkamer van 't Zwaantje, waar toen de gezusters Van Leeuwen de scepter zwaaiden. Het bruidspaar was Chris de Gier, oud 27 jaar, en Tina van Lunzen, oud 22 jaar, beiden geboren en getogen in Werkhoven; ambtenaar van de Burgerlijke Stand was Henk van Hal. Wethouder Piet Keyzer hield ter gelegenheid van dit huwelijk en de opheffing van de gemeente Werkhoven een toespraak. Namens het gemeentebestuur bood hij het jonge paar een boeket rode rozen aan.

Ambtenaar van de burgerlijke stand Henk van Hal leest voor de laatste keer in de raadkamer van Werkhoven de huwelijksakte voor ter gelegenheid van de echtverbintenis van Chris de Gier en Tina van Lunzen op 27 augustus 1964. Naast hem wethouder Piet Keyzer.
(foto: particulier bezit)

Piet Keyzer, wethouder van de gemeente Werkhoven, biedt het jonge bruidspaar De Gier-Van Lunzen een boeket rode rozen aan namens de gemeente. Tussen hen in de vader en moeder van de bruid.
(foto: particulier bezit)

Werkhoven en Odijk gingen op 1 september 1964 deel uitmaken van de gemeente Bunnik. Maar om de Werkhovense inbreng in de Bunnikse politiek duidelijk te kunnen laten horen, is de voorzittershamer mee naar Bunnik gegaan. Daar wordt deze hamer nog steeds gebruikt om de besluitvorming kracht bij te zetten.

Eind 1965 besloten de gezusters Van Leeuwen 't Zwaantje te sluiten. In *Het Centrum* van woensdag 15 december is te lezen dat er plannen bestonden om het oude pand te slopen voor nieuwbouw van een filiaal van de Raiffeisenbank. Door veel Werkhovenaren werden deze plannen niet erg serieus genomen, maar zij zijn bedrogen uitgekomen.

Voordat men het goed en wel in de gaten had was de oude monumentale herberg, waar bijna een eeuw lang de gemeentelijke raadsvergaderingen hadden plaatsgevonden, al gesloopt. Door velen wordt dit nog steeds betreurd.

J. N. M. van Impelen is lid van de gemeenteraad Bunnik en houdt zich bezig met de geschiedenis van Werkhoven.

Noten

1. Rijksarchief in Utrecht (RAU), Huis Beverweerd, 22 ('Blaffaerd' van rentmeester Theodorus Backer).
2. Gemeentearchief Utrecht (GAU), NA, Notaris J. Woertman U144a0-05 (akte 141, 09/10/1718) en Notaris J. Tilburg U157a0-01 (akte 79, 30/12/1724).
3. RAU, Archief Hervormde Gemeente van Werkhoven (HGW), 104 (hierin de rekeningen (ontvangsten en uitgaven) van de administrerende kerkmeester c.q. kerkvoogd vanaf 1637. Bij het jaar 1759: 'ontvangen van Pieter de Bruyn wegens een jaarlijkse recognitie [= erkenning van een recht] van't gerechthuys ten sijnen huuze door den ambagtsheer [= de heer van Werkhoven, mogelijk Hercules van Hoornbeek] de kerk toegelegd verschenen den 1 juni ... 6 gulden'.
4. RAU, Memorie van Successie, 94.
5. Gemeente Bunnik (GB), gemeentearchief van Werkhoven (GAW), bijlagen bij de rekeningen jaargangen 1828-1831, 438-441. In het archiefstuk wordt gesproken over een vergadering van geërfden en ingelanden.
6. GAW, Notulen van de gemeenteraad 6.
7. Deze kaart sierde het omslag van het tijdschrift *Tussen Rijn en Lek* van 1991-1994. Ook op het kaartje van J. Kuyper uit 1867 (afgebeeld in dit themanummer, zie pag. 54) is Huis ten Halven te zien.
8. GAU, NA, Notaris H.J. van Loenen U283a0-04 (akte 168, 28/06/1800). In 1800 wordt de herberg te koop aangeboden en beschreven 'als gelegen 'aan de kleyweg tusschen Utrecht en Wijk bij Duurstede daar [...] twee malen daags de postwagen op Arnhem en Nimmewegen plijsteren'.
9. GB, GAW, Kadastrale leggers, artikel 156. Het huis is erfplichtig aan Beverweerd. Op 9-10-1847 wordt de erfpacht uitgegeven aan Baron de Geer (GAU, NA, Notaris G.H. Stevens U 324c0-53).
10. RAU, NA, Notaris H.J. van Mariënhoff, 2742 (29/0-9/1854) en Notaris C.C. Hermesen, 920 (akte 308, 9/10/1855); GAU, NA, Notaris J.A.H. Borret U305c0-35 (akte 4866, 16 dec 1871); RAU, NA, Notaris W. van der Muelen, 719 (akte 494, 11/02/1886).
11. GB, GAW, Bouwvergunning 904.
12. GB, GAW, Registers notulen van de gemeenteraad nr 2.
13. RAU, NA, Notaris B.G. van Heyst, 2803 (akte 3777, 15/06/1881).
14. GB, GAW, rekeningen 348.
15. GB, GAW, publiciteit en voorlichting 133.
16. GB, GAW, notulen B&W nr 10.
17. De gegevens zijn afkomstig uit het eerste nummer van de *Nieuwsbode*, weekblad van de nieuwe gemeente Bunnik.

Literatuur

Alberts, W. Jappe en A.G. van der Steur, *Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis* (tweede druk). Weesp, 1984.

Blijdenstijn, R. en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland (1040-1940)*. Utrecht, 1994.

Dekker, C., *Odijk, Van parochie tot parochie*. Hilversum 1964

- Historisch overzicht van Bunnik, Odijk en Werkhoven'. *Tussen Rijn en Lek*, 2(1968-1).
- *Het begon met Vechten*. Uitgegeven door de Rotary Club Bunnik, 1976.
- *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Zutphen, 1983 (Stichtse Historische Reeks, nr 9).

Dekker, C. en S.G. van Ginkel-Meester, *Straat- en Wegnamen in Bunnik, Odijk en Werkhoven*. Bunnik, 1995.

Gaag, A. van der, *Bunnik, Odijk, Werkhoven, toen en nu*. Hulst, 1993.

Gemeentehuizen van Houten in verleden en heden (door Afdeling Voorlichting van de Gemeente Houten). *Tussen Rijn en Lek*, 16, (1982-2), 7-18.

Ginkel-Meester, Saskia van, *Bunnik. Geschiedenis en architectuur* (Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht). Zeist, 1989.

Grapendaal, W., 'De ambachtsheerlijkheid Slagmaat', *Tussen Rijn en Lek*, 5 (1971-3/4), 14-18.

Heins, W.B., *Inventarissen van de archieven van de Gemeenten Bunnik 1596, Odijk 1566-1964, Werkhoven 1811-1964, Rijnauwen 1722-1857*. (Inventaris 10), Rijksarchief in Utrecht, 1976.

Land van de zeven tuinen, Het. Zuid-oost Utrecht in perspectief (onder redactie van Jaap Hagedoorn). Utrecht, Stichting Matrijs, 1990.

Monté Verloren, J.Ph. de, *De rechterlijke organisatie ten platten lande in het gebied langs den Krommen Rijn gedurende de middeleeuwen*. Utrecht, 1948.

Oostendorp, Jan Th. M., 'Het huis der gemeente in voorbije tijden' in *Kontakt. Gemeente-organ voor de inwoners van Bunnik-Odijk-Werkhoven*. 1964 jrg 5 nr 17 (zomernummer).

Raadschelders, J.C.N., *Lokale bestuursgeschiedenis* (Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 7). Zutphen, 1992.

Reinders, H., *Bunnik*. Utrecht, 1986.

- *De oude Dorpskerk te Bunnik*, Bunnik 1988
- 'Dorpstraat 1 te Bunnik', *Tussen Rijn en Lek*, 23 (1989-3), 13-21.

Stenvert, R. m.m.v. B. Verwey, *Raadhuizen* (Stichtse Monumentenreeks). Uitgave van de provincie Utrecht en uitgeverij Matrijs, Utrecht 1995.

Vermeer, G., *De Sint-Heribert of het Witte Kerkje te Odijk*. Zutphen, 1987.

Boekbespreking

Stichtse Monumentenreeks: Raadhuizen

Ronald Stenvert met medewerking van Barbara Verweijen; fotografie: Henk Bol, *Raadhuizen* (Stichtse Monumentenreeks). Uitgeverij Matrijs in samenwerking met de provincie Utrecht, Utrecht 1996 (64 blz., geïll., ISBN 90 5345 0823, f 19,95)

Heel toepasselijk bij dit tijdschriftthemanummer over de Bunnikse gemeentehuizen is de verschijning afgelopen voorjaar van het zesde nummer in de Stichtse Monumentenreeks, gewijd aan de raadhuizen in onze provincie. De deeltjes *Watertorens*, *Trafohuisjes*, *Follies*, *Spoorwegarchitectuur* en *Oorlogsmonumenten* gingen er aan vooraf, terwijl een zevende deeltje over *Begraafplaatsen* ook nog dit jaar uit zal komen. In veel plaatsen is het raadhuis - sinds de gemeentewet van 1851 spreken we van gemeentehuis - een gebouw dat opvalt. Over de architectuur van raadhuizen is niet zo veel geschreven. Een goede gedachte dus om er in een aparte publicatie de aandacht op te richten. Van elke gemeente in Utrecht anno 1996 is in het boekje één (voormalig) raadhuis opgenomen en wel de meest karakteristieke vertegenwoordiger. In het Kromme-Rijngebied zijn dat: Bunnik (Langstraat 2; neorenaissance, E. G. Wentink, 1897 - even rechtzetten: de aannemer was W. Beemer en niet Breemer zoals abusievelijk is vermeld; zie verder het artikel van Peter de Wit), Houten (Het Kant 2; structuralisme, P. A. Tauber, 1987). Wijk bij Duurstede (Markt 23-24; Hollands classicisme, G. Tz. van Vianen, 1662). Aan de beschrijving van de afzonderlijke gebouwen gaat een algemene inleiding vooraf waarin kort ingegaan wordt op de geschiedenis van het lokale bestuur en de ontwikkeling van het gebouwtype. Dat de oorsprong van het raadhuis als gebouwtype in de stadstaatjes van Noord- en Midden-Italië (in de 13de eeuw) gezocht moet worden is aardig om te weten. Als symbool van macht kregen de bestuursgebouwen daar onder andere een eigen toren met klokken en uurwerk. Toen ik dat las moest ik

onmiddellijk aan het huidige gemeentehuis van Houten denken. Echter die link wordt in het boekje niet gelegd, er wordt vermeld dat de 38 m hoge toren met carillon verwijst naar het beroemde Hilversumse raadhuis (1927-1931) van W. M. Dudok. Het laat zich raden hoe Dudok op het idee kwam...

Naast de drie genoemde gebouwen worden in de inleiding nog enkele andere raadhuisen in het Kromme-Rijngebied als toelichting bij de tekst aangehaald (en afgebeeld), zoals Dorpsstraat 1 in Bunnik als voorbeeld van een raadkamer in een plaatselijke herberg annex boerderij uit 1674 (zie het artikel van Henk Reinders) en het raadhuisje van Cothen uit 1881, Dorpsstraat 19-21 'ter grootte van een ruime burgermanswoning'. Dat laatste geldt als voorbeeld van één van de raadhuisen die ontstonden direct na de afkondiging van de Drankwet van 1881. Deze wet maakte het houden van raadsvergaderingen in een café waar alcoholische dranken werden geschonken problematisch (zie ook het artikel van Hettie Krol). Aan het slot van de inleiding wordt onder het kopje 'Een monument van burger trots' onder andere gesteld dat 'het uiterlijk van een raadhuis sterk afhankelijk blijkt van stijlopvattingen uit de bouwtijd, maar dat het daarnaast ook het zelfbeeld van het bestuur uitdraagt. [...] Moderne gebouwen, zoals dat te Houten, dragen de uiterlijke kenmerken van een raadhuis: een karaktervol gebouw, sierraad van de plaats, een waarmerk om trots op te zijn, voor bestuurderen en burgers gelijk' (einde citaat). Ondanks enkele kritische geluiden tijdens de bouw, mogen we hopen dat in een volgend boekje over raadhuisen ook zo lovend geschreven wordt over het nieuwe gemeentehuis van Bunnik in Odijk dat onlangs in gebruik is genomen. Daarop moet de liefhebber van architectuurhistorie maar niet wachten. Het nu verschenen boekje, hoewel tamelijk beknopt (maar dat ligt aan de opzet van de serie), is het waard om gelezen en bekeken te worden.

Marijke Donkersloot-de Vrij

In Memoriam: mevrouw C.J. van der Grind-van Hengstum

Op 27 juni 1996 overleed, 75 jaar oud, mevrouw Van der Grind-Van Hengstum. Gedurende 10 jaar (van 1978 tot en met 1987) was zij bestuurslid van de Historische Kring waarbij zij de administratie en het ledenbestand voor haar rekening nam.

Maar daarnaast ontpopte zij zich als een vrouw met ruime organisatietalenten, hetgeen vooral tot uiting kwam tijdens de jaarlijkse excursie van de vereniging. Reeds geruime tijd tevoren bereidde zij deze excursies minutieus voor en op de dag van de excursie was zij in de bus en op de diverse locaties een gezellige en zorgzame gastvrouw die als een kloek waakte over haar kuikens. Bij excursies naar buitenlandse bestemmingen ging zij in haar zorgzaamheid zelfs zover dat zij een compleet geldwisselkantoor opende in de bus voor al die deelnemers die vergeten waren buitenlands geld mee te nemen.

Maar ook bij lezingen en andere bijeenkomsten van onze vereniging gaf zij blijk van een warme belangstelling voor het persoonlijk wel en wee van een ieder.

Na haar terugtreden als bestuurslid in 1987 bleef zij, ondanks haar ziekte die zich enige tijd daarna manifesteerde, toch nog betrokken bij de excursies en adviseerde haar opvolgers met vele goede adviezen.

Wij zullen haar in onze herinnering als een vrouw die altijd klaar stond voor anderen, die altijd geïnteresseerd was in anderen en die als mens warmte uitstraalde en anderen inspireerde.

Het bestuur van de Historische Kring

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

De belangrijkste gevangenen van kasteel Duurstede.

De tweedracht tussen David van Bourgondië en de Brederodes in de tweede helft van de vijftiende eeuw.

Michel van Gent

Inleiding

'Als ick denck om die tribulaci des edelen heers van Brederode, so lust mij bet te screijen, dan yet daer of te scriven. Waer is dat verstien-de hert, dat niet met medelijden bewogen wort als hoert hoe dattet edel Hollants bloet sonder schult lelicke gepynicht wort van een bastaert van Bourgongen.'

Zo begint Jan van Leyden († 1504?) zijn relaas in de *Brederode-kroniek* over de rampspoed van de familie van Brederode in de beginjaren zeventig van de vijftiende eeuw.¹ Hij beschrijft in dit werk hoe Reinoud van Brederode, zijn broer Gijsbrecht en zijn bastaardzoon Walraven in juni 1470 werden gearresteerd door David van Bourgondië, bisschop van Utrecht. David verdacht de beide broers ervan dat zij een verbond hadden gesloten met hertog Adolf van Gelre om de macht in het Sticht in handen te nemen en hem te verdrijven. Hij zette hen gevangen op kasteel Duurstede en liet Reinoud en Walraven zwaar martelen, opdat zij zouden bekennen dat zij zich inderdaad schuldig hadden gemaakt aan hoogverraad. Walraven wist in augustus 1470 uit zijn kerker te ontsnappen. Reinoud werd in januari 1471 op last van hertog Karel van Bourgondië overgebracht naar Kortrijk en nadien naar Rupelmonde en Ath. In mei 1472 kreeg Reinoud toestemming terug te keren naar Holland. Hij stierf ruim een jaar later in oktober 1473, waarbij het gerucht ging dat hij was vergiftigd. Intussen bleef Gijsbrecht opgesloten in kasteel Duurstede, totdat hij in augustus 1474 werd vrijgelaten. Hij moest echter onder meer instemmen met een verbanning uit het Sticht. Gijsbrecht zou evenals zijn broer slechts kort van zijn vrijheid genieten, hij stierf in augustus 1475.

Volgens Jan van Leyden waren alle

beschuldigingen tegen de Brederodes onwaarachtig. Zij waren uitgedacht door hun vijanden die hen in het verderf wilden storten, zo verzekert hij meer dan eens in de *Brederode-kroniek*. Andere tijdgenoten waren blijkbaar niet zo overtuigd van de onschuld van Reinoud en Gijsbrecht, anders hadden zij nooit zo lang gevangen gezeten. Bovendien schreef Jan van Leyden zijn kroniek in opdracht van Yolanda van Lalaing, de weduwe van Reinoud, vermoedelijk in de jaren 1483-1486.² Daarom is het bepaald niet onmogelijk dat hij een 'gekleurde' voorstelling van de historische werkelijkheid geeft om zijn opdrachtgeefster niet te ontrieven.

Reinoud en Gijsbrecht van Brederode zijn zonder meer de belangrijkste mannen geweest die ooit op kasteel Duurstede gevangen hebben gezeten. Zij behoorden tot de hoogste kringen van Holland en het Sticht en hadden in beide vorstendommen veel macht en volgelingen. Hun gevangenschap maakte dan ook veel indruk op tijdgenoten en latere generaties. In 1529 en 1533 werden er inventarissen opgesteld van de inboedel van kasteel Duurstede, waarin één kamer wordt aangeduid als 'Brederodes camer boven de poert' of 'Bredenroedes camere'.³ Dit bewijst dat men ruim een halve eeuw later nog altijd precies wist in welke kamer de Brederodes eens de gevangenen waren geweest van de kasteelheer, bisschop David van Bourgondië.

In dit artikel zal de gevangenschap van de Brederodes op kasteel Duurstede onderzocht worden aan de hand van vijftiende-eeuwse en vroeg-zestiende eeuwse bronnen. Centraal staan de volgende vragen: wie waren Reinoud, Gijsbrecht en Walraven en welke rol vertolken zij in het Sticht? Hoe was hun verhouding met bisschop David van Bourgondië, hertog Karel van Bourgondië en hertog Adolf van

Gelre? Waarom werden de Brederodes gearresteerd en waarom zaten zij zó lang gevangen? Waren zij werkelijk schuldig aan hoogverraad? Was het toeval dat Reinoud en Gijsbrecht zo kort na hun vrijlating stierven of niet? Deze zaken zullen hieronder aan de orde komen, waarbij zal blijken dat de 'affaire Brederode' niet louter een Stichtse kwestie was maar ook connecties had met de internationale politieke ontwikkelingen tussen 1470 en 1475.

Het zegel van bisschop David van Bourgondië, zoals dat voorkomt aan een privilege van de stad Utrecht van 6-8-1456 (foto uit Collectie Hijmans, Atlas gemeente Wijk bij Duurstede)

De bisschopsverkiezingen van 1455

Wanneer men de oorsprong van de controverse tussen David van Bourgondië en de Brederodes wil traceren, dan moet men terugkeren naar de jaren 1455-1464.

Op 24 maart 1455 stierf Rudolf van Diepholt, waardoor de Utrechtse bisschopszetel vacant werd.⁴ De geestelijkheid van Utrecht diende thans een nieuwe bisschop te kiezen, die vervolgens door de paus en de keizer van het Duitse rijk moest worden bekleed met geestelijke en wereldlijke macht. Al gauw werd duidelijk dat er drie kandidaten waren om Rudolf op te volgen. Hertog Arnold van Gelre wilde dat Steven van Beieren gekozen zou worden en kwam zelfs naar Utrecht om zijn protégé persoonlijk aan te bevelen. Steven van Beieren was kanunnik in Keulen en weinig bekend in

het Sticht. Ook hertog Philips van Bourgondië, tevens hertog van Brabant en graaf van Holland en Zeeland, mengde zich in de verkiezingen. Hij schoof zijn bastaardzoon David van Bourgondië naar voren. David (geboren circa 1427) was op dat moment bisschop van Terwaan en hij had net als Steven weinig of geen connecties met Utrecht.

De derde kandidaat was wél alom bekend onder de Stichtenaren: Gijsbrecht van Brederode (geboren in 1416). Hij was sinds 1437 domproost van Utrecht en als zodanig de machtigste man in het Sticht na de bisschop van Utrecht. Gijsbrecht had een grote aanhang onder de geestelijken, de edelen en de stedelijke notabelen van het bisdom.⁵ Bovendien had hij een machtige broer in de persoon van Reinoud van Brederode.

Reinoud van Brederode (geboren in 1415) was één van de belangrijkste edelen van Holland en het Sticht.⁶ Hij beschouwde zichzelf als een afstammeling van de oudste graven van Holland en voerde ook hun wapen. De heer van Brederode bezat tal van bezittingen in Holland en het Sticht en had daardoor veel volgelingen. Deze werden in de volksmond wel de Hoeken genoemd, dit om hen te onderscheiden van de Kabeljauwen, de vertrouwelingen van Philips van Bourgondië in Holland en Zeeland. Sinds 1445 was Reinoud als enige Hollandse edelman lid van de Orde van het Gulden Vlies, de beroemde ridderorde van de hertogen van Bourgondië.⁷

In 1449 hadden Reinoud en Gijsbrecht zich formeel verzekerd van de steun van Hendrik van Montfoort, een andere machtige edelman in het Sticht.⁸ Hendrik (geboren 1422/1432) was burggraaf van Montfoort en had ook leenbezit in Holland, net als Reinoud.⁹ De Brederodes hadden hem beloofd dat hij de hoge heerlijkheid van Montfoort zou krijgen als hij hen zou helpen om Gijsbrecht tot bisschop te verheffen, zodra Rudolf van Diepholt zou zijn gestorven. Daaruit blijkt wel hoezeer Gijsbrecht verlangde naar de bisschoppelijke macht. Of Philips van Bourgondië kennis had van dit 'herenakkoord', is niet bekend.

Veel Stichtenaren vonden uit politiek oogpunt dat Gijsbrecht de beste kandidaat was voor de opvolging van Rudolf van Diepholt. Zij zagen

in hem de beste garantie om de zelfstandigheid van het Sticht te verzekeren ten opzichte van Holland, Zeeland, Brabant en Gelre. Steven van Beieren en David van Bourgondië waren geen goede alternatieven, omdat zij teveel banden hadden met Arnold van Gelre en Philips van Bourgondië. Tevens achtten zij David niet geschikt voor het bisschoppelijk ambt omdat hij een bastaard was; in het verleden was er nog nooit een bastaard tot bisschop van Utrecht verheven.

Op 7 april 1455 vonden de verkiezingen plaats en zij lieten niets aan duidelijkheid over: de geestelijken kozen vrijwel unaniem voor Gijsbrecht van Brederode. Twee kanunniken hadden voor Steven van Beieren gekozen, maar zij schaarden zich alsnog achter de domproost nadat de uitslag vast stond. Niemand had op David van Bourgondië gestemd. Gijsbrecht moest nu nog in zijn ambt en macht bevestigd worden door paus Calixtus III en keizer Frederik III van het Duitse rijk. De keizer erkende hem inderdaad als de nieuwe bisschop, maar de paus liet het onder sterke Bourgondische druk afweten.

Hertog Philips van Bourgondië was danig ontstemd over het resultaat van de verkiezingen. Hij was druk bezig met de voorbereidingen voor een kruistocht tegen de Turken, die hem - naar hij hoopte - veel glorie en eer zou gaan opleveren. Deze onderneming moest nu worden uitgesteld, want hij kon onmogelijk accepteren dat Gijsbrecht van Brederode bisschop van Utrecht zou worden. Hij wist dat Reinoud beweerde dat hij afstamde van het oudste gravenhuis van Holland. De heer van Brederode zou mogelijk zelfs de grafelijke titel kunnen claimen ten koste van de nakomelingen van Philips. De hertog had op dat moment met Karel van Charolais slechts één legitieme zoon en geen kleinkinderen. Wat zou er gebeuren als Philips op zijn kruistocht zou sneuvelen of Karel plotseling zou overlijden? Philips was bang dat de macht van Reinoud danig versterkt zou worden als zijn broer bisschop zou zijn en dat de tegenstellingen tussen de Hoeken en Kabeljauwen zouden aanscherpen en dit was wel het laatste dat hij wilde. Daarom stelde hij zijn kruistocht uit en vroeg aan Calixtus III, of hij toch David tot bisschop

van Utrecht wilde aanstellen. De kerkvorst wilde graag dat de Turken-kruistocht zou doorgaan en voldeed aan het verzoek zonder enige rekening te houden met de verkiezingsuitslag.

Onderhandelingen

In oktober 1455 werd in Holland en het Sticht bekend welke keuze Calixtus III had gemaakt. De Hollanders reageerden over het algemeen verheugd, uitgezonderd de Hoekse sympathisanten van de Brederodes. De Stichtenaren reageerden vol ongeloof en weigerden David van Bourgondië te accepteren als hun bisschop en landsheer. Philips van Bourgondië en Karel van Charolais kwamen een maand later naar Holland om de Hollanders en Zeeuwen om een financiële bijdrage voor de Turkentocht te vragen en de installatie van David in het Sticht te regelen. Het eerste punt leverde niet zoveel problemen op, het tweede des te meer. Aanvankelijk probeerde Philips door onderhandelingen met Reinoud en Gijsbrecht van Brederode en Hendrik van Montfoort alle verzet tegen David weg te nemen. De heren van Brederode en Montfoort zaten in een netelige situatie, want zij waren ook leenmannen van de grafelijkheid van Holland. Als zij zich openlijk zouden verzetten tegen de graaf (lees: Philips), dan konden zij wel eens wegens ontrouw veroordeeld worden en al hun lenen verliezen. Bovendien had Reinoud bij zijn intrede tot de Orde van het Gulden Vlies gezworen dat hij het ordehoofd (lees: Philips) altijd zou volgen en ondersteunen, desnoods tot op het slagveld. De besprekingen verliepen dermate stroef dat het er naar uitzag dat de Bourgondiërs alleen met militaire middelen de erkenning van David zouden kunnen afdwingen.

In mei 1456 riep Philips alle leden van de Orde van het Gulden Vlies bijeen in Den Haag om te overleggen over de Stichtse kwestie.¹⁰ Reinoud van Brederode bleef echter liever weg, want hij was bang dat zijn tegenstanders hem in diskrediet zouden brengen. Hij had zelfs vernomen dat zij een aanslag op zijn leven beraamden. De Vliesridders namen zijn absentie hoog op en maanden hem te verschijnen en uit te leggen, waarom hij zich zo

tegen het ordehoofd bleef verzetten. Daarop besloot Reinoud alsnog naar Den Haag te gaan. Hij legde zijn ordebroeders uit dat het conflict tussen David van Bourgondië en zijn broer een geschil tussen privé-personen was en niet één tussen Holland en het Sticht en dat zijn loyaliteit jegens Bourgondië hier geheel los van stond. Zijn collega's waren door dit pleidooi geenszins overtuigd: zij wilden dat hij Philips zou gehoorzamen, ook inzake het Sticht, anders zouden zij hem uit de Orde stoten. Reinoud vroeg enige bedenktijd, maar begreep dat hij niet opgewassen was tegen de Bourgondische macht: op 14 mei 1456 beloofde hij de Vliesridders dat hij zich zó zou gedragen dat niemand aanmerkingen op zijn gedrag zou kunnen maken.

Ondanks de onderwerping van Reinoud weigerden de aanhangers van Gijsbrecht hun verzet tegen David van Bourgondië op te geven. Philips riep dan ook in juli 1456 alle Hollandse en Zeeuwse edelen en steden op om hun contingenten gereed te maken voor een veldtocht naar het Sticht. Ook liet hij huursoldaten uit Picardië overkomen naar zijn legerkamp in IJsselstein. Reinoud en Gijsbrecht van Brederode en Hendrik van Montfoort begrepen dat zij zichzelf ten gronde zouden richten als zij weerstand zouden bieden en onderwierpen zich aan hun tegenstrevers. Op 3 augustus 1456 sloten zij een verdrag in IJsselstein met de Bourgondiërs, waarbij zij beloofden dat zij David als hun bisschop en wereldlijk heer zouden erkennen en gehoorzamen. Philips beseftte dat hij de families van Brederode en Montfoort te vriend moest houden om David een solide machtsbasis in zijn nieuwe diocees te verschaffen en nam hen in genade aan. Hij gaf Gijsbrecht ook een ruime compensatie voor de afstand van zijn rechten op de bisschopsstoel. Hij bepaalde onder meer dat Gijsbrecht raadsheer van David zou worden en dat hij een jaargeld van 42.000 Rijnse gulden zou krijgen uit de bisschoppelijke domeinen. Voorts zouden de Staten van Utrecht aan de Brederodes een schadevergoeding van 40.000 Rijnse

David van Bourgondië (ca. 1427-1496) als bisschop van Utrecht. Linkerpaneel van een drieluik door de Meester van Delft uit ca. 1500 (origineel Rijksmuseum Amsterdam; foto Atlas gemeente Wijk bij Duurstede)

gulden betalen.¹¹ Drie dagen later kon David eindelijk zijn intrede in Utrecht maken en de macht over het Nedersticht aanvaarden. Hierna moest Philips toch nog een veldtocht naar het Oversticht ondernemen en Deventer belegeren om ook hier het gezag van zijn bastaardzoon te vestigen.¹²

Nieuwe strijd

Al gauw bleek dat de positie van David nog allesbehalve sterk was.¹³ Vele Stichtenaren hadden het gevoel dat de nieuwe bisschop aan hen was opgedrongen en luisterden liever naar zijn tegenstanders. David besloot zich dan ook uit veiligheidsoverwegingen te vestigen op kasteel Duurstede of op Ter Horst bij Rhenen. Op 27 oktober 1456 pleegden de Brederodes tezamen met Hendrik van Montfoort een 'stadsgreep' in Utrecht. Zij namen de macht in de stad in handen en benoemden zelf een nieuwe regering, terwijl dit recht toebehoorde aan de bisschop. Aanhangers van David zagen zich gedwongen om Utrecht te verlaten en hun heil bij de Bourgondiër te zoeken. Alleen Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede bleven de nieuwe bisschop trouw. Philips zond ogenblikkelijk afgezanten om te bemiddelen, maar het zag er naar uit dat Holland weer volop in de strijd betrokken zou worden. Op 31 maart 1457 waren vier afgevaardigden van Haarlem op weg naar hun woonplaats.¹⁴ Het waren burgemeester Klaas van Ieperen, schepen Gerrit van Noirtich, klerk Willem Paedze en stadsbode Jan Gerritsz. Zij hadden een bezoek gebracht aan David van Bourgondië in Ter Horst vanwege juridische geschillen tussen de stadsregering en de plaatselijke geestelijkheid. In de buurt van het Vrouwenklooster bij De Bilt werden zij ineens aangevallen door negen gewapenden. De overvallers werden aangevoerd door Walraven de bastaard van Brederode, één van de vele bastaarden van Reinoud. Zij doodden Klaas van Ieperen en Gerrit van Noirtich en brachten Jan Gerritsz. zware verwondingen toe. Als wij Jan van Leyden mogen geloven, stond deze aanslag los van de strijd in het Sticht. De schrijver van de *Brederode-kroniek* stelt dat Walraven wraak wilde nemen op Klaas en Gerrit, aangezien zij hem ten onrechte een

partij Schotse wol hadden ontnomen die was aangespoeld op het strand van Zandvoort. Verder vermeldt Jan van Leyden dat Reinoud geen enkele kennis had van de overval en dat hij zó boos was op Walraven, dat hij hem een tijdlang niet meer wilde zien. Later zou dit gebeuren bij De Bilt nog opgerakeld worden tijdens de gevangenschap van de Brederodes in 1470-1471, zoals hieronder nog zal worden verhaald.

In de volgende maanden bleef de spanning tussen Holland en het Sticht groot. De Hollanders waren vaak bang voor een aanval van de Utrechters op een stad in hun graafschap, maar deze vrees werd nooit bewaarheid. In september 1457 belegerden Reinoud van Brederode en Hendrik van Montfoort enige tijd bisschop David in Amersfoort, maar dit had geen succes.¹⁵ Philips van Bourgondië liet als straf beslagleggen op de bezittingen van beide heren in Holland en zond nogmaals bemiddelaars. Er gold van december 1457 tot februari 1458 wel een bestand. Daarna bleef de dreiging van een Hollands-Stichtse oorlog echter voortdurend aanwezig.

Op 29 juni 1458 sloten, onder auspiciën van Philips, de strijdende partijen in het Sticht dan toch vrede. Gijsbrecht en Reinoud van Brederode en Hendrik van Montfoort beloofden dat zij David van Bourgondië om vergiffenis zouden vragen voor hun verzetsdaden. Deze bevestigde dat hij aan hen en hun medestanders pardon zou verlenen. Enige tijd later, op 9 juli 1458, verklaarde ook Philips dat hij zich met de heren van Brederode en Montfoort had verzoend. Hij gaf hen tegelijkertijd al hun Hollandse bezittingen weer terug. Bepaald werd dat David een jaargeld van 42.000 Rijnse gulden aan Gijsbrecht zou uitbetalen, zoals al in IJsselstein twee jaar eerder was vastgelegd.¹⁶ Ook paus Pius II, de opvolger van Calixtus III, hechte naderhand zijn goedkeuring aan deze uitkering. Toch zou het nog tot 1 juni 1464 duren, totdat er een definitieve regeling voor dit jaargeld werd opgesteld en doorgevoerd.¹⁷ Na de vrede van 1458 keerde de rust in het Sticht geleidelijk aan terug. David van Bourgondië bleef echter impopulair doordat hij zich omringde met diverse raadsheren en diennaren die niet in het Sticht geboren en gegoed

waren, zoals Philips Duclerc (Phillipot), Jan van Auxi en Alfons Portugalois.¹⁸ Dit drietal zou in de 'affaire Brederode' nog een kwalijke rol spelen. Verder trachtte David voortdurend zijn macht te vergroten, hetgeen ten koste ging van de macht van de Staten, de geestelijkheid, de ridderschap en de steden. Het is kenmerkend dat David van kasteel Duurstede zijn bestuurscentrum maakte en deze vesting nog aanmerkelijk liet versterken, zo onveilig voelde hij zich in zijn bisdom.¹⁹

Bisschop David realiseerde zich wel dat hij niet om de Brederodes heen kon. Hij nam hen op in zijn raad en gaf hen ook andere gunstbewijzen. Zo verpandde hij in 1459 het drostambt van Hagestein en het schoutambt op de Vaart (= Vreeswijk) aan Reinoud. De heer van Brederode droeg deze ambten overigens in 1465 over aan zijn bastaard Walraven, de man van de aanslag bij De Bilt. Dit gegeven is eveneens van belang in de 'affaire Brederode'. Deze begunstiging betekende praktisch dat de Brederodes een groot gebied aan de Lek in leenrechtelijk of ambtelijk bezit hadden gekregen en dus min of meer een 'staat in een staat' bezaten.²⁰ De derde grote tegenstander van David, Hendrik van Montfoort, zou spoedig verdwijnen van het politieke toneel, hij stierf namelijk in 1459. Zijn enige zoon en erfopvolger Jan van Montfoort was toen nog minderjarig, zodat hij onder voogdij kwam te staan. Hierdoor waren de Brederodes hun belangrijkste bondgenoot kwijtgeraakt.²¹ In januari 1464 ontving David van Bourgondië de regalia van het Sticht van keizer Frederik III, zodat hij ook formeel de wereldlijke macht over het Sticht verkregen had.²² Hij werd derhalve nu eindelijk door iedereen erkend als bisschop van Utrecht. Een jaar later ontstonden er echter alweer nieuwe problemen als gevolg van een machtswisseling in het buurland Gelre.

De aanval op IJsselstein

In 1465 nam Adolf van Gelre zijn vader hertog Arnold gevangen en liet zichzelf als nieuwe hertog huldigen.²³ Deze machtsgreep betekende het begin van een burgeroorlog in Gelre tussen de aanhangers van Arnold en die van Adolf, waarbij de eersten werden aangevoerd

door hertog Jan I van Kleef en Willem van Egmond. Zij waren respectievelijk de zwager en de broer van de gevangen gezette oude hertog. Philips trachtte te bemiddelen tussen de vechtende Geldersen. Hij had economische belangen bij een herstel van de openbare orde, want zijn onderdanen maakten veel gebruik van de Rijn, Waal, IJssel en Maas voor hun handelsverkeer. Verder kon hij zich beroepen op de statuten van de Orde van het Gulden Vlies. Zowel Jan van Kleef als Adolf van Egmond waren lid van zijn ridderorde. De orderegels stipuleerden dat Vliesridders verplicht waren hun geschillen te laten beslechten door het hoofd van de Orde.²⁴ De inspanningen van Philips leverden geen succes op, sterker nog: hij dreigde zelfs even persoonlijk in de strijd betrokken te raken. Op 25 maart 1466 ondernamen aanhangers van Adolf een aanval op IJsselstein.²⁵ Zij namen de stad in en legden die grotendeels in de as, plunderden huizen en kerken en vermoordden vele mannen en vrouwen, waarna zij met hun plunderbuit de aftocht aanvaardden. De inwoners hadden enige weken tevoren al signalen ontvangen dat er een Gelderse aanval op komst was. Zij hadden toen in allerijl versterkingen gebouwd, maar die weer moeten afbreken onder dwang van de stadsregering van Utrecht. De Utrechters hadden bij monde van hun afgevaardigden Jan van Amerongen en Bartelmeus van Nijveelt namelijk bedreigd met represaillemaatregelen, indien de versterkingen niet geslecht zouden worden.²⁶ Daardoor konden op die fatale dag in maart de IJsselsteiners nauwelijks weerstand bieden. De aanhangers van Adolf vielen IJsselstein aan, omdat de stad toebehoorde aan Frederik van Egmond, een zoon van Willem van Egmond. Frederik hield de heerlijkheid IJsselstein echter in leen van de grafelijkheid van Holland. Philips had de aanval op zijn leengoed kunnen aanwenden als een aanleiding om Adolf de oorlog te verklaren, maar hij verkoos verder te onderhandelen. De procureur-generaal van Holland wist overigens nog enige plundersaars te arresteren; zij werden in mei 1466 allen terechtgesteld. Deze bestraffing had een afschrikwekkende uitwerking op Adolfs volgelingen, want zij waagden zich nadien niet meer op Hollands grondgebied.

Hertog Philips de Goede van Bourgondië (1396-1467) en zijn zoon Karel de Stoute (1433-1477). Portretten in het *Recueil d'Arras*

Het valt te begrijpen dat Willem van Egmond en zijn zonen Jan, Frederik en Willem woedend waren op de regering van Utrecht vanwege haar opstelling vóór de Gelderse aanval op IJsselstein. Zij dachten dat de Utrechters hadden samengespannen met Adolf van Gelre om hun stad ten gronde te richten. De woede van de familie richtte zich met name op Gijsbrecht en Reinoud van Brederode, want zij waren immers de leidinggevende figuren in Utrecht. Voorlopig wilden de familie van Egmond dan ook niets meer te maken hebben met de inwoners van Utrecht.

Een nieuwe hertog van Bourgondië

Op 15 juni 1467 overleed Philips van Bourgondië in Brugge. Karel van Charolais werd thans de nieuwe heerser van de Bourgondische landen. Hij zou zich in de internationale politiek veel meer profileren dan zijn vader in diens laatste levensjaren had gedaan. Voordurend wilde hij zijn macht en

bezittingen vergroten, waardoor hij veel weerstand opriep bij omringende vorsten en bij zijn eigen onderdanen. Hij beschouwde koning Lodewijk XI van Frankrijk als zijn grootste tegenstander, vandaar dat hij in 1468 trouwde met Margaretha van York, een zuster van koning Edward IV van Engeland, om zodoende Engeland als bondgenoot te winnen. Karel was altijd bang dat de Franse monarch hem ten gronde wilde richten door zich te verbinden met andere machthebbers en contacten aan te knopen met edelen en hoge ambtenaren in de Bourgondische landen. Kortom, Karel was gevoelig voor 'complot-theorieën', hetgeen in de 'affaire Brederode' zeker latent een rol heeft gespeeld.²⁷

Al gauw raakte Karel gebrouilleerd met bisschop David over het bezit van bepaalde veenlanden in het grensgebied tussen Holland en het Sticht. De nieuwe graaf dacht ook dat hij op grond van zijn titel *heer van Friesland* aanspraak kon maken op Friesland en

Groningen. Hij liet in de jaren 1468-1470 zelfs onderzoeken hoe hij deze gebieden het best in zijn macht kon krijgen, waarbij hij het gebruik van geweld niet uitsloot. David was bepaald niet gediend van de aspiraties van zijn halfbroer en liet hem weten dat Friesland en Groningen al sinds eeuwen toebehoorden aan de bisschoppen van Utrecht en niet aan de graven van Holland.²⁸

Met betrekking tot Gelre bleef Karel in de voetsporen van zijn vader, want hij zette diens bemiddelingspolitiek voort. In juli 1469 gaf hij dan ook pardon aan de aanhangers van Adolf die betrokken waren geweest bij de aanslag op IJsselstein. Karel drong bij Adolf wel sterker aan op de vrijlating van Arnold teneinde een algemeen vredesberaad op gang te brengen. Voorlopig peinsde Adolf er niet over om zijn vader te bevrijden of hem enige macht terug te geven, zodat de burgeroorlog in Gelre voortduurde.²⁹

Over de relatie tussen Karel van Bourgondië en Reinoud van Brederode in de jaren 1467-1470 is weinig bekend. Het is voorstelbaar dat de nieuwe machthebber een latent wantrouwen koesterde jegens de heer van Brederode. Hij zal waarschijnlijk gehoord hebben van diens claim af te stammen van het oudste gravenhuis van Holland. Zelf had Karel maar één dochter, Maria (geboren in 1457), en hij kon weten dat de opvolging van vrouwen in Holland en Zeeland altijd tot problemen had geleid. Dit was het geval geweest bij Ada van Holland in 1203 en Margaretha van Beieren in 1345-1354, maar het meest recente voorbeeld was natuurlijk Jacoba van Beieren, die in 1433 Holland en Zeeland aan zijn vader Philips had moeten afstaan.

Reinoud van Brederode was in 1468 aanwezig bij het huwelijksfeest van Karel en ook bij diens inhuldiging als graaf van Holland en Zeeland. Hij gaf zodoende openlijk aan dat hij een trouw onderdaan van Bourgondië was.³⁰ Er werden in Dordrecht en Leiden wel enige lieden opgepakt en veroordeeld, omdat zij gesproken hadden over het huldigen van Reinoud tot graaf in plaats van Karel. Het betrof hier echter steeds eenvoudige lieden zonder enige politieke functies. Het is niet waarschijnlijk dat hun praatjes een kern van waarheid bevatten;

er zijn althans geen aanwijzingen dat Reinoud in 1467-1468 geprobeerd heeft de grafelijke titels te bemachtigen.³¹

Jan van Leyden verhaalt dat sommige Hollanders vóór of in 1470 het plan hadden opgevat om Reinoud van Brederode te vermoorden op de weg tussen Utrecht en Den Haag. Dit ging niet door, aangezien het beoogde slachtoffer vanwege een vechtpartij in Utrecht bleef. Naderhand kwam Reinoud wel naar Den Haag, waarna zijn tegenstanders een nieuwe aanslag op zijn leven beraamden. De samenzweerders wilden toeslaan vanuit de huizen van de heren van Gaasbeek, van Oostervant en van Wassenaar. Reinoud hoorde echter van hun snode plannen en vertrok ijlings naar veiliger oorden. Jan van Leyden noemt de tegenstanders niet met naam en toenaam en zegt alleen dat 'sommige edel van geslachte [waren] ende sommige onedel als van die Cabeljaus partye, die anders geen saken en hadden dan die parthye (partijzucht) die sy in haer hart drougen'.³²

Wat moeten wij van dit verhaal van de biograf van de Brederodes denken? Het wordt door andere bronnen noch bevestigd noch ontkracht. De heren van Gaasbeek, Oostervant en Wassenaar waren Jacob van Gaasbeek, Frank van Borselen en Jan van Wassenaar; zij behoorden inderdaad tot de Kabeljauwen. De familie van Egmond was eveneens Kabeljauws. Derhalve is het voorstelbaar dat met name Frederik van Egmond 'het brein' achter de samenzweringen in Den Haag was, omdat hij op deze wijze wraak wilde nemen voor de aanval op IJsselstein. Frederik zal allicht ook teruggedacht hebben aan eerdere botsingen tussen de heren van Brederode en Egmond. In het verleden waren zij wel vaker in conflict met elkaar geraakt in het kader van de tegenstellingen tussen de Hoeken en Kabeljauwen in Holland en Zeeland.³³ Maar het zij toegegeven, harde bewijzen voor een rol van Egmond in de aanslagen zijn er niet. Volgens Jan van Leyden zijn de Kabeljauwen vervolgens 'al heymeliken' naar hertog Karel en bisschop David gegaan. Hier zouden zij allerlei leugenachtige beschuldigingen tegen Gijsbrecht en Reinoud van Brederode hebben geuit. David van Bourgondië was wel ontvan-

kelijk voor deze 'praatjes', want hij zag die als een middel om de Brederodes en hun aanhangers aan te pakken en zijn greep op de stad Utrecht te verbeteren. Daarom besloot hij onverwijld tot actie over te gaan.³⁴

De arrestatie

Op 15 juni 1470 kwam Reinoud van Brederode naar Wijk bij Duurstede.³⁵ Hij had een klein gevolg bij zich, bestaande uit zijn bastaarden Walraven, Reinier, Hendrik, Jan en Johan en een aantal dienaren. Zijn bedoeling was om een onderhoud te hebben met David van Bourgondië teneinde hem een verzoek voor te leggen van één van zijn onderdanen, zo verklaarde Reinoud later. Andere bronnen zeggen dat hij was gekomen om te pogen een einde te maken aan de 'onmoit' (vijandelijke gezindheid) tussen de bisschop en Gijsbrecht van Brederode.³⁶ Reinoud vroeg aan Philips Duclerc (Phillipot), de kastelein van slot Duurstede, om zijn komst bij David aan te kondigen. Deze kwam even later terug met de mededeling dat zijn meester last had van een jichtaanval en voorlopig niet te spreken was. Reinoud besloot naar de mis te gaan en daarna ging hij naar een herberg om te eten. Hier zag hij tot zijn verrassing dat David wijn en vissen had laten klaarzetten voor zijn bezoeker. Na de maaltijd wilde Reinoud nogmaals informeren wanneer hij de bisschop kon spreken. Herman Wij, een dienaar van David, adviseerde Reinoud te gaan slapen; hij zou hem wel wekken als de bisschop hem wilde ontvangen. Aldus geschiedde.

Eenmaal bij het kasteel gekomen, kreeg Reinoud het verzoek om tezamen met zijn bastaarden en één dienaar binnen te komen, maar de rest van zijn gevolg buiten te laten. De heer van Brederode werd door een lid van het dienstpersoneel met hoffelijke woorden van kamer naar kamer gevoerd, om hem vervolgens alleen in een vertrek achter te laten. Toen kwam Alfons Portugalois met drie knechten naar hem toe en verbood hem de kamer te verlaten. Later keerde Alfons terug en vroeg Reinoud zijn mes af te geven. Daarna werd de onfortuinlijke bezoeker 'boven in een camer' gevangengezet.

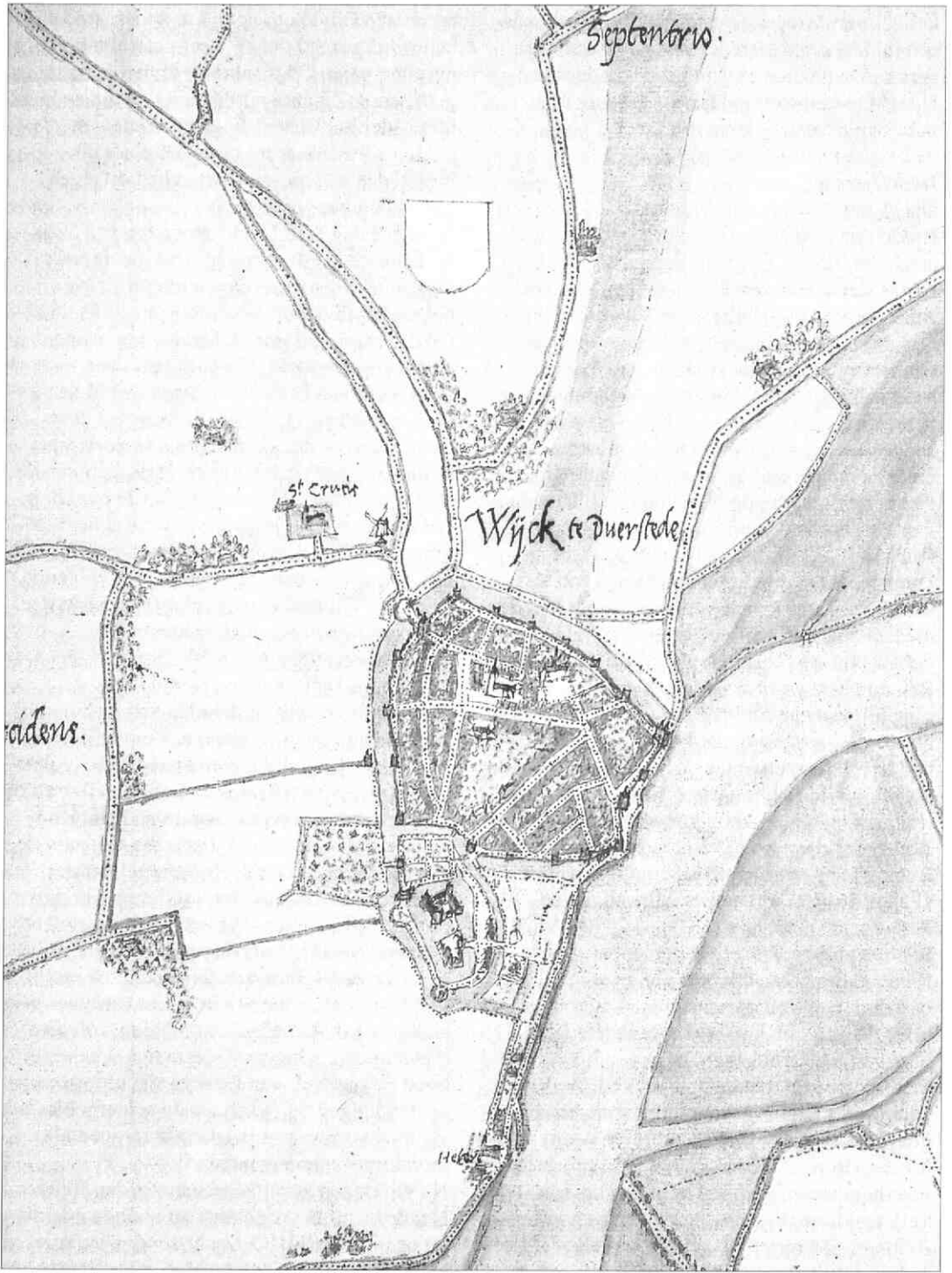
Zijn bastaarden waren gaan kaatsen met die-

naren van David om de tijd te doden, totdat hen werd gezegd dat zij weer naar hun herberg moesten gaan. Dit maakte de zonen onrustig en geïrriteerd. Zij antwoordden dat zij alleen met hun vader het kasteel zouden verlaten en wilden weten waar hij bleef. Uiteindelijk moesten schutters van de stad hen dwingen naar de herberg te gaan.³⁷

Dezelfde dag reed David spoorslag van Wijk bij Duurstede naar Utrecht. Hier liet hij de klok luiden ten teken dat de burgerij zich op het marktplein moest verzamelen. Velen dachten dat er onraad was en hadden hun wapens alvast meegenomen. Dit gold ook voor Gijsbrecht van Brederode. Toen David de domproost zag, legde hij zijn hand op diens schouder en sprak: 'Het is om u te doen, gaet mit my en geeft u gevangen'. Joris, één van de bastaarden van Gijsbrecht, wilde de bisschop aanvallen, maar zijn vader weerhield hem en ging vrijwillig mee naar het bisschoppelijk hof, alwaar hij werd opgesloten. De volgende dag werd Gijsbrecht overgebracht naar kasteel Duurstede en in een andere kamer dan Reinoud gevangen gezet.³⁸

Op 16 juni 1470 ontbood David van Bourgondië de vijf bastaarden van Reinoud op kasteel Duurstede. Walraven, Reinier, Hendrik en Jan werden gelijk gearresteerd, maar Johan mocht weggaan. Hij was namelijk klerk en van zins priester te worden, zodat van hem geen gevaar viel te duchten.³⁹ Later die dag nam de bisschop nog een andere maatregel om de machtspositie van de Brederodes in zijn diocees te ondermijnen. Hij liet afkondigen dat iedereen die in het afgelopen jaar in dienst was geweest van Reinoud en Gijsbrecht ogenblikkelijk de stad en het Sticht moest verlaten. Wie zich niet aan dit gebod zou houden, zou dit met de dood bekopen.⁴⁰ Korte tijd later verbood de regering van Utrecht alle uitingen van opstandig gedrag, waarmee de achtergebleven sympathisanten van Brederode zo goed als monddood waren gemaakt.⁴¹

Na vijf dagen gevangenschap werden Reinier, Hendrik en Jan vrijgelaten op voorwaarde dat zij ogenblikkelijk het Sticht zouden verlaten en zich bij David zouden melden, zodra deze hen zou oproepen terug te keren.⁴² Walraven bleef derhalve als enige bastaard achter in het

Kaart van Wijk bij Duurstede door Jacob van Deventer uit ca. 1563 met ten zuidwesten van de stad kasteel Duurstede (reproductie 1995, Stichting Jacob van Deventer)

kasteel. Hij werd op 23 en 24 juni 1470 onder tortuur ondervraagd over zijn aanval op de Haarlemse delegatie bij De Bilt van 31 maart 1457, dus dertien jaar eerder. Tevens wilden zijn ondervragers weten, of Reinoud en Gijsbrecht een verbond hadden gesloten met Adolf van Egmond en of zij voorkennis hadden gehad van de aanval op IJsselstein van 25 maart 1466. Het was de eerste van een lange reeks verhoren en martelingen.⁴³

David van Bourgondië liet op 29 juni 1470 Jan van Amerongen, de schout van Utrecht, eveneens gevangennemen en op het kasteel Duurstede opsluiten. Jan was immers in 1466 namens Utrecht naar IJsselstein afgereisd om het aanleggen van versterkingen te verbieden. Volgens Jan van Leyden had de bisschop ook Jan van Montfoort, Jacob van Nijveelt en andere medestanders van de Brederodes willen arresteren, maar dit mislukte. De biografie van de Brederodes meldt dat er in Holland en het Sticht naarstig werd gezocht naar belastend materiaal van de gevangenen, zonder dat dit succes opleverde. Daarom besloot David om Walraven de bastaard van Brederode en Jan van Amerongen veelvuldig te martelen om 'bekentnissen' uit hen te persen. Zij bevestigden ten lange leste dat de Brederodes een verbond met Adolf van Gelre hadden gesloten, gericht op de omverwerping van de Bourgondische macht in de noordelijke Nederlanden. Vervolgens werden deze 'bekentnissen' gezonden naar Karel van Bourgondië.⁴⁴

Motivatie

Waarom deed David zoveel moeite om aanklachten tegen de Brederodes op te kunnen stellen? Er lijkt slechts één verklaring mogelijk: hij wilde de Brederodes brandmerken als hoogverraders, zodat zij hun ambten, bezittingen en allicht ook hun leven zouden verliezen. Het was dan wel zaak te voorkomen dat Reinoud of Gijsbrecht ooit gelegenheid kregen om zichzelf voor de hertog te verdedigen, want zij zouden zich op die manier allicht kunnen vrijpleiten. Dit verklaart gelijk waarom de bisschop zoveel moeite zou doen om Reinoud zelf te laten bekennen, want zijn bekentenis woog uiteraard zwaarder dan die van Jan van Amerongen en Walraven de

Portret van bisschop David van Bourgondië (ca. 1460) uit het *Recueil d'Arras*

bastaard. In wezen had David in één klap met al zijn opposanten willen afrekenen, gesteld dat hij werkelijk het plan had om ook andere edelen met sympathieën voor Brederode te arresteren. Was dit plan gelukt, dan zou zijn machtspositie in het Sticht aanmerkelijk zijn versterkt. Voor de Kabeljauwen in Holland zou het eveneens goed zijn als Reinoud wegens hoogverraad zou worden terechtgesteld, want de Hoekse partij zou dan letterlijk en figuurlijk 'onthoofd' zijn geweest. Bovendien zouden alle bezittingen van de Brederodes in beslag worden genomen door de grafelijkheid. Hertog Karel zou delen van dit bezit vast wel aan de Kabeljauwen willen geven, aangezien zij hadden geholpen om Reinoud als verrader te ontmaskeren.

Aantoonbaar is dat David van Bourgondië een goede relatie onderhield met de Kabeljauw Frederik van Egmond. Hij had in het najaar van 1469 namelijk het initiatief genomen om de familie van Egmond met de Utrechters te verzoenen inzake de plundering van IJsselstein.⁴⁵ Op 17 juli 1470 bracht hij inder-

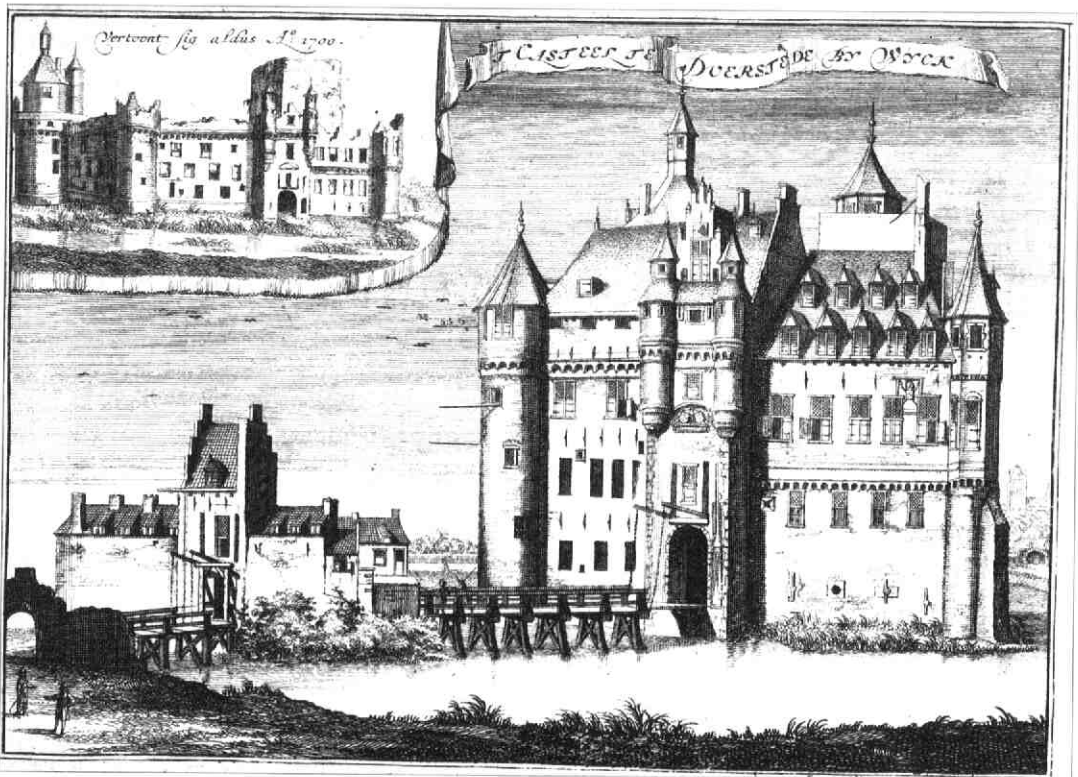
daad een verzoening tussen genoemde partijen tot stand, dus net een maand na de arrestatie van de Brederodes. David wist de betrokkenen zover te krijgen dat zij al hun geschilpunten lieten varen en voortaan in vrede en vriendschap zouden optrekken. Uitdrukkelijk werd in de zoen vastgelegd dat de Brederodes buiten deze overeenkomst vielen, aangezien zij hun conflicten met de Egmonds niet ter beslechting aan de bisschop hadden voorgelegd.⁴⁶

Hertog Karel was beslist danig ontstemd, toen hij de 'bekentenissen' van Jan van Amerongen en Walraven de bastaard van Brederode onder ogen kreeg, maar Reinoud had nog altijd geen schuld bekend. De heerser van de Bourgondische landen wist dat Reinoud een potentiële bedreiging voor de opvolging van zijn erfdochter in Holland kon zijn vanwege diens claim af te stammen van de oudste graven van Holland. Karel had nu dus een goede gelegenheid om deze (mogelijke) rivaal voor zijn

dochter uit de weg te laten ruimen. Toch gaf hij David geen toestemming om de drie gevangenen terecht te stellen of heimelijk om te brengen. Hij wilde zijn halfbroer waarschijnlijk ook niet ter wille zijn, omdat hun relatie inmiddels danig was bekoeld door hun ruzies over het bezit van Friesland en Groningen en de veengebieden in hun grensgebied.

Anderzijds wilde Karel ook geen gehoor geven aan de smeekbeden van Yolanda van Lalaing, Reinouds vrouw, en haar verwanten om de berechting van Reinoud zelf ter hand te nemen. Zij hielden hem voor dat een lid van de Orde van het Gulden Vlies het recht had zich in erekwesties door andere leden te laten berechten. De familie Lalaing stelde dat Reinoud onschuldig was en dat derhalve zijn eer in het geding was.⁴⁷

Hoe dan ook, voor Karel waren op dat moment de ontwikkelingen in Engeland van veel groter belang dan het mogelijke verraad van een hoge

Kasteel Duurstede gezien vanuit het zuiden met de voorburch en ingangspartij ca. 1650. De inzet toont het kasteel als ruïne in 1700. Kopergravure door J. Ottens naar J. van Vianen (Atlas gemeente Wijk bij Duurstede)

Hollandse edelman en Vliesridder. Koning Edward IV raakte namelijk in conflict met de machtige edelman Richard Neville, graaf van Warwick, en diens medestanders. De oppositieleider moest naar Frankrijk vluchten, waar hij contact zocht met Lodewijk XI. Er gingen geruchten dat de Franse koning Warwick zou helpen om Edward van de troon te stoten. Daarom liet Karel sinds juni 1470 oorlogsschepen op de Noordzee patrouilleren om zo een terugkeer van Neville en de zijnen te verhinderen en de positie van zijn zwager veilig te stellen.⁴⁸

De beschuldigingen

Jan van Leyden vertelt in de *Brederodekroniek* wel veel over het verblijf van Reinoud en Walraven van Brederode op kasteel Duurstede, maar zwijgt vrijwel geheel over de gevangenschap van Gijsbrecht van Brederode en Jan van Amerongen. De domproost zat waarschijnlijk opgesloten op de kamer boven de poort, die in de inventarissen van 1529 en 1533 als de kamer van Brederode wordt aangeduid.⁴⁹ Als lid van de geestelijkheid behoorde hij door de kerkelijke rechtbank berecht te worden, waarmee hij een uitzonderingspositie in nam onder de vier gevangenen. Vermoedelijk is hij niet gemarteld, maar zal hij vast wel gehoord hebben wat zijn lotgenoten 'bekend' hadden, zodat zijn weerstand zou breken en ook hij een 'bekentenis' zou afleggen.

Naderhand heeft Reinoud van Brederode verklaard dat zijn gezondheid danig achteruit ging tijdens zijn onvrijwillig verblijf op kasteel Duurstede. Hij kreeg zo'n last van nierpijn dat hij nauwelijks kon staan, eten en drinken.⁵⁰ Volgens zijn eigen inschatting moest hij liefst eenenveertig dagen wachten, voordat zijn tegenstanders hun aanklachten aan hem bekend maakten. Het zal derhalve rond 25 juli 1470 zijn geweest, toen de heer van Brederode de volgende vier beschuldigingen kreeg te horen:

- hij was betrokken geweest bij de aanslag van zijn bastaard Walraven op gedelegeerden van Haarlem bij De Bilt;
- hij had voorkennis gehad van de aanval van de Geldersen op IJsselstein en hen onghin-

derd doorgang verleend op hun heen- en terugreis;

- hij had tezamen met Gijsbrecht 'certaine alliance et confederation' gemaakt met Adolf van Gelre om de hertog het gezag over het Sticht te bezorgen. Gijsbrecht zou als beloning voor zijn hulp 'bewairrer der stadt van Utrecht' worden en Reinoud zou het bestuur over de Bommelerwaard en de Tielerswaard toegewezen krijgen;

- hij was van plan om met zijn broer een oproer in Utrecht te ontketenen door één van de burgemeesters te vermoorden.

Reinoud verklaarde dat alle aanklachten onwaarachtig waren en dat hij zijn trouw aan David van Bourgondië gemakkelijk kon bewijzen. Als men hem zou vrijlaten - desnoods op borgtocht - en er zou oorlog komen tussen het Sticht en Gelre, dan zou hij zondermeer de bisschop te hulp komen. Zijn ontkenningen en loyaliteitsverklaring maakten echter geen indruk, zo zou enige tijd later blijken.⁵¹

Op de avond van 2 augustus 1470 verschenen Tielman Herbert, Jan van Auxi, Philips Duclerc en een beul op Reinouds kamer. Zij ondervroegen hem nogmaals over de vier vermelde aanklachten en hielden hem voor dat zijn bastaardzoon Walraven en Jan van Amerongen allang hadden bekend.

Desondanks ontkende Reinoud andermaal alles. Dit zinde zijn ondervragers niet en zij besloten tot een steviger aanpak. Jan van Auxi haalde de ketting van de Orde van het Gulden Vlies van Reinouds hals, maar hij had hiertoe geen enkel recht. De Vliesridders waren namelijk verplicht altijd hun halsketting te dragen als onderscheidingsteken. Reinoud vertelde later dan ook dat zijn ondervragers 'gens de simple estat et condition' waren 'ignorans les termes et raisons de justice par ynexperience'. De beul kleepte Reinoud tot op het hemd uit, bond hem vast aan een bank met zijn handen en benen, en begon water in zijn mond te gieten, totdat zijn slachtoffer moest overgeven. Voorts schroefde hij Reinouds huid met een vlam en ranselde hem zo lang, dat deze het bewustzijn verloor.⁵²

Reinoud kwam de volgende dag weer bij kennis en vroeg om een gesprek met David van Bourgondië. Philips Duclerc bracht hem 's

middags diens antwoord: zijn meester wilde hem niet spreken, maar als Reinoud hem iets te zeggen had, kon hij dat schriftelijk doen. De heer van Brederode verklaarde dat hij door de martelingen geen pen in zijn vingers kon houden, waarna Duclerc hem weer alleen achterliet.⁵³

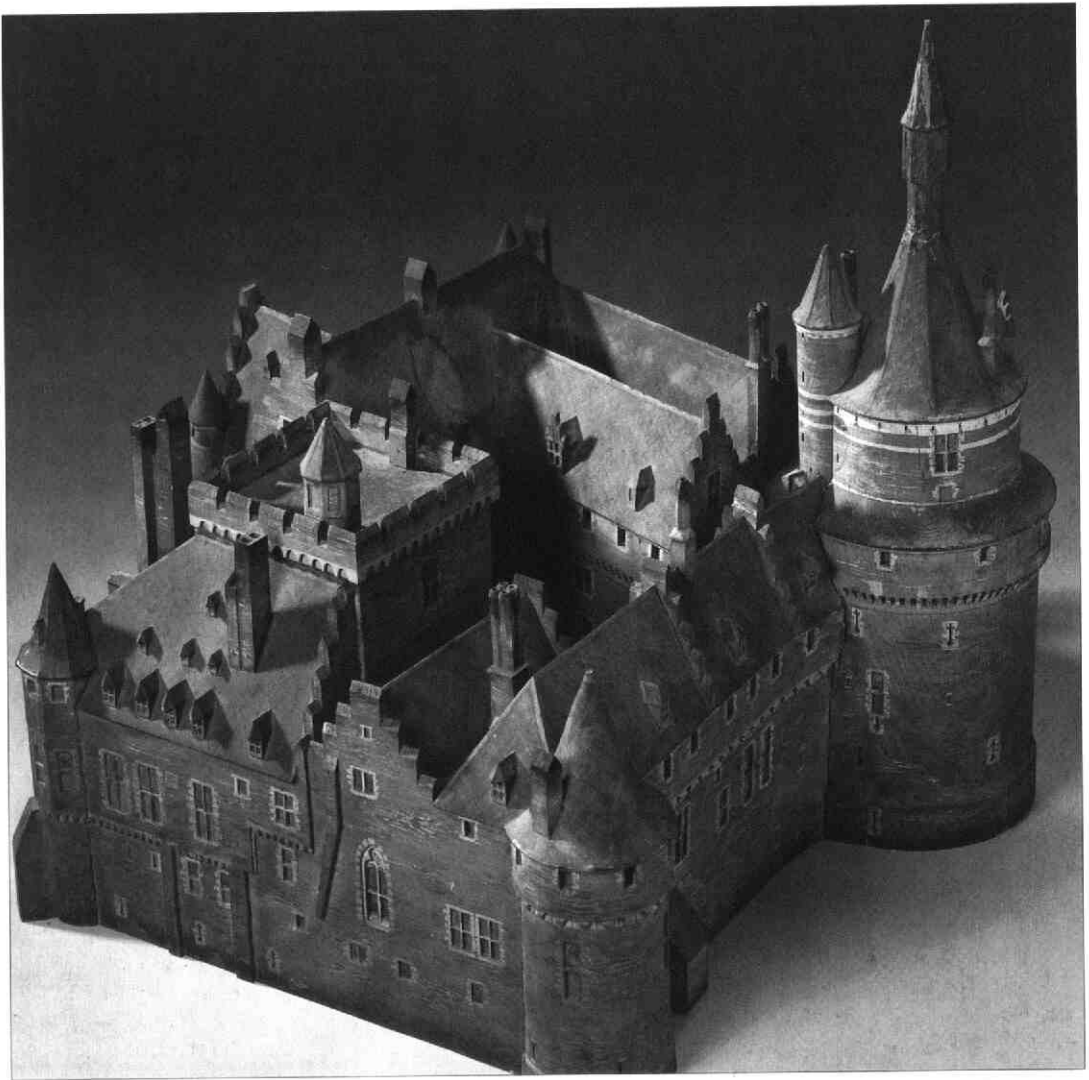
's Zaterdag wilde men Reinoud weer op de pijnbank leggen, maar deze was zó murw geworden dat hij beloofde alle aanklachten te tekenen die men hem zou voorleggen. Philips Duclerc kwam de volgende dag inderdaad met een papier met aanklachten, maar Reinoud wilde deze niet meer ondertekenen. Hij zei dat hij de mis had gehoord en zwoer bij het lichaam van Christus dat hij echt onschuldig was; hij had zaterdag zijn belofte alleen afgelegd om nieuwe martelingen te ontlopen. Dit moest Philips maar aan de bisschop doorgeven. Zijn ontkenningen werden slecht ontvangen, want David wilde koste wat kost zijn gevangene laten bekennen.⁵⁴

Op 7 augustus 1470 belandde de heer van Brederode dan ook weer op de pijnbank.⁵⁵ In het bijzonder werd hij uitgehoord over zijn verbond met Adolf van Gelre. De dienaren van David vertelden hem dat de zoon van Gijsbrecht van Randwijck in navolging van bastaard Walraven en Jan van Amerongen het bestaan van zo'n verbond had bevestigd. Gijsbrecht van Randwijck was hof- en rentmeester van Adolf en had diens vader Arnold in dezelfde functies gediend.⁵⁶ Reinoud zei in reactie: 'Wij hebben wel vrientlicke woerden met den jongen heer van Gelre gehadt, mer daer en sijn geen scriften af, ende men sal daer anders niets vinden'. Met dit antwoord waren zijn ondervragers niet tevreden. Philips Duclerc zou zelfs gezegd hebben dat Reinoud een bekentenis moest afleggen en dat zij hem desnoods twee jaar lang elke avond zouden martelen. Danig verzwakt en ontmoedigd, beloofde de gevangene uiteindelijk dat hij alles zou bekennen hetgeen zijn vijanden verlangden. Zestien dagen later, op 23 augustus 1470, werd hij uit zijn kamer gehaald en overgebracht naar een vertrek 'boven op den groten toren'. Men sloot twee zware boeien om zijn benen, opdat hij niet zou kunnen ontsnappen en liet hem voorlopig aan zijn lot over. Jan van

Leyden meldt dat David zijn gevangene liet verplaatsen, omdat hij Reinouds vertrek wilde afbreken in het kader van zijn bouwplannen met kasteel Duurstede.⁵⁷ Ongetwijfeld had de verplaatsing ook te maken met het feit dat bastaard Walraven de nacht tevoren een geslaagde vluchtpoging had ondernomen.

Walravens ontsnapping

Zoals vermeld, had Walraven de bastaard van Brederode na alle martelingen een belastende verklaring tegen zijn vader Reinoud afgelegd. Gekweld door wanhoop en vrees in zijn kerker te sterven besloot hij een poging te doen om te ontsnappen.⁵⁸ In de nacht van 22 op 23 augustus 1470 wist hij met harde strooitjes het slot van zijn boeien los te peuteren en met behulp van losliggende stenen een trappetje naar het raam van zijn cel te maken. Vervolgens bond hij repen van enige kledingstukken aan elkaar vast om een koord te maken. Zijn uitbraakpoging lukte, maar bijna werd hij betrapt toen hij zijn 'kleren-snoer' wilde weghalen. Een lid van het bisschoppelijk gevolg kwam namelijk net op dat moment naar buiten om te plassen in de slotgracht, maar deze merkte niets en ging snel de zaal weer in, want het was al elf uur en het stormde hard. Zo stil hij kon, zwom Walraven de slotgracht over naar het 'voorwerck' (de voorburch). Vervolgens wilde hij de Lek oversteken, vermoedelijk om naar het hof van Adolf van Gelre te vluchten. Bij deze overtocht verstoorde hij echter enige zwanen die daarop een hels kabaal maakten. De dienaren van David kwamen al gauw met kaarsen naar buiten om te bezien wat er aan de hand was. Zij zagen niets bijzonders en dachten dat de zwanen onderling gevochten hadden, waarop zij naar het kasteel terugliepen. Walraven kwam weer tevoorschijn en zwom opgelucht naar de dijk, om alsnog de Lek over te steken. De stroom van de rivier bleek dermate sterk, dat hij zijn plannen moest wijzigen: hij kroop de dijk op en vluchtte langs de dijk weg in westelijke richting. Na ongeveer een mijl gelopen te hebben, kwam Walraven bij een paar veerhuizen. Hij maakte een veerman wakker en vertelde dat hij ziek en gewond was als gevolg van een vecht-

Maquette van kasteel Duurstede, vervaardigd door J. Ypey. Links de ingebouwde vierkante donjon en op de rechterhoek de ronde Bourgondische toren (origineel Museum Dorestad; foto door Hans Dirksen 1996, Atlas gemeente Wijk bij Duurstede)

partij bij Eemnes en dat hij op de vlucht was voor achtervolgers. De vluchteling had in zijn kerker in kasteel Duurstede steeds zijn beurs bij zich gehouden. Dit kwam hem nu goed van pas: de veerman was na betaling van een gouden penning bereid om zijn knecht en boot beschikbaar te stellen voor zijn late bezoeker. Eenmaal in de boot op de Lek vroeg Walraven aan de knecht om diens mes, want hij wilde zich eventueel kunnen verdedigen tegen zijn tegenstanders uit Eemnes. De stemming ver-

anderde, toen de knecht meldde dat hij Walraven in Culemborg zou afzetten. Dat wilde Walraven niet, want Gerrit, heer van Culemborg, was de schoonvader van Frederik van Egmond en een tegenstander van Adolf van Gelre.⁵⁹ Daarom dwong Walraven de knecht met zijn mes om naar Hagestein te varen. Hier ging hij aan wal en betaalde de knecht nog een gouden penning voor zijn werk. Walraven wist zich veilig in Hagestein, want hij was sinds 1465 drost van deze plaats

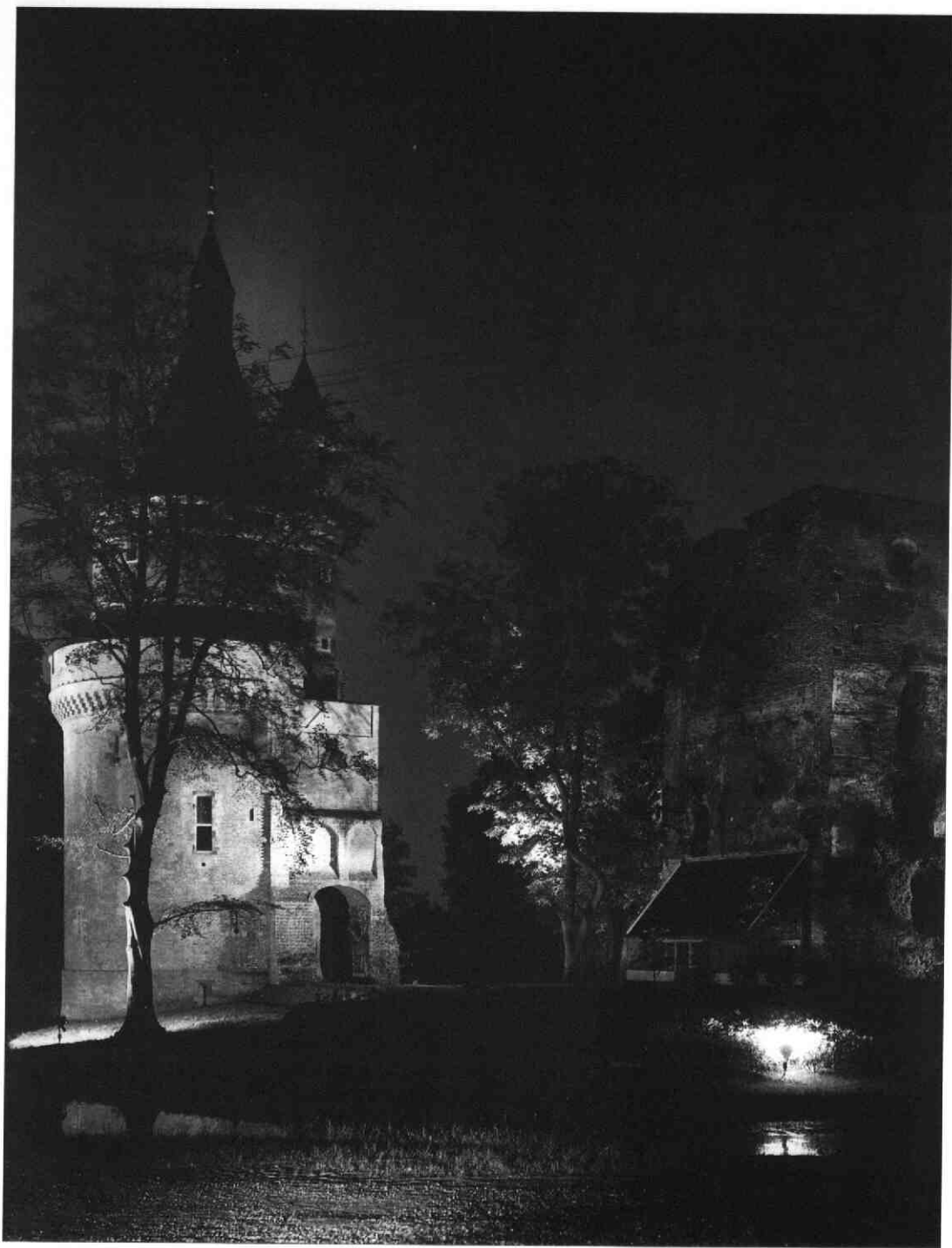

Foto van kasteel Duurstede met links de Bourgondische toren en rechts de donjon, tijdens het Klank- en Lichtspel dat daar vanaf 1958 zes zomers lang werd opgevoerd (foto Philips Lightingservicebureau Eindhoven, Atlas gemeente Wijk bij Duurstede)

en kende de inwoners dus goed.⁶⁰ Na een kort verblijf bij de schout om zich op te knappen, reisde de ontsnapte gevangene snel door naar Vianen, de voornaamste residentie van Reinoud van Brederode.

Adolfs reactie

Na zijn verblijf in Vianen is Walraven naar het hof van Adolf van Gelre getrokken om hem te informeren over het optreden van David van Bourgondië. De hertog zond als reactie op 3 september 1470 een brief aan de kapittelheren van Utrecht, waarin hij bezwoer dat er nimmer een verbond was gesloten tussen hem en de Brederodes om David omver te werpen.⁶¹ In hoeverre Adolf hier de waarheid sprak, is niet meer na te gaan. Zijn reactie doet vermoeden dat hij tot dusverre niet wist dat zijn naam werd genoemd in verband met een verbond, gericht tegen de Bourgondiërs. Het kan ook best zijn dat hij zich 'betrap' voelde en met zijn brief aan de kapittels zijn gezicht wilde redden tegenover de buitenwereld. Zeker is wel, dat Adolf in het najaar van 1470 onder grote druk stond van Karel van Bourgondië.⁶² Deze had hem opgeroepen om naar zijn hof te komen voor overleg om de burgeroorlog in Gelre te beëindigen. Ook had hij menigmaal bij Adolf aangedrongen op de vrijlating van zijn vader Arnold. De jonge hertog kon derhalve best bondgenoten gebruiken in zijn naaste omgeving. In dit licht gezien zou een verbond met de Brederodes niet eens zo'n vreemde manoeuvre zijn geweest. Adolf had weinig alternatieven, want hij kon moeilijk hulp zoeken bij Lodewijk XI van Frankrijk. Als hij dat zou doen, dan was het gevaar niet denkbeeldig dat Karel hem de oorlog zou verklaren. Anderzijds was Karel zich bewust van het gevaar van een Frans-Gelders verbond en hij hield de ontwikkelingen in Gelre dan ook nauwlettend in de gaten. Eind 1470 reisde Adolf alsnog naar het Bourgondische hof in Hesdin voor overleg over zijn conflict met Arnold, zonder ook maar een moment te vermoeden dat hij zijn hertogdom nooit meer zou terugzien.⁶³

Karel zendt afgezanten

Zoals reeds opgemerkt, zat Reinoud van

Brederode vanaf 23 augustus 1470 gevangen op een kamer 'boven op den groten toren' van kasteel Duurstede. Dit moet wel de grote Bourgondische toren zijn geweest, die door David van Bourgondië was gebouwd.⁶⁴ Hier kreeg hij op zekere dag weer eens bezoek van Davids dienaren. Zij legden hem een vel papier voor met de bekende vier aanklachten over De Bilt, IJsselstein, Gelre en Utrecht en vroegen hem die te lezen en vervolgens met zijn handtekening te onderschrijven. Eerst weigerde Reinoud het document te tekenen, want hij beseftte maar al te goed dat hij zo wel eens zijn eigen doodvonnis zou tekenen. Hij was echter dermate aangeslagen en bang voor nieuwe martelingen dat hij het ten lange leste toch deed. Zijn tegenstanders vonden dit niet voldoende en lieten hem ook achter elke aanklacht afzonderlijk tekenen. Uiteraard zond David Reinouds 'bekentenis' gelijk naar Karel, maar de bisschop kreeg nog steeds geen toestemming om zijn gevangene terecht te stellen.⁶⁵

Voorlopig besloot Karel eerst meer informatie van Reinoud persoonlijk los te krijgen. Daartoe zond hij eind september 1470 Philips de bastaard van Brabant en meester Jan van Halewijn om de heer van Brederode te onderwerpen. Philips was raadsheer van Karel en Jan was lid van de Raad van Holland, het hoogste bestuurlijke en gerechtelijke college van Holland en Zeeland. Zij toonden zich hoofdzakelijk geïnteresseerd in de overval bij De Bilt en het verbond met Adolf van Gelre, want de kwesties IJsselstein en Utrecht waren uit politiek opzicht niet zo belangrijk. Reinoud beweerde nog eens dat hij volkomen onschuldig was en dat hij zijn bekentenis alleen onder dwang en tortuur had onderschreven. Hij hield hen voor dat zij in zijn positie niet anders gehandeld zouden hebben. Meester Jan vroeg hem nog of hij liever voor Karel terecht wilde staan of voor David, waarop de gevangene voor de hertog koos, want hij was dies onderdaan, vazal en broeder in de Orde van het Gulden Vlies en alleen maar een leenman van de bisschop.⁶⁶

In januari 1471 zond Karel Jan van Bergen, een andere raadsheer, met meester Jan van Halewijn naar Wijk bij Duurstede. Als op-

dracht hadden zij Reinoud van Brederode en Jan van Amerongen te verhoren en eventueel mee te nemen om hen in de Bourgondische landen nader uit te horen. Jan van Bergen sprak zijn verbazing uit over het feit dat Reinoud eerst bekend had en nu alles weer ontkende. Het ligt voor de hand dat hij met deze uitspraak ook de opvattingen van Karel van Bourgondië over deze kwestie verwoordde. Toen men aanstalten maakte om hem nogmaals op de pijnbank te leggen, riep Reinoud uit dat hij de waarheid had gesproken en dat hij bereid was te sterven, want hij had echt niets anders meer te zeggen. Deze uitspraak maakte blijkbaar indruk, want hij werd niet meer gemarteld.⁶⁷

Op 25 januari 1471 nam Jan van Bergen Reinoud van Brederode en Jan van Amerongen met zich mee naar Kortrijk. De Utrechters protesteerden nog wel tegen het wegvoeren van hun voormalige schout naar het buitenland, want zij vonden dat hij als poorter van Utrecht in het Sticht moest worden berecht. Dit protest leverde echter niets op.⁶⁸ Als gevolg van nieuwe ontwikkelingen in de internationale politiek, zou het evenwel nog lang duren voor de beide gevangenen verhoord werden.

De vrijlating

In het najaar van 1470 werd Karel van Bourgondië geheel en al in beslag genomen door nieuwe verwickelingen in Engeland, Friesland en Gelre. Op 9 september 1470 was Richard Neville toch naar Engeland overgestoken. Hij kreeg zoveel ondersteuning van de bevolking dat Edward IV gedwongen werd te vluchten en naar Holland uit te wijken. De spanningen liepen door de Engelse machtswisseling hoog op. Karel was juist van plan om zijn claims op Friesland waar te maken. Hij liet op 5 november nog wel een oorlogsverklaring naar de Friezen opsturen, maar daar bleef het bij. Lodewijk XI begon namelijk een aanval op de Bourgondische landen voor te bereiden en rekende daarbij op de steun van de nieuwe machthebbers in Engeland. In november ondernam de koning zelfs een poging om Karel te laten vergiftigen, maar dit mislukte. Daarna zou in januari 1471 de oorlog tussen

Frankrijk en Bourgondië in alle openheid losbreken.⁶⁹

Intussen sleepten de besprekingen tussen Karel en Adolf van Gelre zich voort. Hoe slecht het onderhandelingsklimaat was, blijkt wel uit het feit dat Karel zich op 28 december 1470 geïrriteerd voelde om brieven naar de Gelderse steden te zenden, waarin hij met klem geruchten tegenspraak dat hij Adolf gevangen had genomen. Een maand later moest de hertog van Gelre instemmen met de vrijlating van Arnold, die nu ook aan het overleg in Hesdinging deelnemen. Karel kon vader en zoon echter niet met elkaar te verzoenen, zodat er een impasse leek op te treden.⁷⁰

Alles veranderde op slag, toen op 10 februari 1471 Adolf tezamen met een knecht in alle stilte het Bourgondische hof verliet met de bedoeling naar Gelre terug te keren. Meteen sloeg Karel groot alarm en liet zoekacties organiseren. Adolf werd later die maand in Namen gearresteerd en onder gewapende begeleiding naar kasteel Vilvoorde bij Brussel gevoerd. Later zou hij naar Kortrijk overgebracht worden, alwaar hij tot maart 1477 zou verblijven.

Het staat vast dat Lodewijk XI op de hoogte was van Adolfs ontsnapping en hiervan wilde profiteren. In februari 1471 stelde hij namelijk instructies op voor een gezantschap naar Gelre. Zijn afgezanten moesten Adolf onder meer gelukwensen met zijn ontsnapping, hem een bondgenootschap met Frankrijk aanbieden en hem overhalen tot een oorlog tegen Bourgondië. Omdat Adolf zo snel achterhaald werd, zijn de Franse diplomaten vermoedelijk nooit op weg gegaan.⁷¹

Ook in Engeland veranderden de omstandigheden weldra ten gunste van Karel. De hertog stelde in maart 1471 aan Edward geld, manschappen en schepen beschikbaar om naar Engeland terug te keren. Deze expeditie werd een groot succes, want Edward kon ongehinderd in zijn koninkrijk landen en zijn aanhangers mobiliseren. Op 13 april 1471 versloeg hij zijn tegenstanders in de slag van Barnet, waarbij Richard Neville sneuvelde. Daarmee had Edward orde op zaken gesteld en zijn troon herwonnen.⁷²

Na de gevangennamen van Adolf van Gelre en

de restauratie van Edward IV keerde de rust in de internationale politieke wereld langzaam weer terug. Karel hoefde zich thans geen zorgen meer te maken over een verbond tussen Adolf en de Brederodes, als dit er al ooit was geweest. Hij was wel vastbesloten dat Adolf nooit meer hertog van Gelre mocht worden, want hij was bang dat er dan (alshog) een verbond tussen Gelre en Frankrijk zou worden gesloten. Daarom begon hij met Arnold te overleggen, of deze aan hem het hertogdom wilde overdragen na zijn dood. Adolf had weliswaar twee kinderen, maar die waren te jong om hun stem te laten horen.⁷³

Zoals gemeld, waren Reinoud van Brederode en Jan van Amerongen eind januari 1471 opgesloten in Kortrijk. Volgens Jan van Leyden zat de eerstgenoemde in 'een heusche gevangenis' (een gevangenis met veel vrijheid) en heeft zijn bastaardzoon Reinoud hem heimelijk gezelschap gehouden. Naderhand werd Reinoud naar Rupelmonde overgebracht en naar Ath, waardoor hij steeds verder van Holland en het Sticht werd vervoerd. Het is niet bekend wanneer en waarom deze overplaatsingen plaats vonden, maar zij suggereren dat Karel bang was dat Reinoud zou ontsnappen. Was hij bang dat Reinoud zou overlopen naar Lodewijk XI of zich zou aansluiten bij de aanhangers van Adolf om zich te wreken op David van Bourgondië? Vreesde hij dat Reinoud problemen zou veroorzaken in Holland en Zeeland als zijn dochter eenmaal aan de macht zou komen? Jan van Naeldwijck meldt in zijn kroniek dat Reinoud in Rupelmonde werd gemarteld door mannen met kappen, zodat hun identiteit verborgen bleef. Hij schreef zijn kroniek in de eerste decennia van de zestiende eeuw, wat aantoont dat dit gegeven nog jarenlang in de herinnering is blijven hangen. Of het bericht waar is of niet, valt evenwel niet meer vast te stellen.⁷⁴ In elk geval nam Karel alle tijd voor de afhandeling van de 'affaire Brederode'.

Eerst op 4 mei 1472 verscheen Reinoud voor Karel en een tribunaal van andere Vliesridders.⁷⁵ Jan van Leyden beweert dat hij bij deze gelegenheid van alle beschuldigingen vrijgesproken werd, maar dit is waarschijnlijk niet juist. De rechtbank gaf hem vermoedelijk

alleen toestemming om huiswaarts te keren, dit in afwachting van nader onderzoek naar zijn verbintenis met Adolf. David van Bourgondië had nog afgezanten gezonden om de heer van Brederode op te eisen voor berechting in het Sticht, maar zij kregen nul op hun rekest. Na bijna twee jaar gevangenschap kon Reinoud eindelijk weer naar Holland terugreizen. Jan van Amerongen bleef om onbekende redenen nog een jaar in hechtenis, waarna ook hij werd vrijgelaten.⁷⁶ Alleen Gijsbrecht van Brederode was nu nog altijd in handen van David.

Reinouds laatste maanden

Eenmaal vrijgelaten bezocht Reinoud van Brederode onder meer Dordrecht, Haarlem, Schoonhoven en Vianen. Hij werd hier 'mit groter eeren' ontvangen, zo verzekert Jan van Leyden ons in zijn kroniek. In de eerste maanden van 1473 vergezeld Reinoud hertog Karel op diens rondreis door Holland en Zeeland. Zodoende kon iedereen zien dat de heer van Brederode min of meer gerehabiliteerd was, hetgeen met name de Kabeljauwen met ongenoegen zullen hebben gesignaleerd. Reinoud probeerde in deze maanden zoveel mogelijk connecties te verwerven teneinde de vrijlating van zijn broer te bewerkstelligen en juridische sancties van David te ontcrachten. De bisschop had namelijk beslag laten leggen op het drossaartambt van Hagestein, dat Reinoud tot aan zijn arrestatie in bezit had gehad. Bovendien wilde hij via de pauselijke rechtbank strafmaatregelen tegen zijn gevangen domproost laten uitvaardigen.⁷⁷ In mei 1473 kwam de Orde van het Gulden Vlies bijeen in Valenciennes. Reinoud greep deze bijeenkomst aan om een officiële aanklacht bij Karel in te dienen tegen David van Bourgondië. Hij vertelde op 5 mei omstandig hoe wreed en onrechtmatig hij door de bisschop was behandeld en verzocht zijn gebied om eerherstel en rechtsbijstand. De hertog beloofde zijn aanklacht te laten onderzoeken.⁷⁸ Een dag later verzocht de vergadering aan Reinoud een weerwoord op te stellen inzake de beschuldiging dat hij tezamen met Adolf van Gelre een samenzwering in Utrecht zou hebben beraamd. Dit geeft aan dat Reinoud nog lang niet van alle verdenkingen was gezuiverd.⁷⁹

Gijsbrecht van Brederode (1416-1475). Ingekleurde pentekening naar een niet meer bestaand glasraam in de Utrechtse Domkerk door Arnout van Buchel, ca. 1600 (Gemeentearchief Utrecht, Handschriften, 1840, fo. 7')

Op 13 mei bogen de Vliesridders zich nog eens over het verzoek van Reinoud om eeerherstel en rechtsbijstand tegen David van Bourgondië. Besloten werd een juridisch onderzoek in te stellen, waarbij Lodewijk van Gruuthuse opdracht kreeg om naar het Sticht te gaan en de aanklachten van Reinoud aan de bisschop voor te leggen. Lodewijk was op dat moment stadhouder van Holland en Zeeland en ongetwijfeld goed op de hoogte van de gevoelige verhouding tussen David en de

Brederodes.⁸⁰

Op 16 juli 1473 verleende de stadsregering van Utrecht een geleide aan Lodewijk van Gruuthuse en aan Gerrit van Assendelft en meester Jan van Halewijn, leden van de Raad van Holland. Zij mochten een gevolg van hoogstens zestig man met zich meenemen in de stad en hier een maand verblijven.⁸¹ Denkbaar is dat hun bezoek te maken had met de 'affaire Brederode', maar zeker is dit niet. Het kan ook zijn dat zij gesproken hebben over

Karels verovering van Gelre. Hertog Arnold van Gelre was namelijk op 23 februari 1473 gestorven en hij had in zijn testament inderdaad Karel als opvolger aangewezen, zonder enige rekening te houden met de rechten van Adolf en diens kinderen. In juni-juli 1473 wist de Bourgondiër inderdaad het hertogdom te veroveren, waarna hij zich formeel liet huldigen als nieuwe hertog. Ook de grafelijke leenmannen van Holland en Zeeland waren opgeroepen voor de Gelderse veldtocht, maar Reinoud heeft vermoedelijk zijn plicht verzaakt door thuis te blijven.⁸²

In het najaar van 1473 werd Reinoud ernstig ziek. Jan van Leyden schrijft zijn ziekte toe aan het drinken van 'quaden wijn' (slechte wijn) tijdens een bezoek aan Haarlem.⁸³ Zijn tafelgenoten konden de drank en het eten nog uitspuwen, maar hij had daar de kracht niet voor. De biograaf van de Brederodes zegt dat er geruchten gingen dat de wijn was vergiftigd, maar geeft hier zelf geen oordeel over. Zeker is wel dat de Kabeljauwen in Haarlem altijd de bovenliggende partij waren in de vijftiende eeuw. Sommigen van hen wilden allicht nog wraak nemen voor de aanslag bij De Bilt in 1457, waarbij twee leden van de stadsregering om het leven waren gekomen. Ook is het mogelijk dat David van Bourgondië opdracht tot de vergiftiging had gegeven, uit vrees dat Reinoud hem (nog meer) in diskrediet zou brengen bij Karel. Harde bewijzen zijn echter niet voorhanden.

Reinoud trok zich terug op kasteel Batestein te Vianen. Na een ziekbed van ongeveer elf dagen blies hij op 16 oktober 1473 zijn laatste adem uit, omringd door zijn gezin en zijn naaste getrouwen. De voogdij over zijn kinderen had hij opgedragen aan zijn vrouw Yolanda van Lalaing, want zijn oudste zoon en leenopvolger Walraven was nog minderjarig. Er werd nog wel geopperd om een lijkschouwing te houden, maar dit voorstel werd van de hand gewezen, want Reinoud 'waer doot ende men mochts niet weder levendich maken met opsnijden, ende het mocht veel fantasien maken', om Van Leyden nog eens te citeren.⁸⁴

Gijsbrecht komt vrij

Intussen zat Gijsbrecht van Brederode nog

steeds gevangen op kasteel Duurstede. Op 6 mei 1473 gaf paus Sixtus IV opdracht aan David om recht te spreken over de domproost inzake diens betrokkenheid bij de aanval op IJsselstein. Volgens de paus was Gijsbrechts naam namelijk ernstig besmeurd geraakt door de vele wandaden die de Geldersen in de stad hadden begaan. Kennelijk vermoedde Reinoud wat er op komst was, want hij had een dag eerder in zijn aanklacht voor de Orde van het Gulden Vlies de vrees uitgesproken dat David van Bourgondië de pauselijke rechtbank tegen zijn broer zou inschakelen.⁸⁵

Toen hij hoorde van Reinouds overlijden, verloor Gijsbrecht alle hoop op een gunstige afloop van zijn gevangenschap. Hij ging onderhandelen met David en accepteerde op 9 maart 1475 al diens eisen voor zijn vrijlating, die in feite een complete overgave betekenden. Gijsbrecht zou namelijk de domproost diens jaargeld opgeven en vergiffenis vragen aan de bisschop voor al zijn wandaden. Hij diende hem ook nog een schadevergoeding te betalen. Deze werd naderhand vastgesteld op 10.000 Rijnse gulden. Tevens moest hij instemmen met een verbanning uit het Sticht.⁸⁶ Rond 15 augustus 1474 werd Gijsbrecht eindelijk weer vrij man, nadat hij vier jaar en twee maanden gevangen had gezeten. Hij vestigde zich in Breda in het hertogdom Brabant, alwaar hij een jaar later stierf. Er zijn geen aanwijzingen dat zijn dood onnatuurlijk was; zijn gezondheid zal door de lange opsluiting ongetwijfeld zwaar geleden hebben.⁸⁷

Afsluiting

De enige vragen die na dit alles nog een antwoord behoeven zijn: waren de Brederodes nu werkelijk schuldig aan hetgeen hen ten laste werd gelegd? Hadden zij zich daadwerkelijk met Adolf van Gelre verbonden teneinde David uit het Sticht te verdrijven? Werd Reinoud vergiftigd of stierf hij een natuurlijke dood?

Het lijkt mij toe dat Reinoud en Gijsbrecht onschuldig waren. Als zij werkelijk snode plannen hadden, zouden zij zich nooit zo gemakkelijk hebben laten vangen door David van Bourgondië. Gijsbrecht liet zich zelfs vrijwillig arresteren, terwijl hij was omringd

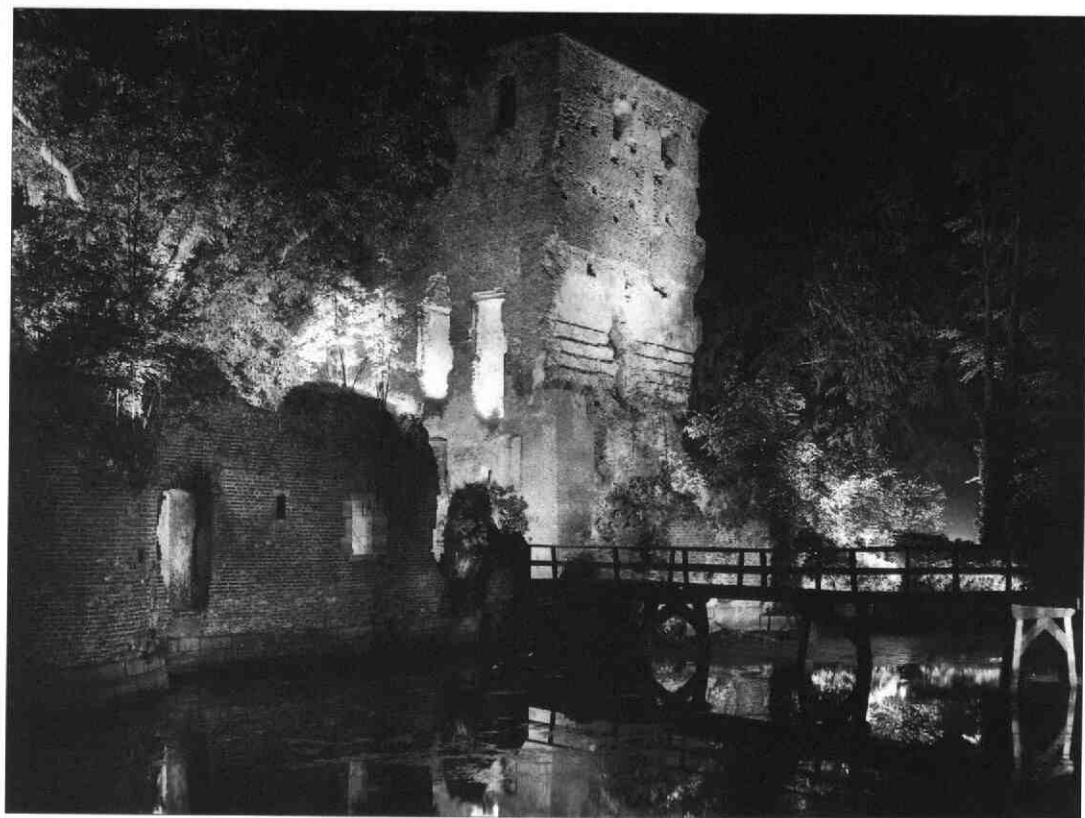

Foto van kasteel Duurstede met de donjon en toegangsbrug tijdens het Klank- en Lichtspel dat daar vanaf 1958 zes zomers lang 's avonds werd opgevoerd (foto Philips Lightingservicebureau Eindhoven, Atlas gemeente Wijk bij Duurstede)

door medestanders. De bisschop heeft letterlijk en figuurlijk bekentenissen uit Reinoud en Walraven van Brederode en Jan van Amerongen moeten persen en hield Gijsbrecht jarenlang gevangen zonder hem te berechten. Na de arrestatie van de Brederodes liet hij wel gelijk al hun dienaren uit het Sticht verdwijnen.

Volgens Jan van Leyden had hij ook Jan van Montfoort en andere sympathisanten van Brederode gevangen willen nemen. Als deze bewering juist is, dan had de bisschop in één slag al zijn opposanten uitgeschakeld. David moest wel ernstige aanklachten tegen de Brederodes opstellen, anders zouden zij nooit ter dood worden veroordeeld; vandaar dat er zoveel nadruk werd gelegd op het verbond met Adolf van Gelre.

Karel van Bourgondië zag overal complotten tegen zijn persoon, zodat hij extra gevoelig

was voor de beschuldigingen die zijn halfbroer hem aanreikte over de Brederodes. Hij was mogelijk bang dat de opvolging van zijn erfdochter Maria in Holland en Zeeland wel eens in het gedrang kon komen door de claim van Reinoud af te stammen van het oudste gravenhuis. Verder had hij tal van belangwekkende zaken te behartigen in de internationale politiek, zoals zijn relatie tot Engeland, Frankrijk, Friesland en Gelre. Daarom voelde hij zich niet geroepen om haast te maken met de berechting van Reinoud, ook niet nadat hij diens 'handlanger' Adolf van Gelre allang veilig opgesloten in een kerker wist.

De Kabeljauwen zullen zeer tevreden zijn geweest met de arrestatie van Reinoud van Brederode. Zij zouden allicht nog delen van zijn bezit hebben ontvangen als hij als hoogverrader was veroordeeld. De familie van

Egmond zal de gevangenschap van de Brederodes als een genoegdoening hebben gezien voor hun opstelling in 1466, toen de Utrechters verhinderden dat IJsselstein werd versterkt tegen een Gelderse aanval. Voor David en de Kabeljauwen was het overlijden van Reinoud niet onwelkom, want hij had hen danig in verlegenheid kunnen brengen met zijn onthullingen. Tegen deze achtergrond is het niet vreemd dat er geruchten ontstonden dat Reinoud werd vergiftigd, zo kort na zijn terugkeer in Holland. Haarlem stond in de vijftiende eeuw bekend als een Kabeljauwse stad en sommige inwoners koesterden allicht nog een wrok jegens de Brederodes, aangezien Walraven in 1457 hun verwanten om het leven had gebracht. Maar dit alles blijft giswerk. Hoe dan ook: velen hadden baat bij het verdwijnen van de Brederodes van het politieke toneel, zodat het al gauw niet meer relevant was of zij terecht waren opgesloten op kasteel Duurstede en of Reinoud nu wel of niet vergiftigd werd.

Dr. M.J. van Gent (Oegsteest 1959) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, waar hij in 1994 promoveerde op het proefschrift 'Pertijelike Saken'. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk.

Lijst van verkort aangehaalde bronnen

Archieven:

Rijksarchief van Utrecht. archief van de bisschoppen van Utrecht (RAU ABU); archief van het Kapittel ten Dom (RAU ADK); archief van de heren van Montfoort (RAU AHM).

Bibliothèque Nationale Parijs: Manuscrit français (BNP MF).

Gemeentearchief Dordrecht: oud-stedelijk (GAD OSA) en oud-rechterlijk archief (GAD ORA).

Gemeentearchief Haarlem: oud-stedelijk archief (GAH OSA).

Gemeentearchief Leiden: oud-stedelijk (GAL OSA) en oud-rechterlijk archief (GAL ORA).

Gemeentearchief Utrecht: oud-stedelijk archief (GAU OSA), met name de Buurspraakboeken (BSB) en de Raads Dagelijkse Boeken (RDB).

Literatuur:

- Allerts., *Rotterdamse kroniek*, zie Boom, H. ten en Herwaarden, J. van.

- Asch van Wijck, A.M.C. van, 'Bisschop David van Bourgondië verzoekt bijstand aan den stadhouder Jan van Lannoy tegen de heeren van Brederode en Montfoort', in: *Kronyk van het Historisch Genootschap* 5 (1849), p. 194-

200.

--, 'Walraven van Brederode's ontsnapping uit zijne gevangenis te Wijk bij Duurstede en vlugt naar Adolf hertog van Gelder, 1477 [lees 1470]', in: *Kronyk van het Historisch Genootschap* 5 (1849), p. 200-204.

- Aurelius, Cornelius, *Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt* (Leiden 1517).

- Boom, H. ten en Herwaarden, J. van (eds.), 'Rotterdamse kroniek. Aantekeningen van Rotterdamse stadssecretarissen, 1315-1499 (1570)', in: *Nederlandse historische bronnen* 2 ('s-Gravenhage 1980), p. 1-92.

- Boulton, D.'A.J.D., *The knights of the Crown. The monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325-1520* (Woodbridge 1987).

- Brom, G. (ed.), *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*. Eerste deel. Rome. Vaticaanse archief. 2 stukken. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine Serie 2 en 6 ('s-Gravenhage 1908-1909).

- Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* ('s-Gravenhage 1981).

- Chastellain, Georges, *Oeuvres* (ed. J. Kervyn de Lettenhove). Tome III (Brussel 1864).

- Dek, A.W.E., 'Genealogie der heren van Brederode', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 13 (1959), p. 105-146.

- Dodt van Flensburg, J.J. van (ed.), *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*. Deel I (Utrecht 1838).

- Ebels-Hoving, B., 'Johannes à Leydis en de eerste humanistische geschiedschrijving van Holland', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985), p. 26-51.

- Enklaar, D.Th., *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJsel gedurende de regeering van bisschop David van Bourgondië 1456-1496* (Utrecht 1922).

-- (ed.), *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en lande van Gooiland. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht*. 3e reeks 3 (Utrecht 1932).

- Enno van Gelder, H.A. (ed.), *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*. Deel I: Adel, boeren, handel en verkeer. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie 140 ('s-Gravenhage 1972).

- Geer, J.J. de, 'Onuitgegevene oorkonden betreffende het slot, de stad en de heerlijkheid van IJsselstein', in: *Codex diplomaticus Neerlandicus* 2e stuk deel IV-2 (1857), p. 78-167.

--, 'Verwoesting van IJsselstein in 1418', in: *Kronyk van het Historisch Genootschap* 15 (1859), p. 116-121.

- Gent, M.J. van, 'Pertijelike saken'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* ('s-Gravenhage 1994).

--, 'Een Hollandse luis in de Bourgondische pels. Het politieke optreden van Reinoud II van Brederode', in: *In het land van Brederode. Historisch tijdschrift voor het Land van Vianen* 20 (1995), p. 2-52.

- Huizinga, J., 'Koning Eduard IV van Engeland in ballingschap', in: Idem, *Verzamelde werken*. Deel IV: Cultuurgeschiedenis II (Haarlem 1949), p. 183-194.

- Jappe Alberts, W., *De Staten van Gelre en Zutphen*. Deel 2 (Groningen-Djakarta 1956).
- Jongkees, A.G., *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen-Batavia 1942).
- , 'Bourgondië en de Friese vrijheid', in: E.O. van der Werff, C.A.A. Linssen en B. Ebels-Hoving (eds.), *Burgundica et varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees hem aangeboden ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 14 juli 1989 door de Kring van Groninger Mediaevisten 'Amici'* (Hilversum 1990), p. 52-65.
- Kluit, A., *Historie der Hollandsche staatsrege-ring, tot aan het jaar 1795*. Deel V (Amsterdam 1805).
- Leyden, Jan van (Johannes à Leydis), 'De origine et rebus gestis dominorum de Brederode' [Brederode-kroniek], in: A. Matthaeus (ed.), *Veteris aevi analecta*. Editio secunda. Tomus primus ('s-Gravenhage 1738), p. 587-740.
- Linden, M.P. van der, *De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het graafschap Holland (± 1260-1490)* (Assen 1957).
- Lulofs, M., 'Die van Brero heeft men eens gesien. De Brederode-kroniek van Jan van Leyden', in: B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans (red.), *Genoehclike ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987), p. 79-99.
- Muller Fz., S., *Catalogus van het archief der bisschoppen van Utrecht* (Utrecht 1906).
- , *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)*. Deel III (Utrecht 1919).
- Naeldwijck, Jan van, *Cronycke van Hollandt*, British Library Cott. Vitellius F XV.
- *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW), P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), 10 delen (Leiden 1911-1937).
- Nijhoff, I.A. (ed.), *Gedenwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*. Deel IV (Arnhem 1847).
- Olde Meierink B. en G. van Baaren e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995).
- Post, R.R., *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht 1933).
- Reiffenberg, [F.] de, *Histoire de l'Ordre de la Toison d'Or. depuis son constitution jusqu'à la cessation des chapitres généraux* (Brussel 1830).
- Renaud, J.G.N., *De ruïne van Duurstede*. Serie 'Nederlandse kastelen'. Nieuwe reeks 9 (1985).
- Ross, C., *Edward IV* (Londen 1974).
- Schilfgaarde, A.P. van, *Het archief der heeren en graven van Culemborg*. Eerste stuk: inleiding, inventaris, lijst van kaarten en teekeningen ('s-Gravenhage 1949). Tweede stuk: Regestenlijsten no. 1-1786 (1198-1465) ('s-Gravenhage 1949).
- , *Het archief der heeren en graven van Culemborg*. Tweede stuk: Regestenlijsten no. 1-1786 (1198-1465) ('s-Gravenhage 1949).
- Smedt, R. de (ed.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle. notices bio-bibliographiques* (Frankfurt a.M. e.a. 1994).
- Sterk, J., *Philips van Bourgondë (1465-1524). Bisschop van Utrecht als protagonist van de Renaissance. Zijn leven en maecnaat* (Zutphen 1980).
- Vaughan, R., *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Londen 1970).
- , *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy* (Londen 1973).
- Veen, J.S. van, 'Bijdragen tot de geschiedenis des jaars 1466', in: *Bijdragen en mededelingen Gelre* 31 (1928), p. 1-59.
- Zilverberg, S.B.J., *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht (circa 1427-1496)* (Groningen/Djakarta 1951).

Noten

*Dit artikel ontstond naar aanleiding van een lezing voor de Historische Kring in Wijk bij Duurstede op 11 oktober 1996. Ik dank mevrouw mr. drs. M. de Keuning voor het doorlezen en corrigeren van de tekst.

1. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 689-690.
2. Nadere gegevens over Jan van Leyden en de *Brederode-kroniek* bij Carasso-Kok, *Repertorium*, p. 326-332; Ebels-Hoving, 'Johannes', p. 26-51 en Lulofs, 'Die van Bredero', p. 79-99.
3. Inventaris van 1529 in Sterk, *Philips*, p. 218-268, aldaar 246; die van 1533 in Enno van Gelder, *Gegevens*, p. 109-119, aldaar 110. Renaud, *Ruïne*, p. 26 en Olde Meierink, *Kastelen*, p. 185 zeggen dat in een zestiende-eeuwse inventaris gesproken wordt over 'mijnheer van Brederodes kaemer'. Deze inventaris is mij niet bekend.
4. Kronieken met verslagen over de strijd om de bisschopsstoel van Utrecht van 1455-1456 zijn Chastellain, *Oeuvres*, p. 69-151 (passim); Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 646-684 en Aurelius, *Divisie-kroniek*, f. 296'-298'. Moderne overzichten bij Post, *Bisschopsverkiezingen*, p. 164-171; Jongkees, *Staat en kerk*, p. 133-145; Zilverberg, *David*, p. 10-21; Van der Linden, *Burggraven*, p. 133-139; Vaughan, *Philip the Good*, p. 324-330 en van Gent, 'Partijelike saken' p. 68-71.
5. Nadere gegevens over Gijsbrecht in *NNBW X*, p. 117-121; Dek, 'Genealogie Brederode', p. 113 en Van Gent, 'Hollandse luis', p. 16.
6. Nadere gegevens over Reinoud van Brederode in Van Gent, 'Hollandse luis', passim. Voor de controverse tussen Hoeken en Kabeljowen, zie Van Gent, 'Partijelike saken', met name p. 50-56.
7. Nadere gegevens over deze Orde in De Reiffenberg, *Toison d'Or*, passim; Boulton, *Knights*, p. 356-396; Van Gent, 'Partijelike saken', p. 30-31 en De Smedt, *Chevaliers*, nr. 43.
8. RAU AHM 27. Van der Linden, *Burggraven*, p. 126.
9. Nadere gegevens over Hendrik van Montfoort in RAU AHM 177 en 197 en bij Van der Linden, *Burggraven*, p. 109-144 (passim).
10. Chastellain, *Oeuvres*, p. 89-96. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 675-676. De Reiffenberg, *Toison d'Or*, p. 34-37.
11. Chastellain, *Oeuvres*, p. 135-140 en 149-151. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 680-684. Dodt van Flensburg, *Archief Utrecht*, p. 143-149. Muller, *Regesten*, nr. 3689.
12. Chastellain, *Oeuvres*, p. 155-160 en 170-177. Jongkees, *Staat en kerk*, p. 141-142. Muller, *Regesten*, nr. 3690-3692.

13. Voor een overzicht van de strijd in 1456-1458: Chastellain, *Oeuvres*, p. 316-317; Dodt van Flensburg, *Archief*, p. 149-152; Jongkees, *Staat en kerk*, p. 143-145; Zilverberg, *David*, p. 21-23 en Van der Linden, *Burggraven*, p. 139-142.
14. GAH OSA 19/33, f. 23^v, 24^v 39^v en 40^v. GAL OSA 381, f. 60^v. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 684-685; Aurelius, *Divisie-kroniek*, f. 299-299^v. Jongkees, *Staat en kerk*, p. 147; Zilverberg, *David*, p. 22; Van Gent, *'Pertijelike saken'*, p. 71 (met foutieve datum). Van Gent, *'Hollandse luis'*, p. 22 en 31.
15. Van Asch van Wijk, *'Brief David'*, p. 194-200.
16. RAU AHM 29-31. GAU OSA 480, afschriften in OSA 31, f. 6^v-9^v en OSA 33, f. 21^v. Brom, *Archivalia*, p. 66-67. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 686-689. Muller, *Regesten*, nr. 3809.
17. Dodt van Flensburg, *Archief*, p. 153-158.
18. Philips Duclerc alias Phillipot le Clerq was lid van de bisschoppelijke raad, stadhouder van Wijk en kastelein van Duurstede. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 708-709 en Enklaar, *Bestuur*, p. 174, 182 en 202. Jan van Auxi was lid van de bisschoppelijke raad en kamerling en rentmeester-generaal van David. Hij was waarschijnlijk ook schout van Wijk, Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 705-706; Muller, *Regesten*, nrs. 39885 en 4008 en Enklaar, *Bestuur*, p. 177 en 196. Over Alfons Portugalos kon ik niets naders vinden. Hij was afgaande op zijn naam waarschijnlijk na 1430 meegekomen in het gevolg van Isabella van Portugal, de echtgenote van Philips van Bourgondië.
19. Voor Davids politiek: Zilverberg, *David*, p. 29 en 42-43. Voor het kasteel: Renaud, *Ruime*, p. 10-13, 23 en 25-26 en Olde Meierink, *Kastelen*, p. 17 en 180-186.
20. RAU ABU 373, f. 31-31^v en AKD 793, f. 3. Enklaar, *Bestuur*, p. 84, 168-169, 182 en 191.
21. RAU AHM 216, 219, 220, 222, 223 en 373. Van der Linden, *Burggraven*, p. 145-148.
22. Muller, *Regesten*, nr. 4020.
23. Overzichten van de Gelderse burgeroorlog in Jappe Alberts. *Staten Gelre*, p. 44-60 en Vaughan, *Charles the Bold*, p. 112-113.
24. De Smedt, *Chevaliers*, nrs. 47 en 58. Boulton, *Knights*, p. 381-382.
25. Voor de aanval op IJsselstein: Allertsz., *Rotterdamse kroniek*, p. 29-30; Aurelius, *Divisie-kroniek*, f. 310-310^v; De Geer, *'Oorkonden'*, p. 132-137 en Van Veen, *'Bijdragen 1466'*, p. 7-8, 18-19 en 22. Zilverberg, *David*, p. 25 noemt abusievelijk 1469 als jaartal.
26. In 1418 hadden de Utrechtse IJsselstein verwoest op verzoek van Jacoba van Beieren, die de familie van Egmond tot haar tegenstanders behoorde, De Geer, *'Verwoesting'*, p. 116-121 en Van Gent, *'Pertijelike saken'*, p. 439-440. Sindsdien was de verhouding tussen beide steden danig verkoeld.
27. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 83-85, 167-168, 181-185 en 231-232. Van Gent, *'Pertijelike saken'*, p. 83-88.
28. Enklaar, *Gooiland*, p. 37-100 (veengebieden). Zilverberg, *David*, p. 31-32 en 40-41; Jongkees, *'Friese vrijheid'*, p. 61-64 en Vaughan, *Charles the Bold*, p. 107-112 (Friesland).
29. De Reiffenberg, *Toison d'Or*, p. 52. Boulton, *Knights*, p. 389-390. Jappe Alberts, *Staten Gelre*, p. 60-68. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 113-115. Van Gent, *'Pertijelike saken'*, p. 102.
30. Aurelius, *Divisie-kroniek*, f. 317^v-318. Kluit, *Staatsregering*, p. 347.
31. GAD ORA 9.166, f. 82^v en OSA 6, f. 183. GAL OSA 4 B, f. 210^v-211. Van Gent, *'Pertijelike saken'*, p. 417.
32. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 689-690.
33. Zie voorbeelden bij Van Gent, *'Pertijelike saken'*, p. 433, 435 en 438-440.
34. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 690. Vergelijk Aurelius, *Divisie-kroniek*, f. 324.
35. Hoofdbronnen voor de gevangenschap van de Brederodes zijn BNP MF 17909, f. 111-115^v; Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 691-713; Van Naeldwijck, *Cronycke*, f. 278^v-282 (passim) en Aurelius, *Divisie-kroniek*, f. 323-326^v.
36. BNP MF 17909, f. 111. GAU OSA 25, f. 129^v (citaat). Van Gent, *'Hollandse luis'*, p. 33 meldt ten onrechte dat er zes bastaardzonen in het gevolg waren.
37. BNP MF 17909, f. 111^v-112. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 691-692.
38. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 693-694.
39. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 694.
40. GAU OSA 16 BSB 1463-1473, f. 133^v; vergelijk Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 694.
41. GAU OSA 16 BSB 1463-1473, f. 133^v en 135-135^v (22 juni 1470).
42. RA ABU 4, f. 142-142^v, vermeld in Muller, *Regesten*, nr. 4108. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 694.
43. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 700-701.
44. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 699-700 en 702.
45. Voor het overleg: GAU OSA 13 RDB 1469-1475, f. 14^v, 19, 28^v, 34 en 35^v, alsook OSA 16 BSB 1463-1473, f. 136^v.
46. RAU ABU 91 en GAU OSA 485, ingeschreven in RAU ABU 4, f. 125-126^v en GAU OSA 31, f. 36-37^v.
47. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 702. Boulton, *Knights*, p. 383. Van Gent, *'Hollandse luis'*, p. 35.
48. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 61-63. Ross, *Edward IV*, p. 126-145. Allertsz., *Rotterdamse kroniek*, p. 45-47.
49. Zie noot 3.
50. BNP MF 17909, f. 113.
51. BNP MF 17909 MF, f. 112-112^v (Frans citaat). RAU ADK 3517 nr. 19, gedrukt in Van Asch van Wijk, *'Ontsnapping'*, p. 202-204 (Nederlands citaat).
52. BNP MF 17909, f. 112^v-114. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 705-707. Boulton, *Knights*, p. 369. Tielman Herbert was een raadsheer van David en tevens kastelein van Ter Horst en maarschalk van het Oversticht, Enklaar, *Bestuur*, p. 174.
53. BNP MF 17909, f. 113.
54. BNP MF 17909, f. 113-113^v. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 708-709.
55. BNP MF 17909, f. 113^v. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 709.
56. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 708 (citaat). Voor Gijsbrecht van Randwijck, zie Van Schilfgaarde, *Archief Culemborg III*, regest 1982 en RAU ABU 4, f. 148-148^v, vermeld in Muller, *Regesten*, nr. 4176.
57. BNP MF 17909, f. 113^v. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 710.
58. Van Leyden, *Brederode-kroniek*, p. 710. Aurelius, *Divisie-kroniek*, f. 324-324^v. Van Asch van Wijk, *'Ontsnapping'*, p. 200-204.
59. Van Schilfgaarde, *Archief Culemborg I*, vii en III,

- regesten 1807, 1841, 1842, 1871 en 1910.
60. Enklaar, *Bestuur*, p. 83-85 en 182.
61. RAU ADK 3517 nr. 19. Van Asch van Wijk, 'Ontsnapping', p. 202-204 heeft deze brief fout gedateerd. Men leze *manendages post Egidij*, vergelijk Van Gent, 'Pertijelike saken', p. 104 (noot 100).
62. Jappe Alberts, *Staten Gelre*, p. 68-69. Aurelius, *Divisiekronek*, f. 329-329^v.
63. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 115, vergelijk Van Gent, 'Pertijelike saken', p. 105.
64. Renaud, *Ruïne*, p. 10-12 en Olde Meierink, *Kastelen*, p. 184-185.
65. BNP MF 17909, f. 113^v-114. Aurelius, *Divisiekronek*, f. 326. Zilverberg, *David*, p. 36.
66. BNP MF 17909, f. 114-114^v. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 710.
67. BNP MF 17909, f. 114^v-115. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 710-712.
68. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 710-712. Dodt van Flensburg, *Archief*, p. 161.
69. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 63-71. Ross, *Edward IV*, p. 145-160. Allertsz., *Rotterdamse kroniek*, p. 47-48. Huizinga, 'Edward IV', p. 183-194.
70. Aurelius, *Divisiekronek*, f. 329^v-330. Allertsz., *Rotterdamse kroniek*, p. 47-48. Nijhoff, *Wederwaardigheden*, p. 440. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 114-115. Jappe Alberts, *Staten Gelre*, p. 68-71.
71. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 114-117. Nijhoff, *Wederwaardigheden*, p. 441-446. Allertsz., *Rotterdamse kroniek*, p. 30-31 en 51.
72. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 71. Ross, *Edward IV*, p. 161-177. Allertsz., *Rotterdamse kroniek*, p. 48-50.
73. Jappe Alberts, *Staten Gelre*, p. 71-88. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 116-119.
74. BNP MF 17909, f. 115. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 712 verzuimt Ath te noemen. Van Naeldwijck, *Cronycke*, f. 279^v-280. Van Gent, 'Hollandse luis', p. 35.
75. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 712-713.
76. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 714.
77. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 713-714. Van Gent, 'Hollandse luis', p. 37.
78. De Reiffenberg, *Toison d'Or*, p. 68-69. BNP MF 17909, f. 111-115^v.
79. De Reiffenberg, *Toison d'Or*, p. 70-71.
80. De Reiffenberg, *Toison d'Or*, p. 83 en 85-86. BNP MF 17909, f. 116-116^v.
81. GAU OSA 16 BSB 1473-1481, f. 10^v.
82. Vaughan, *Charles the Bold*, p. 116-119. Jappe Alberts, *Staten Gelre*, p. 71 e.v. Van Gent, 'Hollandse luis', p. 37.
83. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 714-715. Van Gent, 'Hollandse luis', p. 37.
84. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 715 (citaat). Van Naeldwijck, *Cronycke*, f. 282. Aurelius, *Divisiekronek*, f. 326^v.
85. BNP MF 17909, f. 115^v. RAU ABU 173, f. 1 e.v. Muller, *Regesten*, nr. 4158.
86. Muller, *Regesten*, nr. 4185-4187, 4189, 4197, 4198 en 4221. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 715-718. Aurelius, *Divisiekronek*, f. 326. Brom, *Archivalia*, p. 606.
87. Dek, 'Genealogie', p. 113. Van Leyden, *Brederode-kronek*, p. 718-721.

HOOFDPERSONEN UIT HET ARTIKEL

Reinoud van Brederode (1415-1473)

Heer van Brederode, van Vianen, Ameide etc., burggraaf van Utrecht; één van de belangrijkste edelen van Holland-Zeeland en het Sticht; beweerde af te stammen van de oudste graven van Holland en voerde hun wapen; leider van de Hoekse partij in Holland-Zeeland; sinds 1445 als enige Hollandse edelman lid van de Orde van het Gulden Vlies.

Gijsbrecht van Brederode (1416-1475)

Enige broer van Reinoud van Brederode; sinds 1437 domproost van Utrecht; één van de machtigste mannen van het Sticht.

Yolanda van Lalaing († 1497)

Echtgenote van Reinoud van Brederode; stamde af van een vooraanstaande Henegouwse adelsfamilie, waarvan vele mannelijke leden al vele decennia carrière hadden gemaakt in dienst van de hertogen van Bourgondië.

Walraven de bastaard van Brederode

Eén van de vele bastaardzonen van Reinoud van Brederode; in 1465 drost van Hagestein geworden.

Philips van Bourgondië (1396-1467)

Hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen sinds 1419; verwierf in 1425-1433 Holland en Zeeland door de steun van de Kabeljauwen na een strijd tegen Jacoba van Beieren en haar Hoekse aanhangers; sinds 1430 hertog van Brabant en Limburg; één van de machtigste vorsten van zijn tijd.

Karel van Charolais, later van Bourgondië (1433-1477)

Enige legitieme zoon van Philips van Bourgondië; volgde hem in 1467 op als heerser over de Bourgondische landen; sinds 1468 gehuwd met Margaretha van York, zuster van Edward IV van Engeland; had uit eerder huwelijk één dochter, Maria van Bourgondië (geboren in 1457), die hem in 1477 ook zou opvolgen.

David van Bourgondië (ca. 1427-1496)

Eén van de vele bastaardzonen van Philips van Bourgondië; werd in 1451 bisschop van Terwaan; sinds 1455 bisschop van Utrecht na conflict met Gijsbrecht van Brederode; resideerde bij voorkeur op kasteel Duurstede, dat hij tot bestuurlijk en cultureel centrum maakte.

Arnold van Gelre (1410-1473)

Sinds 1423 hertog van Gelre; in 1465 gevangen genomen en afgezet door zijn zoon Adolf; in 1471 vrijgelaten en hersteld als hertog, maar kon zijn macht over het hertogdom niet meer herstellen; wees Karel van Bourgondië in zijn testament aan als erfopvolger zonder acht te slaan op de rechten van Adolf en diens kinderen.

Adolf van Gelre (1438-1477)

Enige zoon van Arnold van Gelre; sinds 1461 lid van de Orde van het Gulden Vlies; nam in 1465 zijn vader gevangen en liet zich huldigen als hertog van Gelre; in 1471-1477 in Bourgondische gevangenschap.

Frederik van Egmond (ca. 1440-1521)

Heer van IJsselstein; zoon van Willem van Egmond, één van de leiders van de Kabeljauwen in Holland-Zeeland en neef van Arnold en Adolf van Gelre; verzoende zich in 1470 na bemiddeling van David van Bourgondië met de stad Utrecht.

Edward IV, koning van Engeland (1461-1483); zwager en bondgenoot van Karel van Bourgondië.

Lodewijk XI, koning van Frankrijk (1461-1483); leenheer en grootste vijand van Karel van Bourgondië.

Varia

Oprichting Streekarchivariaat

Op 1 oktober j.l. is het *Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug* van start gegaan. Al sinds 10 jaar bestond er een samenwerkingsverband op het gebied van het oud-archief tussen de gemeenten Houten, Cothen, Langbroek en Wijk bij Duurstede. De herindeling van deze laatste drie gemeenten per 1 januari 1996 - waarbij de Cothense en Langbroekse archieven en verzamelingen naar Wijk bij Duurstede zijn overgebracht - was mede aanleiding om op zoek te gaan naar uitbreiding en een andere vorm van de samenwerking. Dit heeft ertoe geleid dat sinds enkele maanden 7 gemeenten in het Kromme-Rijngebied en op de Utrechtse Heuvelrug deelnemen aan het streekarchivariaat, en wel: Amerongen, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Houten, Leersum, Maarn en Wijk bij Duurstede. Het is waarschijnlijk dat in de eerste helft van 1997 ook de gemeenten Bunnik en Rhenen zich hierbij zullen aansluiten. Een van de doelen van de archiefsamenwerking is een betere dienstverlening aan het publiek. Hoe dat er concreet uit ziet leest u hierna.

Genealogisch onderzoek

De mondelinge en schriftelijke informatieverstreking aan de grootste groep archiefbezoekers, de genealogen of stamboomonderzoekers, vindt voortaan centraal plaats in de gemeente Wijk bij Duurstede. Op dit moment kunt u daar de akten van de burgerlijke stand uit de periode 1811-1912 en de bevolkingsregisters uit ca. 1850-1920 van alle 7 aangesloten gemeenten raadplegen. Deze twee bestanden zijn daartoe op microfiches gezet, die met behulp van speciale apparatuur zijn te lezen en af te drukken. Het raadplegen is gratis; een afdruk kost geld. In het Wijkse stadskantoor is in het souterrain een studiezaal ingericht waar u zonder afspraak van maandag tot en met vrijdag terecht kunt op de openingstijden van het stadskantoor: van 9.00 - 12.00 en van 14.00 - 16.00 uur. Bovendien is het streekarchivariaat vanaf 1 januari 1997 ook op zaterdagmorgen tussen 8.30 en 12.30 uur geopend.

Het adres is: Stadskantoor, Karel de Grotestraat 30, Postbus 83, 3960 BB in Wijk bij Duurstede (tel. 0343-595595 (algemeen) of 0343-595516 (Mw. M.A. van der Eerden-Vonk of 0343-

595517 (Dhr. H. Meijer) of 0343-595606 (studiezaal)).

Onderzoek in de zogenaamde voorlopers van de burgerlijke stand, de kerkelijke doop-, trouw- en begraafregisters (dtb) van vóór 1811 dient op dit moment nog te geschieden op het Rijksarchief in Utrecht. Naar verwachting zullen begin 1997 de dtb-registers van de bij het streekarchivariaat aangesloten gemeenten naar Wijk bij Duurstede worden overgebracht, samen met de oud-rechterlijke en notariële archieven.

Overig onderzoek

Wilt u andere archiefstukken dan de burgerlijke stand of het bevolkingsregister inzien, of komt u voor foto's, prenten, boeken of kranten betreffende één van de deelnemende gemeenten, dan is het iets ingewikkelder.

Voor wat betreft de gemeenten Leersum en Wijk bij Duurstede (inclusief Cothen en Langbroek) kunt u steeds zonder afspraak terecht op de bovengenoemde dagen en tijden op het Wijkse stadskantoor. Ook het oud-archief van de gemeente Amerongen zal daar begin 1997 naar toe gaan.

Voor de andere 4 gemeenten geldt dat u eerst een afspraak moet maken via Wijk bij Duurstede (Mw. Van der Eerden tel.0343-595516). U kunt dan in de betreffende gemeente zelf op een vaste dag tussen 9.00 en 16.00 uur het onderzoek doen. Voor Houten is dat wekelijks op maandag, voor Driebergen-Rijsenburg op iedere eerste en derde dinsdag van de maand, voor Doorn elke woensdag en voor Maarn elke eerste en derde donderdag van de maand. (*RvdE-V*)

Cursussen

Cursus Oud schrift

Of u nu in de archieven op zoek gaat naar de geschiedenis van uw familie, naar die van het huis waar u woont of naar een heel ander onderwerp, al snel zult u merken dat de archiefstukken van vóór 1800 niet zo gemakkelijk te lezen zijn. Het zijn handgeschreven bronnen met afwijkende letters, moeilijk leesbare handschriften en een soms vreemd taalgebruik. Toch is er veel informatie juist uit die oude bronnen te halen.

Om u daarmee te helpen, organiseert het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug daarom (bij voldoende

belangstelling) een cursus oud schrift of paleografie.

In 10 lessen wordt u aan de hand van interessante teksten getraind in het lezen van oude archiefstukken. De cursus zal plaatsvinden op het Stadskantoor in Wijk bij Duurstede vanaf half februari op 10 achtereenvolgende dinsdag- of donderdagavonden tussen 20.00 en 21.30 uur. Het cursusgeld bedraagt f 110,- (inclusief lesmateriaal). Voor meer informatie en aanmelding: Mw. M.A. van der Eerden-Vonk, Streekarchivariaat, Stadskantoor, Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, tel 0343-595516.

Cursus Huizenonderzoek

Hoe oud is het huis waar ik woon? Wie woonden of werkten er vroeger? Was het ook hun eigendom? Is er veel aan het huis verbouwd? Hoe u op deze en andere vragen over de bouw- en bewoningsgeschiedenis van huizen een antwoord kunt vinden, leert u tijdens deze cursus huizenonderzoek. Er wordt aandacht besteed aan de methode van onderzoek en de belangrijkste bronnen waaruit u gegevens kunt halen, zoals transportakten, belastingregisters, bevolkingsregisters en het kadaster. Er zal zoveel mogelijk worden gewerkt met voorbeeldmateriaal uit de eigen woonplaats van de cursisten.

De cursus zal plaatsvinden op het Stadskantoor in Wijk bij Duurstede vanaf half februari op 8 achtereenvolgende dinsdag- of donderdagavonden tussen 20.00 en 21.30 uur. Het cursusgeld bedraagt f 125,- (inclusief lesmateriaal). Voor meer informatie en aanmelding: Mw. M.A. van der Eerden-Vonk, Streekarchivariaat, Stadskantoor, Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, tel 0343-595516.

Cursus Veldnamenonderzoek

'Hooibroek', 'Ijsselveld', 'Voermans Weide' en 'Elisabeth Boomgaard' zijn willekeurige namen, te vinden op de kaart van de provincie Utrecht. Deze en vele andere 'veldnamen' zijn een belangrijke bron van informatie over hoe onze provincie er in het verleden heeft uitgezien. Veldnamen geven vaak aan waarvoor bepaalde landerijen werden gebruikt, welke opvallende zaken men daarop aantrof en wie er woonden. Ook verkrijgt men inzicht in het dialect en de streektaal. Af en toe geeft een veldnaam zelfs aan welke bijzondere gebeurtenis ergens heeft plaatsgevonden.

De cursus 'veldnamenonderzoek' is georgani-

seerd door de Stichting Stichtse Geschiedenis voor mensen die onderzoek willen doen naar dit soort veldnamen in hun omgeving. Er wordt ingegaan op inventarisatiemethoden, het vinden van bronnen, het gebruik van kaarten en kadastragegevens en de mogelijkheden om uw bevindingen te publiceren. Eerdere ervaring met historisch onderzoek is niet nodig.

De cursus vindt plaats in Utrecht op vier maandagavonden van 20.00-22.00 uur. De data zijn: 17 en 24 maart, 7 en 28 april 1997. De kosten zijn fl. 65,- inclusief koffie en een syllabus. Meer informatie en opgave: Stichting Stichtse Geschiedenis, Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht, 030-2343880.

Familievereniging Oosterheem

Begin dit jaar is opgericht de vereniging 'Oosterheem', die zich tot taak heeft gesteld de genealogie van de diverse takken (van) Oostrum, Oostrom, Oosterom, Oostroom, etc. te onderzoeken, bij elkaar te brengen en beschikbaar te maken.

Hoewel een aantal verschillende geografische namen ten grondslag kunnen liggen aan deze familienaam, stamt een heel groot deel van de dragers van deze naam af van de families die in de middeleeuwen woonden of afkomstig waren uit de omgeving van 't Goy bij Houten, waar reeds in de 13de eeuw de villa Oosterheem wordt vermeld. Nog steeds woont een overgroot deel van de dragers van deze namen in de provincie Utrecht. Maar ook uit andere delen van Nederland en daarbuiten komen geslachten die deze naam dragen, bijvoorbeeld uit Friesland en Vlaanderen.

Door het combineren van de diverse bestaande bestanden, gericht onderzoek en het uitwisselen van gegevens wordt geprobeerd een zo compleet mogelijk beeld te vormen van de oorsprong, samenhang en afstamming van de diverse geslachten.

Viermaal per jaar zal een blad gepubliceerd worden. Geïnteresseerden in het lidmaatschap, zij die informatie wensen of willen uitwisselen, kunnen zich wenden tot het Secretariaat van de Familievereniging Oosterheem p.a. Zuidzijde Zoom 45, 4611 DC Bergen op Zoom, tel/fax 0164-253205.

Inhoudsopgave en index jaargang 30 (1996)

Inhoudsopgave

Jaargang 30-1 (maart 1996)

* Artikel:

Hekelen, F.E. van, Van notarishuis tot huishoudschool. 1-17

Jaarverslagen van de Historische Kring over 1995. 18-21.

* Boekbespreking:

Straatnamenboek gemeente Bunnik, door *Y.M. Donkersloot-de Vrij*. 22-23

* Varia:

Sloop ringoven De Bosscherwaarden. 24
Publicatie over het fort Rijnauwen. 24

Jaargang 30-2 (juni 1996)

* Artikelen:

Kort, J.C., Leenkamers in het Kromme-Rijng gebied. 25-28

Ligt, B. de, Joannes Assueri Bodecherus, predikant te Cothen. 29-30

Tymann, I.D., Romeins geld uit Vechten. 31-37

* Boekbesprekingen:

Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht, door *P.C. van der Eerden*. 38-39

De kathedraal van het Sticht, door *G. de Nie*. 39-41

Reactie van de auteur. 41

* Varia:

Facsimile-uitgave stadskaarten Jacob van Deventer (1558-1570). 42

Brochure over boerenerven. 42

Haardsteen uit de Nederhof in Wijk. 43

Bijzondere schuren dreigen te verdwijnen. 43-44

Jaargang 30-3 (september 1996)

Voorwoord. 45

* Artikelen:

Dekker, C., Bestuurlijke ontwikkeling van Bunnik, Odijk en Werkhoven vanaf de middeleeuwen. 45-59

Reinders, H., Bunnik; van gerechtskamer tot gemeentehuis. 60-69

Wit, P.S.A. de, Het Bunnikse gemeentehuis van architect E.G. Wentink (1897). 70-75

Krol, H., De gerechts- en raadkamer van Odijk. 76-81

Impelen, J.N.M. van, De gerechts- en raadkamer van Werkhoven. 82-87

* Boekbespreking:

Stichtse Monumentenreeks: Raadhuizen, door *Y.M. Donkersloot-de Vrij*. 88

Jaargang 30-4 (december 1996)

In Memoriam: mevrouw C.J. van der Grind-van Hengstum. 89

* Artikel:

Gent, M.J. van, De belangrijkste gevangenen van kasteel Duurstede. De tweedracht tussen David van Bourgondië en de Brederodes in de tweede helft van de vijftiende eeuw. 90-116

* Varia:

Oprichting Streekarchivariaat. 117

Cursus Oud schrift. 117

Cursus Huizenonderzoek. 118

Cursus Veldnamenonderzoek. 118

Familievereniging Oosterheem. 118

Inhoudsopgave en index
jaargang 30 (1996). 119-120

Index van namen en zaken

Vermeld worden: jaargang-aflevering en tussen haakjes de pagina's.

A

archeologie 30-1 (21), 30-2 (31-37)
architectuur 30-1 (1-17), 30-3 (60-88)

B

Bodecherus, Joannes Assueri 30-2 (29-30)
boerenerven 30-2 (42)
Bosscherwaarden, De 30-1 (24)
Brederodes, de 30-4 (90-116)
Bunnik 30-1 (22-23; 24), 30-3 (46-59; 60-69; 70-75)

C

Cothen 30-2 (29-30)
cursussen 30-4 (117-118)

D

David van Bourgondië 30-4 (90-116)
Dekker, C. 30-3 (46-59)
Deventer, Jacob van 30-2 (42)
Donkersloot-de Vrij, Y.M. 30-1 (22-23), 30-3 (88)
Duurstede, kasteel 30-4 (90-116)

G

Gent, M.J. van 30-4 (90-116)
gemeentehuizen 30-3
gerechtshuizen 30-3
Grind-van Hengstum, C.J. van der 30-4 (89)

H

haardstenen 30-2 (43)
Hekelen, F.E. van 30-1 (1-17)
Houten 30-2 (43-44)

I

Impelen, J.N.M. van 30-3 (82-87)
Industrieel erfgoed 30-1 (24)

J

jaarverslagen 30-1 (18-21)

K

kaarten 30-2 (42)
kastelen 30-2 (38-39)
kerken 30-2 (39-41)
Kort, J.C. 30-2 (25-28)
Krol, H. 30-3 (76-81)

L

leenkamers 30-2 (25-28)
Ligt, B. de 30-2 (29-30)
Lunteren, S.A. van 30-1 (1-17)

M

munten, Romeinse 30-2 (31-37)

N

Nederhof, De 30-2 (43)

O

Odijk 30-3 (45-59; 76-81)
Oosterheem, familievereniging 30-4 (118)

R

raadhuizen 30-3
Romeins geld 30-2 (31-37)
Rijnauwen, fort 30-1 (24)

S

Schalkwijk 30-2 (39-41)
schuren 30-2 (43-44)
steenfabrieken 30-1 (24)
straatnamen 30-1 (22-23)
streekarchivariaat 30-4 (117)

T

Tymann, I.D. 30-2 (31-37)

V

Vechten 30-2 (31-37)

W

Wentink, E.G. 30-3 (70-75)
Werkhoven 30-3 (45-59; 82-87)
Wijk bij Duurstede 30-1 (1-17; 24), 30-2 (42; 43), 30-4 (90-116)